ISSN 2181-7839

XALQ TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:
O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi

PUBLIC EDUCATION

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PRESCHOOL AND SCHOOL EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

2026

2/1-son
(Mart-Aprel)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqa boshlagan
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TOSHKENT

MUNDARIJA

		TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI
S. Adilov	4	Oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning zamonaviy o'qitishdagi muhim asalalari
Z. Markayev	7	Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda pedagogik refleksiv yondashuvning ilmiy masalalari
M. Xaydarov	10	Oliy ta'lim tizimida o'quv jarayoni funksionalligini o'rganish
Sh. Djumaqulov	15	Mahalla – ijtimoiy pedagogik tarbiya maskani
U. Xo'jamqulov	18	Ta'limda aql va qalb uyg'unligi: Sun'iy intellektda "VRI" (Video Remote Interpreting) saboqlari
M. Raxmanova	29	Neyropedagogik texnologiyalar asosida o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish
R. Musurmanov, O. Musurmonov	35	Dars intizomiga salbiy munosabatdagi o'quvchilar bilan ishlashda innovatsion ta'lim klasterining afzalliklari
B. Tilavov	39	Kreativ fikrlashning ta'limi tizimidagi roli
A. Raxmonov	43	Ta'lim tizimida innovatsiyon texnologiyalarni qo'llashning pedagogik zaruriy ehtiyojlari
T. Saipova	46	Zamonaviy ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarida aksiologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari
D. Ismailova	49	Bo'lajak tarbiyachi pedagoglarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari
O. Sultonova	53	Boshlang'ich ta'limda zamonaviy integratsion yondashuv asosida o'qitishning ijtimoiy-pedagogik asoslari
		TA'LIM VA TARBIYA METODIKASI
F. Jumayev	56	O'zbek tilidagi ayrim o'rin-joy munosabatini ifodalovchi analitik shakllar xususiyati
J. Xamidov	59	"Texnologiya" darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish
M. Oqmamatova	62	Yoshlar nutqidagi milliy-madaniy qadriyatlarni ifodalovchi ayrim lisoniy birliklar
		TA'LIM SIFATI: MAZMUN VA MOHIYAT
X. Qarshiboyeva	64	"Talis" (Teaching and Learning International Survey) xalqaro baholash dasturi tarixi va uning ta'lim taraqqiyotidagi o'rni
M. Arifova	67	Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida matematik kompetensiyaning rivojlanish darajasinig diagnostikasi
		ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARI
K. Matyakubov	71	Tadqiqot usullari orqali o'quvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirish
Z. Abdinazarova	74	Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining talabalar o'quv tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni
M. Botirova	77	Pedagogikada innovatsiyalar va ta'lim texnologiyalari: raqamli didaktikaning rivojlanish istiqbollari

	MILLIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARI	
Sh. Abdujalilova	81	Fitratning pedagogik ta’limotidan foydalanishning ijtimoiy-pedagogik omillari
	JISMONIY TARBIYA VA SPORT	
Z. Nazarova	86	Bokschi yoshlarning sport muvaffaqiyatiga erishishida motivatsiyaning o‘rni (Ilk o‘spirin va o‘spirinlar misolida)
	MADANIYAT, SAN’AT VA MUSIQA TA’LIMI	
G. Saparbaeva, G. Temirxanova	91	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga musiqiy bilim berishda bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligining ahamiyati (Inklyuziv ta’lim konsepsiyasi asosida)
	ATROF-MUHIT MUHOFAZASI VA EKOLOGIK XAVFSIZLIK	
G. Saparova	96	Boshlang’ich sinf o‘quvchilarini tabiatni asrashga o‘rgatishda ekologik tarbiyaning pedagogik talablari
B. Xaydarov	99	Ekologik ta’lim-tarbiyada tabiiy suv resurslaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari
	PSIXOLOGIYA	
T. Xudaynazarov	103	Pedagogik konfliktologoyaning ilmiy-nazariy asoslari
M. Xaydarova	107	Talabalarining tibbiy madaniyatini rivojlantirishda ruhiyatga oid bioenergetik bilimlardan foydalanishning pedagogik-psixologik asoslari
B. Mirzahmatov	114	Depressiya va suitsid xavfi bor mijozlarda kuzatiladigan psixologik muammolar
Sh. Xakimova	117	Koxlear implantatsiyadan oldin va keyin chuqur karlik bilan og‘rigan bolalarda psixo-nutq buzilishlarining oldini olish
N. G‘afforov	124	Sportchilarning psixologik tayyorgarligiga zamonaviy yondashuvlar
	QIYOSIY PEDAGOGIKA	
K. Matyakubov	128	Empatiya va emotsional intellekt tushunchasi: nazariy va amaliy tahlil (MDH misolida)
	KORREKSION PEDAGOGIKA	
M. Xamidova	131	Autizm spektri buzilishiga ega bo‘lgan bolalar uchun inklyuziv ta’lim
	ПСИХОЛОГИЯ	
Х. Кдырбаева	134	Факторы, влияющие на формирование делинквентного поведение
Ж. Коккозова, К. Валижанова	137	Психологические аспекты благополучия личности
	КОРРЕКЦИОН ПЕДАГОГИКА	
Ш. Халикова	140	Анализ уровня адаптации слабовидящих учащихся к социальной среде

Sanjar ADILOV,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", rektor, i.f.f.d. (PhD)

OLIY TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA SUN'IY INTELLEKTNING ZAMONAVIY O'QITISHDAGI MUHIM MASALALARI

Annotatsiya

Maqolada oliy ta'lim tizimini raqamli transformatsiya qilish sharoitida sun'iy intellekt (SI) va zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etishning konseptual asoslari tahlil qilindi. Shuningdek, SIning adaptiv ta'lim, talabalar bilimini baholash va o'quv jarayonini individuallashtirishdagi o'rni yoritilgan. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalardan foydalanishning muammolari, ma'lumotlar xavfsizligi va pedagog kadrlar kompetensiyasini oshirish masalalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Tayanch so'zlar. Raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, oliy ta'lim, adaptiv ta'lim, neyrotarmoqlar, kiberxavfsizlik, o'qitish metodikasi, raqamli kompetensiya.

В данной статье анализируются концептуальные основы внедрения искусственного интеллекта (ИИ) и современных цифровых технологий в условиях цифровой трансформации системы высшего образования. В статье рассматривается роль ИИ в адаптивном обучении, оценке знаний студентов и индивидуализации учебного процесса. Также научно обоснованы этические проблемы использования цифровых технологий, безопасность данных и вопросы повышения компетенции педагогических кадров.

Ключевые слова. цифровая трансформация, искусственный интеллект, высшее образование, адаптивное обучение, нейросети, кибербезопасность, методика обучения, цифровая компетенция.

This article analyzes the conceptual framework for the integration of artificial intelligence (AI) and modern digital technologies in the context of the digital transformation of higher education. The study explores the role of AI in adaptive learning, student assessment, and the personalization of the educational process. Furthermore, ethical concerns regarding digital technology usage, data security, and the development of pedagogical competencies are scientifically substantiated.

Key words. digital transformation, artificial intelligence, higher education, adaptive learning, neural networks, cybersecurity, teaching methodology, digital competence.

Jahon ta'lim makonida "To'rtinchi sanoat inqilobi" (Industry 4.0) talablariga mos keladigan mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifaga aylandi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev "Bugungi kunda dunyo miqyosida shiddat bilan kechayotgan To'rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) jarayonlari barcha sohalar qatori ta'lim va mehnat bozoriga ham mutlaqo yangi talablarni qo'ymoqda. Biz global raqobatga bardoshli iqtisodiyot qurishni maqsad qilgan ekanmiz, birinchi navbatda, yuqori texnologik bilim va malakaga ega bo'lgan yangi avlod kadrlarini tayyorlashimiz shart" deya, o'zining "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida alohida ta'kidlab o'tgan.

Oliy ta'lim muassasalari (OTM) nafaqat bilim beruvchi maskan, balki yuqori texnologik muhitga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining

2020-yil 5-oktabrdagi[1] “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni ushbu sohadagi islohotlarning huquqiy asosi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Sun’iy intellekt ta’limda quyidagi muhim masalalarni hal etishga xizmat qiladi:

1. Adaptiv ta’lim (Adaptive Learning): SI algoritmlari talabaning o‘zlashtirish darajasini tahlil qilib, unga mos ravishda o‘quv materiallarini taklif etadi.

2. Intellektual repetitorlik tizimlari: Talabalarga real vaqt rejimida yordam beruvchi chatbotlar va virtual assistentlar.

3. Akademik tahlil (Learning Analytics): “Big Data” texnologiyasi orqali talabalarning dars qoldirishi yoki o‘zlashtirishi pasayishini oldindan prognoz qilish.

Raqamli texnologiyalarni joriy etishda bir qancha fundamental masalalar mavjud:

• Etik filtr va akademik halollik: ChatGPT va shunga o‘xshash generativ SI modellarining ommalashishi talabalar orasida mustaqil fikrlashning pasayishiga va plagiatning ko‘payishiga olib kelishi mumkin.

• Raqamli tafovut (Digital Divide): Texnologik resurslarga ega bo‘lgan va ega bo‘lmagan talabalar o‘rtasidagi ijtimoiy tengsizlikning ortishi.

• Kiberxavfsizlik: Oliy ta’lim tizimidagi shaxsiy ma’lumotlar bazasini himoya qilish va kiberhujumlarning oldini olish.

Raqamli muhitda professor-o‘qituvchining roli o‘zgarmoqda. Endi o‘qituvchi faqat axborot yetkazuvchi emas, balki “tyutor”, “mentor” va “moderator” vazifasini bajarishi lozim. Bu esa pedagoglardan nafaqat o‘z fanini bilishni, balki yuqori darajadagi raqamli savodxonlikni ham talab etadi.

Hozirgi kunda sun’iy intellekt (SI) va raqamli texnologiyalar ta’lim tizimida inqilobiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ta’lim tizimining raqamli transformatsiyasi o‘quvchilarning o‘qish usullarini, o‘qituvchilarning metodologiyasini va ta’lim jarayonlarining samaradorligini yaxshilashga katta imkoniyatlar yaratmoqda. SI va raqamli texnologiyalar orqali ta’lim tizimi har bir o‘quvchiga individual yondashuv, o‘quv jarayonlarini optimallashtirish va resurslarni samarali taqsimlash imkoniyatlarini taqdim etmoqda. Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Ammo, bu jarayon bilan birga bir qator muammolar ham yuzaga kelmoqda.

Zamonaviy ta’lim paradigmasida o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish (personalizatsiya) masalasi sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari yordamida yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. SI algoritmlari har bir ta’lim oluvchining o‘zlashtirish dinamikasi va kognitiv qobiliyatlarini real vaqt rejimida tahlil qilish imkoniyatiga ega. Intellektual repetitorlik tizimlari hamda adaptiv o‘quv platformalari talabaning bilim darajasidagi bo‘shliqlarni aniqlab, aynan uning ehtiyojlariga moslashtirilgan kontentni taqdim etadi.

Raqamli transformatsiya jarayonlari masofaviy o‘qitish formatini takomillashtirish va yuqori darajadagi interaktiv o‘quv resurslarini yaratishga keng yo‘l ochdi. Onlayn ekotizimlar o‘quvchilarga makon va vaqt tushunchalaridan qat’i nazar, sifatli bilim olish imkoniyatini taqdim etib, ta’limning inklyuzivligini ta’minlamoqda.

Biroq, texnologik taraqqiyot bilan bir qatorda, hal etilishi lozim bo‘lgan qator muammolar ham ko‘ndalang turibdi.

1. Texnologik nomutanosiblik (Raqamli tengsizlik): Ta’lim muassasalarining zamonaviy qurilmalar va yuqori tezlikdagi internet bilan ta’minlanish darajasi o‘rtasidagi tafovut, ayniqsa rivojlanayotgan hududlarda, ijtimoiy adolatsizlikni keltirib chiqarmoqda. Zaruriy texnik bazaga ega bo‘lmagan ta’lim oluvchilar zamonaviy bilimlar almashinuvi

[1] Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2021.

jarayonidan chetda qolib ketish xavfi ostidadir.

2. Pedagogik kadrlar kompetensiyasi: O‘qituvchilarning yangi avlod raqamli vositalari bilan ishlash bo‘yicha metodik tayyorgarligi yetarli emasligi kuzatilmoqda. Ko‘plab pedagoglar innovatsion platformalarni an’anaviy dars jarayoniga integratsiya qilishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Bu esa o‘z navbatida o‘qituvchilar uchun tizimli malaka oshirish kurslari va raqamli metodik qo‘llanmalarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

3. Texnik barqarorlik va modernizatsiya: Raqamli infratuzilmaning uzluksiz ishlashini ta’minlash, dasturiy ta’minotlarni muntazam yangilab borish va texnik qo‘llab – quvvatlash masalalari ham o‘quv jarayonining uzviyligini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi.

Ta’lim sohasiga sun’iy intellekt va innovatsion texnologiyalarni integratsiya qilish jarayonida yuzaga keladigan to‘siqlarni yengib o‘tish kompleks yondashuvni talab etadi. Avvalo, raqamli inklyuzivlikni ta’minlash maqsadida texnik infratuzilmani tubdan modernizatsiya qilish ustuvor vazifadir. Yuqori tezlikdagi internet tarmog‘i va zamonaviy qurilmalardan foydalanish imkoniyatini barcha ijtimoiy qatlamlar uchun tenglashtirish orqali o‘quvchilar o‘rtasidagi texnologik tafovutni bartaraf etish mumkin. Bunda muhim yo‘nalish – pedagogik korpusning raqamli kompetensiyasini doimiy ravishda oshirib borishdir. O‘qituvchilarning innovatsion ishlanmalar bilan ishlash ko‘nikmalarini muntazam malaka oshirish tizimi orqali takomillashtirish ularning zamonaviy ta’lim muhitiga adaptatsiyasini tezlashtiradi. Shu bilan birga, foydalanilayotgan raqamli platformalarning dasturiy ta’minotini uzluksiz yangilab borish va ularga texnik xizmat ko‘rsatish tizimini yo‘lga qo‘yish o‘quv jarayonining barqarorligini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar global ta’lim paradigmasini yangilash uchun ulkan salohiyatga ega. Ushbu vositalar o‘qitish jarayonlarini optimallashtirish, individual ta’lim trayektoriyalarini yaratish va pedagoglarga ilg‘or metodik arsenalni taqdim etishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Aqlli tizimlar, interaktiv resurslar va masofaviy o‘qitish shakllari bilim berish sifatini yangi bosqichga ko‘taradi. Biroq, raqamli inqilob o‘zi bilan birga keltirgan texnologik notenglik, kadrlar malakasining yetishmasligi va infratuzilmaviy kamchiliklar kabi muammolar hamon dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli yengish uchun davlat, xususiy sektor va ta’lim muassasalari o‘rtasida strategik sheriklikni qaror toptirish zarur. Faqatgina resurslar va harakatlarning konsolidatsiyasi orqali ta’lim sohasida haqiqiy sifat o‘zgarishiga erishish mumkin. Natijada, barcha uchun ochiq, moslashuvchan va yuqori samarali global o‘quv ekotizimi shakllanadi, bu esa har bir ta’lim oluvchi uchun mislsiz imkoniyatlar eshigini ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2021.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli Farmoni “Raqamli O‘zbekiston-2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

3. Abduqodirov A.A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – T.: “Iste’dod”, 2011.

4. Begimqulov U.Sh. Oliy pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: Fan, 2007.

5. Peters, M.A. AI and the Future of the University. – Educational Philosophy and Theory, 2023. – Vol. 55.

6. Prensky, M. Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon, 2001. – P. 1-6

Zokir MARKAYEV,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, Pedagogika fakulteti, dekan

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TAYYORLASHDA PEDAGOGIK REFLEKSIV YONDASHUVNING ILMIY MASALALARI

Annotatsiya

Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik mahoratni shakllantirish va mutaxassislik bilimlarini rivojlantirishda ta’lim tizimini taraqqiy ettirish nuqtayi nazardan refleksiv yondashuv haqida ilmiy mulohazalar olib borilgan.

Tayanch so‘zlar. Pedagogik mahoratni, aksialogik yutuqlarini, pedagogik refleksiya, pedagogik kontsepsiyani yaratishda, refleksiv texnologiya, loyihalar auktsioni, innovatsiyon faoliyat, pedagogik kreativlik.

В статье представлены научные размышления о рефлексивном подходе с точки зрения развития системы образования в формировании педагогического мастерства будущих учителей и развитии специализированных знаний.

Ключевые слова. Педагогическое мастерство, аксиологические достижения, педагогическая рефлексия, создание педагогической концепции, рефлексивная технология, аукцион проектов, инновационная деятельность, педагогическая креативность.

The article presents scientific considerations on the reflexive approach from the perspective of developing the education system in the formation of pedagogical skills and the development of specialized knowledge in future teachers.

Key words. Pedagogical mastery, axiological achievements, pedagogical reflection, creation of a pedagogical concept, reflexive technology, project auction, innovative activity, pedagogical creativity.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik mahoratni shakllantirish va mutaxassislik bilimlarini rivojlantirish ta’lim tizimini taraqqiy ettirish nuqtaiy nazardan refleksiv yondashuv muhim ehtiyojlardan biri hisoblanadi. Fan ta’limotlarida pedagogik refleksiya tushunchasida gumanistik yondashishning aksialogik yutuqlarini bir – biridan ajratmaydigan usullarni taraqqiy ettirish mumkinligini amaliyotda isbot qilib berdi. Shu jihatdan pedagogik konsepsiyani yaratishda yangilikni kashf qilish uchun o‘tmish merosni tiklash davomida biror narsani buzish kerakmas. Pedagogik ijodkorlik esa asosiy gumanistik tamoyil hisoblanib amaliyot ishtirokchilari har bir jarayonni ichki va tashqi jihatdan o‘rganishi, doimiy rivojlanishini to‘laligicha aniqlash va yagonaligini bilishdan iborat.

Bo‘lajak o‘qituvchiga innovatsion faoliyatini amalga oshirish imkonini beruvchi, rivojlanuvchi refleksiv texnologiya kiritiladi. Ushbu texnologiyani kiritishdan maqsad asosan: bo‘lajak o‘qituvchida innovatsion faoliyat muammolarini mustaqil tushunib yetishlari va innovatsion qarorga kelishda ijodiy imkoniyatlarni dolzarblashtirish va rivojlantirishdir. Bunday uslub esa quyidagi bosqichlardan tashkil topgan:

1. Maktab muammolarini o‘rganib chiqish bosqichi, unda har bir ishtirokchi ilgarilarini takrorlamagan holatda o‘z mammosini tuzishga harakat qiladi.

2. Muammolarni hal etish bo‘yicha g‘oyalarni ilgari surish bosqichi.

3. Jamoa bo‘lib birgalikda muhokama qilish bosqichi, tuzilishda tashkil etishning mazmuni bilan bog‘liq hisoblanadi.

Birinchidan, faqatgina o‘qituvchilar muammolarini yechishda yuksak natija beruvchi ko‘rsatmalar berishni taminlashi va qaytarishga imkon bermaslik vositasida har bir ishtirokchi tomonidan muqobil yechimlarini anglab yetish maksimal samaraga erishiladi va keyingi inovatsion hatti harakatlarini rivojlantirish uslubi nuqtaiy nazarlardan munozaralar uslubi bo‘lib, bunda turli pedagagik yangiliklar haqida ma’lumotlar olishga imkon beriladi. O‘z navbatida vaziyatni tanqidiy tahlil qilish jarayonini ham taminlaydi. Bunday munozara mexanizmi uch guruhga ajratishni ko‘zda tutadi.

Birinchi guruh: diqqatni faqat bo‘lajak yangilik loyihasini ishlab chiqishga uni o‘z tushunishlarida yechib isbotlab berishga intiladi. Chunki guruh munozara oxirida faqatgina bitta ishlab chiqilgan variantni umumiy muhokamaga olib chiqishi kerak.

Guruh o‘z yangilik loyihasini bayon etib bo‘lgandan keyin muhokamaga ikkinchi guruhni qo‘shadi. Ularning vazifasi taklif etilgan yangilikka nisbatan boshqa muqobil variantlarni aniqlash va bunga asoslangan holda birinchi fikrni noto‘g‘ri ekanini isbotlab berishdan iborat. Tashkil etilgan fikrni rad etib, ikkinchi guruh o‘z yechimini ishlab chiqishga kirishadi. Shundan so‘ng ular ham o‘z dasturlarini bayon qiladi. Keyingi harakat esa, uchinchi guruhning vazifa loyihalarini analiz qilib bayon etilgan loyihaviy konstruktivlikni izlashdan iborat. Chunki bunda sintez qilib hal etish murosa yo‘llarini izlaydi, shundan keyin esa guruhlar vazifalari o‘zgartirilib yana boshqadan takrorlanadi.

Guruhlar ishlab chiqqan har qanday ijobiy natijalar har bir bosqichda qayd etib boriladi. Ammo amalda shunday vazifalar vujudga keladiki, bir vaqtning o‘zida bir nechta loyihalar taklif etiladi. Ularning har birida konstruktiv yechim vujudga keladi. So‘ng “yechimlar auksioni”ni o‘tkazishga to‘g‘ri keladi. Uning mazmuni loyihalarni umumiy tarkibini yanada chuqurroq tahlil qilinishdan iborat.

Amaliyotga ijodiy fikrlashning rivojlantirish mashqlari kiritiladi. Keyingi bosqich esa hamjihatlikda ijodning hayotiyligi va o‘zi yoqtirgan hikoyalarni aytish, ularni maktab hayotiga kiritish, qahramonlar xarakterini ko‘rsatib berish, syujet o‘ylab topish va ijro etishdan iborat. Shundan keyin u yoki bu personaj nomidan manolog o‘qiladi, qahramonlar harakteri analiz qilinadi. Shundan keyin maktab muammolari ko‘rsatib beriladi, ulardan eng muhimlari belgisi bilan ko‘rsatiladi. Asosiy mashqlar esa o‘qituvchi innovatsion faoliyatining tarkibiy tashkil etuvchilarini ta’limda modellashtiradi. Quyidagi mashqlar kiritiladi va assatsiyativ davra pedagagik konsilumlarida ijodiy tortushuvlar, ochiq darslar praktikumi, darsga talablarni o‘z refleksiv fikrlash asosida baholash, analiz qilish, metorefleksiya darajasiga olib chiquvchi topshiriqlar kiritiladi. Maqsad esa bo‘lajak o‘qituvchilarni o‘z – o‘zini analiz qilishi hamda tayanch tizimlarini maxsus mashqlar yordamida rivojlantirishga ko‘maklashish. Bo‘lajak o‘qituvchilarni analiz va sintez qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishning muhim jihatlari quyidagilarda ko‘riladi: o‘qituvchining ijodiy fikrlashi pedagagik masalalarini yechish psixologik – pedagagik analizi; o‘qtuvchining innovatsion faoliyatini amalga oshirishning texnologiyasi va tuzilishi nuqtayi nazarlari bo‘yicha mulohazalari; yangilikni qabul qilishda psixologik to‘siqlar nizolarsiz, munosobatlar treningi; innovatsion munosobatlar rivojlanish uslublarini, jiddiy masalalarni ochish, kashfiyot uslublari, “Aqliy hujum,” hayratlanarli savollar uslubi, innovatsion o‘yinlar va boshqalar; o‘qituvchi mutaxassislik faoliyatida refleksiya va refleksiv qobiliyatlar treningini o‘tqazish imkoniyatlari.

Yuqorida aytilganidek o‘quvchining kreativligi va innovatsion munosabati rivojlanayotgan muhit ta’siri ostida shakllanishi kerak. Tekshirishlarga asoslanib ijodni qandaydir tahliliy vaziyatda yoki mavjud chegarasiga chiqishini belgilash mumkin. Kreativ muammoni shaxsiy fikrlarga to‘la qo‘shish dolzarb tarzda ifoda etilgan chuqur xusu-

siyatdir. Shuning uchun biz mikromuhit orqali to‘g’ridan – to‘g’ri shakllantiruvchi, ta’sir ko‘rsatishga qulay, o‘qituvchi kirisha oladigan muhit yuqori darajada noaniq va potensiyal ko‘p variantlikka ega bo‘lishi kerak. Qo‘llanish imkoniyatlari noaniq yo‘nalishlarini qabul qilmay o‘zlari mustaqil izlanishlarini rag’batlantiradi va ko‘p variantlilik topish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari muhim kreativ munosabat va uning natijalari namunalar tarkib topgan bo‘lishi kerak. Bizning ilmiy izlanishlarimizda o‘qituvchi faoliyatida mikromuhitni bir qator ko‘rsatkichlar uyg’unligini taklif etdik natijada munosabat past darajadagi reglament asosida kreativ munosabatning na’munalari ko‘rsatilishi va informatsion boyligi pedagogning innovatsion munosabatga zarur ekanini ko‘rsatdi.

Ishlab chiqilgan yangiliklar kreativligi jihatdan ularni quyidagi turlarga ajratildi.

1. Maktabni yanada rivojlanishiga turtki bo‘luvchi ko‘pgina yechimlar ko‘zda tutilgan muammolarni qo‘yish;

2. O‘ziga xos ilgarilariga o‘xshamagan kutilmagan yechimlar;

3. Yechish ma’lum bo‘lgan kontsepsiyalarini yoki pedagogika yondashishlarni davom ettirishdan iborat mavzuni variatsiya qilishni ko‘zda tutadi.

Shaxsiy qarashlar sababli tashkiliy masalalarida talabalarning fikrlari ularning qiziqishlarini davom ettirish istagi faolligini hisobga olish yordamida baholanadi. Refleksiv tashkil topishda kutilgan yechimni anglab yetish va o‘zini o‘qituvchi – innavator deb his etish darajasi bilan baholanadi. Muhitning tafsiloti quyidagi ko‘rsatkichlar bilan aniqlanadi; ya’ni, informatsion xabarliligi, kreativ munosabatlar na’munalari, hayotda mavjudligi innovatsion munosabatlarning tartibli darajasi, informatsion xabardorlik darajasi taklif etilib yechimni turlicha yo‘llar bilan o‘zgartirish, ularni turli yo‘llar bilan tiklash darajasi o‘rganiladi.

Innovatsion faoliyatning o‘zgarishi umumiy tendensiyasi quyidagi xususiyatlarga ega hamda ko‘rsatkichlari yakdil o‘sishi natijasida ularning bir oz pasayishi kuzatiladi, bu ma’lum darajadagi emotsional pasayish va diskomfort o‘zini noqulay sezish bilan bog’liq bo‘ladi rivojlanish muhim innovatsion munosabat vazifasi uslublaridan iborat. Shu bilan pedagogik jamoa birga ijodiy hamkorlik qilish sharoitida faoliyatga kirishtiradi. Ilmiy tekshirish uslubi va guruhli ish yuritishni bir – biriga bog’lab ish olib borishda guruhli tekshirishlarni tashkil qiladi va uyushtirish texnologiyasi asosini tashkil etadi. Guruhli ish olib boorish bilan birga o‘quv ustasi bilan individual ish olib borish muhim hisoblanadi. Guruhli ish olib borishning o‘ziga xosligi mashg’ulotlar turli shaklda olib boriladi. Har bir o‘quvchi erkin bo‘lib, mustaqil o‘z muammosi bilan shug‘ullanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5763-son Farmoni.// https://lex.uz

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida” PF-5789-son Farmoni// https://lex.uz

3. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. - «Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar»- o‘quv qo‘llanma. Toshkent-2013

4. Jo‘raev R.H., Rahimov B.X., Xolmatov Sh. Yangi pedagogik texnologiyalar. Muammoli ta’limga asoslangan o‘quv –metodik qo‘llanma. –T., Fan, 2005.

Mamat XAYDAROV,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti, professor, p.f.d.

OLIY TA’LIM TIZIMIDA O‘QUV JARAYONI FUNKSIONALLIGINI O‘RGANISH

Annotatsiya

Maqolada oliy ta’lim muassasalari oldiga qo‘yilgan ustuvor maqsaddan kelib chiqib yuqori salohiyatli kadrlarni tayyorlashda o‘quv jarayonini funksionalligini o‘rganish yuzasidan ilmiy mulohazalar keltirib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar. “Ta’lim – o‘quv jarayoni – boshqaruv,” tizimli, majmuali, tarkibiy, integpatsion, modelli, kuzatish.

В статье приводятся научные соображения по изучению функциональности учебного процесса при подготовке кадров высокого потенциала, исходя из приоритетной цели, поставленной перед высшими учебными заведениями.

Ключевые слова. “Образование – образовательный процесс – управление”, системный, комплексный, структурный, интегпативный, модельный, наблюдение.

The article presents scientific considerations on studying the functionality of the educational process in training high-potential personnel based on the priority goal set for higher educational institutions.

Key words. “Education – learning process – management,” systemic, complex, structural, integrative, model, observation.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g’risida”gi qonunida belgilangan vazifalarni ro‘yobga chiqarishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar zamirida mamlakatimiz hududlarida yangi, shu jumladan yetakchi xorijiy oliy ta’lim muassasalari tashkil etildi, zamonaviy o‘quv bosqichlari joriy qilinib, zamonaviy va mustaqil fikrlaydigan, yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, bilimli hamda yuqori malakali kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi. Mamlakatimizda ham oliy ta’lim muassasalari aynan shunday subyektga aylanishlari talab etilmoqda. Bu o‘rinda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “...bizga miqdor emas, sifat kerak. Bunga erishish uchun esa xorij tajribasini yaxshilab o‘rganish zarur. Qaysi davlat kadrlar tayyorlashga alohida e’tibor qaratsa, o‘sha yutadi. Ilmiy asoslangan tajriba asosida kadrlar tayyorlash tizimini yo‘lga qo‘yish eng muhim vazifamizdir.”

Ajdodlarimiz merosini o‘rganish shuni ko‘rsatmoqdaki, azal-azaldan “ta’lim – o‘quv jarayoni – boshqaruv,” tizimli tushunchalariga alohida e’tibor qaratilib kelingan. Xususan, Abu Nasr Forobiyning boshqaruv tizimida ilm - san’atning maxsus turlari bo‘yicha fozil, aqlli va mahoratga ega bo‘lgan turli kishilarning o‘rni alohida ekanligi ifodalanganligi, qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy o‘zigacha ma’lum bo‘lgan va tarixiy manbalardagi xabarlarni yil hisoblarini qo‘llab aniqlashga, ularni saralab, ba’zi o‘rinlarda astronomik kuzatuvlari natijasida olgan xulosalari asosida tahlil qilishga uringanligi, shuningdek, idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini

himoya qilish, jamiyatning tinchligi yo‘lida o‘z tinchligini yo‘qotishdan iborat ekanligi ta’kidlaganligi, Yusuf Xos Xojibning asarlarida ta’lim ijtimoiy-siyosiy, moddiy va madaniy taraqqiyotining o‘lchov birligi ekanligi keltirib o‘tganligi buning dalilidir.

Mustaqil O‘zbekiston ravnaqining asosiy omillaridan biri malakali kadrlarni tayyorlashga qaratish g‘oyasi Birinchi Prezident Islom Karimovning asarlarida quyidagicha yoritilgan edi: ‘‘Biz hayotimizning turli jabhalarida, xalq xo‘jaligining barcha sohalarida tub islohotlarni amalga oshirib, ushbu islohotlar turmush tarzini ijobiy tomonlarini o‘zgartirish va ma’naviy yuksalishimizga ko‘mak berishi hamda milliy g’urur va iftixorimizni ko‘paytirishi ko‘p jihatdan har tomonlama yetuk kadrlarga bog’liq ekanligini unutmasligimiz lozim. Respublikamizning iqtisodiy - siyosiy va ma’naviy jihatdan ravnaq topishida bu sohalardagi muammolarni hal qilishimizda ham milliy kadrlar bosh omillardan biri bo‘ladi.’’

Albatta, “ta’lim - o‘quv - boshqaruv” tizimli jarayoni muloqotsiz amalga oshmasligini qayd etgan holda, inson jamiyatda doimiy ijtimoiy muhitda bo‘lib, ishlab chiqarish (xizmat ko‘rsatish, ish bajarish) faoliyati davomida muloqotga kirishib, o‘zi uchun manfaatli va qulay bo‘lgan muloqotni tanlaydi. Ayniqsa, shaxsiy muvaffaqiyatga erishishi yoxud rahbarlik faoliyatida yuksak pog‘onalarga ko‘tarilishida shunga mos bo‘lgan tanlovni amalga oshiradi. Bu o‘rinda, “boshqaruv” tushunchasi odatda aniq bir maqsadga erishish uchun boshqariluvchi obyekt yoki tizimga faol ta’sir ko‘rsatishni anglatadi. Har qanday faoliyat boshqariladigan obyekt va boshqaruvchi sub’yekt tizimlaridan iborat bo‘lib, mazkur tizimlar o‘rtasidagi aloqa insonlar orasidagi munosabatlarining asosini tashkil etadi va muayyan o‘zaro munosabatlar ularning faoliyatini ifodalaydi. Mazkur munosabatlar, odatda ular ixtiyoriy faoliyat hisoblansada, albatta, boshqaruvni talab etadi.

Shaxs individual faoliyatida o‘zini o‘zi boshqaradi va ko‘zlangan maqsadli natijaga erishadi. Bu jarayonlar o‘zaro munosabatlar zamirida qurilib, hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish uchun o‘zaro ta’sir yoki shaxsning boshqa shaxslarga nisbatan ta’siri bosimida kechadiki, bu mohiyatan zaruriy talab sifatida boshqaruvni, bir mushtarak maqsad(lar)ga erishish yo‘nalishida insonlarning o‘zaro faoliyatini tashkil etish va muvofiqlashtirishni ifodalaydi.

Kishilik jamiyati rivojlanishi, o‘z navbatida “ta’lim - o‘quv - boshqaruv” tizimining mos ravishda takomillashtirilishini talab etadi. Bu jarayonda boshqaruvning umumiy va tashkiliy tamoyillari konseptual yaxlitlikda ta’lim tizimi takomillashtirilishiga omil bo‘ladi. Masalan, ilg’orlik tamoyili har qanday ta’lim muassasasi doirasida boshqaruv tizimi zamon talabiga javob berishi, muvoziylik tamoyili esa, boshqaruvidagi jadallikni oshirishga xizmat qiladi. Aynan ta’lim muassasalari, shu jumladan Oliy ta’lim muassasalari oldiga qo‘yilgan ustuvor maqsaddan kelib chiqib, zamon talablariga mos malakali, raqobatbardosh, bilimli, mustaqil fikrlaydigan, yuksak ma’naviyat sohibi bo‘lgan yuqori salohiyatli kadrlarni tayyorlash vazifasi yuklatilgan. Shu bois, mehnat resurslarini boshqarish murakkabligi bilan oliy ta’lim tizimi ajralib turadi. Mazkur boshqarish tizimining markazida professor - o‘qituvchilar, o‘quv - yordamchi hamda ma’muriy - xo‘jalik xodimlar va boshqaruvchi(rahbar)lar turadi.

Ta’lim tizimining oldiga qo‘yilgan maqsadga erishish va rejalarning bajarilishi faqat subyekt-obyekt ishtirokida amalga oshiriladi. Bu jarayonda inson omilini hisobga olish orqali samaralilikka erishiladi. Shu o‘rinda, ta’lim tizimini boshqarish, xususan “ta’lim – o‘quv – boshqaruv” jarayonida an’anaviy tarzda qo‘llanib kelinayotgan usullarga to‘xtalib o‘tish lozim.

Usul - bu tadqiq qilish yoki ta’sir ko‘rsatishga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanadi. Majmuaviy tarzda, bu o‘rinda, tadqiq qilish nuqtai nazaridan boshqaruv obyektini o‘rganish_da qo‘llaniladigan quyidagi:

– tizimli; -majmuali; - tarkibiy; -integpatsion; -modelli; - kuzatish;

– tajriba-eksperiment;

– sotsiologik kuzatuv kabi usullarni qo‘llash nazarda tutilgan.

Ta’sir ko‘rsatish nuqtayi nazardan esa, boshqarish funksiyalarini amalga oshirish jarayonida boshqaruv obyektiga ta’sir o‘tkazishning quyidagi:

– funksional tizim osti obyektlarini boshqarish;

– boshqarish funksiyalarini bajarish;

– boshqapuv qarorlarini qabul qilish kabi usullar tushuniladi.

Turli yondashuvlar vositasida amalga oshiriladigan funksional boshqaruv faoliyati tizimli - mexanizmi bo‘lib, unda boshqaruvning aniq va o‘ziga xos usullari qo‘llaniladi. Boshqaruv jamoaga ta’sir ko‘rsatish usullarini o‘zida mujassam etadi, bunda qo‘yilgan maqsadlarga erishish jarayonida faoliyatni uyg‘unlashtirish nazarda tutiladi. Bu jarayonda zamonaviy rivojlanish talablariga javob beradigan malakali kadrlarni tayyorlash, aynan “ta’lim - o‘quv - boshqaruv” tizimining zimmasiga yuklatilgan ma’suliyatli vazifa sifatida qaraldi. Xususan, quyidagilar:

– zamonaviy dasturlar asosida tizim sifatini oshirish;

– mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy istiqbolini hisobga olgan holda tizimni takomillashtirish;

– ta’limning insonparvarligini ta’minlash;

– ta’lim texnologiyalarini amaliyotga joriy etish;

– “ta’lim - fan - ishlab chiqarish” integratsiyasi mexanizmlarini ishlab chiqish va ularning funksionalligini ta’minlash;

– ta’lim xizmatlari bozorida raqobat muhitini yuzaga keltirish;

– tizimga jamoat boshqaruvining vasiylik va kuzatuvchi kengashlari kiritilishi orqali uni takomillashtirish;

– ta’lim va kadrlar tayyorlash sifati yuzasidan bitiruvchilarning bandlik monitoringi negizida marketing tadqiqotlari olib borilishini yo‘lga qo‘yish;

– oliy ta’lim sohasida ikki tomonlama foydali xalqaro aloqalarni rivojlantirish “ta’lim - o‘quv - boshqaruv” tizimining asosiy vazifalari hisoblanadi.

Bugungi kunda asosiy e’tibor mamlakatning strategik maqsad va vazifalarini amalga oshirishda ta’limi tizimini boshqarish dolzarb masalalardan biridir. Zamonaviy ta’lim tizimi tobora yangilanishi, o‘z navbatida, jadal o‘zgarayotgan va murakkablashib borayotgan olamda uning oldiga qo‘yilayotgan talablar asosida faoliyat ko‘rsatishi talab etilmoqda. Bularning barchasi ta’limni va uning asosiy tarkibiy qismi bo‘lgan sifatini boshqarish murakkablashuviga olib kelmoqdaki, bu jarayonda o‘z-o‘zidan muammoni hal etishning samarali usullari o‘zlashtirish ta’lim tizimi rahbarlari tashkilotchilik, izlanuvchanlik zamirida ta’lim menejmentini puxta egallashlarini talab etmoqda. Rivojlangan davlatlar tajribasi o‘rganish, tahlil etish asnosida mamlakatimiz oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonlarini boshqarishni takomillashtirish imkoniyati ortadi. Shu bois, bu o‘rinda rivojlangan davlatlar tajribasini tadqiq etish nuqtai – nazaridan yondashilib, Germaniya oliy ta’lim tizimini tadqiq etildi.

Germaniyada Yevropaning boshqa davlatlariga nisbatan oliy ta’limni bepul olish imkoniyat mavjud. Bunga nodavlat jamg’armalar hamda hukumat grantlari asosida nemis universitetlarida tahsil olish orqali erishi mumkin. U yerda mahalliy gimnaziyalarni

bitirib, imtiyozli shahodatnoma bilan universitetlarga imtihonsiz kirish mumkin. Ta'lim olish istagini bildirgan xorijiy subyektlar esa o'qishga kirish uchun nemis tilidan imtihondan o'tishlari talab etiladi. Universitetlarda bakalavr bosqichi to'rt yarim yilgacha, magistratura bir yildan to'rt yilgacha, doktorantura ikki yildan besh yilgacha davom etadi. Odatda, bakalavriat va magistratura talabalari o'qish yakunida davlat imtihoni topshiradi va dissertatsiya himoya qiladi. Bu jarayonda talaba o'qish uchun qishki yoki yozgi o'quv mavsumini tanlash huquqiga ega. Yozgi mavsum aprel'-sentyabr', qishki mavsum esa, oktyabr'-mart oylarini qamrab oladi. Kasbiy oliy maktablar yoki institutlar Germaniya oliy ta'lim tizimining o'ziga xos bo'g'ini sifatida muhandis, iqtisodchi, dizayner, mashinasozlik, ishlab chiqarish, axborot texnologiyalari va sog'liqni saqlash yo'nalishlarida mutaxassislar yetkazib beradi. Ma'lumotlarga ko'ra, Germaniyaning 370 dan ortiq oliy ta'lim muassasalarida 2 millonga yaqin talaba, jumladan, 246 ming xorijlik tahsil olmoqda.

Malayziya oliy ta'lim tizimi funksionalligini o'rganishni ham lozim topdik. Malayziyada oliy ta'limning katta qismi hukumat tomonidan moliyalashtiriladi. Universitetga kirish uchun, o'quvchida yetuklik attestati yoki qo'shimcha ta'lim olganlik sertifikati - STPM bo'lishi talab etiladi. Har yili Malayziya universitetlari 150 000 dan ortiq malakali bitiruvchilarni tayyorlab chiqaradi.

Malayziyada shuningdek, Kanada, Avstraliya, Singapur va Buyuk Britaniya kabi davlatlarning nufuzli universitetlari filiallari ham faoliyat yuritadi.

Oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda rivojlangan davlatlar tajribasi tahlili asosida shuni qayd etish mumkinki, XXI asrning o'tgan o'n yilliklari davrida jahonda oliy ta'lim tizimida tub o'zgarishlar jarayoni kechmoqda. Bu jarayonlar rivojlanishi quyidagi yo'nalishlarda kechayotganligini keltirib o'tish mumkin:

Birinchi yo'nalish - oliy ta'limning ommaviylashishi. Rivojlanayotgan davlatlarda oliy ta'lim qamrovi ortmoqda. 1980 yillardan keyingi o'tgan qaryib, 50 yil davomida talabalar soni 15 barobar ortib, hozirga kelib ularning soni 500 milliondan ortdi. Xususan, Qozog'istonda oliy ma'lumotli aholining ulushi jami aholi sonining 30% ini tashkil qilsa, Singapurda ishlaydigan xodimlarning 50%i oliy ma'lumotli ekanligini keltirib o'tish o'rinlidir.

Ikkinchi yo'nalish - oliy ta'limda globallashuvi. Oliy ta'lim tizimining jozibadorligi uning globallashuvi darajasi bilan belgilanadi. Dunyoda 1980-2020-yillar davomida Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xorijiy talabalar soni 8,3 barobarga oshib, 5 millionga yetdi. YUNESKOga ko'ra, 2025 yilda, xorijiy talabalar 7 millionga yetishi taxmin qilinmoqda. 2017-yilda eng ko'p xorijiy talabalar soni AQSHda qayd etilgan. Mazkur davlatning universitetlarida 1 million xorijiy talabalar tahsil olmoqda va bu ko'rsatkich jahon bo'yicha xorijiy talabalar umumiy sonining 24 foizni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich Angliyada – 11 va Xitoyda – 10 foizni tashkil etganligini keltirib o'tish mumkin. Buning samarasini 2014-15-yillarda xorijiy talabalar Angliya universitetlarida o'qish uchun 4,8 milliard dollar to'laganliklari, turli xil tovarlar va xizmatlar uchun ular qo'shimcha ravishda yana 5,4 milliard dollar sarflaganligi, o'z navbatida 207 ming ish o'rni yaratilganligini anglatadi. Rossiya Federatsiyasi oliy o'quv yurtlarida chet ellik talabalar sonini 3 barobar oshirib, 2025-yilda ularning sonini 710 mingga yetkazishni rejalashtirganligi ham buning dalilidir.

Uchinchi yo'nalish – raqamli ta'lim va yangi texnologiyalar. Bugungi kunda har qanday joydan va istalgan vaqtda raqamli dunyo maydonida tegishli ma'lumotni olishi mumkin. Jahonda raqamli texnologiyalarga kam mablag' sarflash evaziga nisbatan

birmuncha arzonroq narxlardagi qiymat birligini yaratish jarayoni amal qilmoqda. Shu o‘rinda keltirib o‘tish o‘rinliki, XX asrning birinchi o‘n yilligida masofadan o‘qiyotgan talabalar soni 1,5 barobar oshgan bo‘lsa, keyingi 5 yil ichida bu jarayon jadallashganligini, masalan, Coursera - onlayn ta’lim platformasi 25 million talabani, 149 ta eng yaxshi hamkor universitetni, 2 mingdan ortiq o‘quv kurslarini qamrab olganligini, Edx tizimida esa 10 million mijozlar, 109 ta hamkor universitetlar va 1300 dan ortiq kurs mavjudligini keltirib o‘tish buning dalilidir.

To‘rtinchi yo‘nalish - ta’lim va akademik madaniyat sifati. Ta’lim olish nafaqat bilim olish, balki sifatli bilim olishni anglatadi. Ispan pedagogi Xose Ortega-i-Gasset tabiri bilan aytganda, talabalarni keng qamrovli zamonaviy bilim olishga yo‘naltirish orqali madaniyatli shaxsni tarbiyalash universitet original konsepsiyasining asosi sifatida qaralishini tavsiya etish hisoblanadi.

Ta’lim olish imkoniyati va undan foydalanish imkoniyati mos bo‘lishi, shuningdek maqbul hamda moslashuvchan bo‘lishi zarur. Bu holat xorijiy talabalarning bir joydan boshqa joyga ko‘chish imkoniyatlari, chegaralararo va millatlararo ta’lim dasturlarining funksionalligi hamda milliy va mintaqaviy ilmiy tadqiqot faoliyatlari o‘rtasidagi raqobat global oliy ta’lim sohasi kengayishi va liberallashuviga omil bo‘ldi. Bu jarayonda global oliy ta’limning rivojlanayotgan texnologiyalar bilan qamrovi ham o‘zgarib, ortib bormoqda. Yuqoridagi keltirib o‘tilgan fikrlar ta’lim tizimida o‘quv jarayonlarini boshqarish xususiyatlarini o‘zida namoyon etgan, “ta’lim - o‘quv jarayoni - boshqaruv” tizimi samaradorligi oshirilishiga omil bo‘lishi barobarida, mamlakatimizda barkamol raqobatbardosh istiqbolli kadrlarni tayyorlash ishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5763-son Farmoni.// https://lex.uz

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g’risida” PF-5789-son Farmoni// https://lex.uz

3. Mirziyoyev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizning qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - T,: “O‘zbekiston”, 2017, -592 b.

4. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy taxlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –T.: “O‘zbekiston”, 2017, -104 b

5. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shaxri. Toshkent, YAngi asr avlodi nashriyoti, 2019. 320 b.

6. Beruniy, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad. Tanlangan asarlar. - J. I./Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. –T.: Fan, 1965.- B. 388 .

Shuxrat DJUMAQULOV,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, professor, p.f.f.d. (PhD)

MAHALLA – IJTIMOIY PEDAGOGIK TARBIYA MASKANI

Annotatsiya

Maqolada mahallaning xalqimiz hayotida tutgan o‘rni, uning ma’naviy targ‘ibot obyekti sifatidagi roli hamda vazifalari, yoshlarimiz tarbiyasida oila va mahalla hamkorligi, mahallalarda tashkil etiladigan ma’naviy tadbirlarning ta’sirchanligi, samaradorligini oshirish masalalari o‘rganilgan.

Tayanch so‘zlar. Mahalla, oila, ma’naviy targ‘ibot, ma’naviy tadbir, mafkuraviy profilaktika, mehnatsevarlik, badiiy salohiyat.

В статье рассматриваются роль махалли в жизни нашего народа, ее роль и задачи как объекта духовной пропаганды, сотрудничество семьи и махалли в воспитании молодежи, вопросы повышения действенности и эффективности духовных мероприятий, организуемых в махаллях.

Ключевые слова. Махалля, семья, духовная пропаганда, духовное мероприятие, идеологическая профилактика, трудолюбие, художественный потенциал.

The article examines the role of the mahalla in the life of our people, its role and tasks as an object of spiritual propaganda, the cooperation between the family and the mahalla in the upbringing of our youth, and issues of increasing the effectiveness and efficiency of spiritual events organized in mahallas.

Key words. Mahalla, family, spiritual propaganda, spiritual event, ideological prevention, diligence, artistic potential..

Insoniyat tarixida o‘zini-o‘zi boshqarishning turli shakllari mavjud bo‘lgan bo‘lsa, ular orasida eng maqbuli mahalla boshqaruvidir. O‘z-o‘zini boshqarishning milliy modeli bo‘lgan mahalla xalqimizning azaliy udumlari, urf-odatlari va an’analariga tayangan holda, ulkan ijtimoiy-tarbiyaviy vazifani bajaradi. Keksalarning pand-nasihati, kattalarning shaxsiy ibrati, jamoaning hamjihatligi misolida kishilar ongiga Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq, farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik g‘oyalari singdirib boriladi. Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, mahalla boshida turgan mahalla raisi va mahallaning ko‘pni ko‘rgan keksa insonlardan iborat oqsoqollar jamoasining nasihat hamda ibratlari mahallada yashaydigan insonlarning millatidan, dinidan, ijtimoiy kelib chiqishidan qat’iy nazar bahamjihat yashashi uchun namuna hisoblanadi. Mahallada istiqomat qiladigan har bir insonning to‘y va ma’rakasida, qurilish va obodonlashtirish ishlarida, hatto yoshlar tarbiyasida mahallaning o‘rni benihoya katta ekanligi bilan ajralib turadi. Shu ma’noda mahalla azaldan insonlarning shaxsiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy sohadagi munosabatlarda yuzaga keladigan muammolarini hal qilishda markaziy o‘rinni egallab kelgan fuqarolik jamiyati instituti hisoblanadi.

Tadqiqotchi M.L.Abdujabborova o‘z ilmiy ishida: “Mahalla – avvalo, sog‘lom milliy-ijtimoiy muhit maskanidir. Bu yerda kuchli ta’sirga ega bo‘lgan ijtimoiy-pedagogik tarbiya mahalla ahlining xulq-atvori va o‘zaro munosabatlarini adolat va ma’naviy mezonlar asosida himoya qilib, asrab, tartibga solib turadi. Shu ma’noda mahallani mafkuraviy profilaktika maskani deb ham atash ham mumkin”, deya ta’kidlaydi. Bizning fikrimizcha, mahalla oilalardagi ma’naviy dunyoqarashning shakllanishida, yosh avlodning

shaxs sifatida rivojlanishi va kamol topishida yetakchi kuch sifatida ko‘maklashuvchi maskan hisoblanadi.

Mahallalarda o‘tkaziladigan hashar ishlari yoshlarga jamoaviylik, mehnatsevarlik ruhini singdirsa, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar esa asrlar davomida qadriyat sifatida avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, atrofidagi insonlarga nisbatan mehr-oqibat tuyg‘ularini shakllantiradi.

Ulug‘ mutafakkirlarimiz asarlarida ham mahallaning insonlarimiz hayotidagi o‘rni tadqiq etilgan bo‘lib, jumladan, Forobiyning “Fozil odamlar shahri”, Abu Rayhon Beruniyning “Osori-al boqiya”, Narshahiyning “Buxoro tarixi”, Alisher Navoiyning “Majolis-un Nafois”, Zayniddin Vasifiyning “Badoyi ul vaqoye”, Boburning “Boburnoma”, Xondamirning “Makorimul axloq” asarlari bunga yorqin misol bo‘la oladi.

Abu Nasr Forobiyning fikricha, inson kamolotga erishishi uchun ular ijtimoiy uyushib yashashi zarur, shuning natijasida kishilar o‘rtasidagi hamkorlik jarayonida insonlar jamoasi yuzaga keladi. Farobiyning fikridan ko‘rinadiki, inson kamolotida, uning ma’naviy-ahloqiy jihatdan shakllanishida jamoaviylikning o‘rni beqiyosdir.

Alisher Navoiy o‘zining “Majolis un-nafois” asarida mahallalar to‘g‘risida ma’lumot berib, quyidagilarni qayd etgan: “Do‘stmuhammad - Marg‘ani mahallasidandur. Ham she’rga, ham muammoga ta’bi yaxshidur”. Ushbu fikrlardan ko‘rinadiki, XV asrda ham ilm-ma’rifat ahlining mahallalarda istiqomat qilib, shu yerdagi insonlarning ma’naviy dunyoqarashini oshirishga, xoh shoir, xoh olim sifatida bo‘lsin yoshlar tarbiyasida, ularning badiiy salohiyatini yuksaltirishga xizmat qilishi, mahallaning ijtimoiy pedagogik tarbiya maskani sifatidagi rolini ko‘rsatib beradi.

Mahallaning xalqimiz hayotida tutgan o‘rni, uning ijtimoiy pedagogik tarbiya maskani sifatidagi roli hamda vazifalari, yoshlarimiz tarbiyasida oila va mahalla hamkorligi masalalarini tadqiq etishdan iborat.

Mahallada tarbiyaning an’anaviy usullaridan foydalanib, yosh avlod bilan yanada faol ish olib borish, ularda hozirgi jamiyat talablariga muvofiq keladigan dunyoqarash va axloqiy tamoyillarni rivojlantirib, o‘sib kelayotgan yosh avlodning tarbiyachisi vazifasini bajarish bilan birga ularda ijtimoiy fikrni ham shakllantirgan. Mahallalarda yashovchi odamlar orasida boy hayotiy tajribaga ega kishilar ham bo‘lib, ilgari ularning asosiy vazifasi aholining an’anaviy ahloq-odob qoidalariga rioya qilishlarini, bolalarning ko‘chadagi yurish-turishini nazorat qilishdan iborat bo‘lgan.

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.Karimov “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch” asarida “Mahallaning xalq ma’naviyati bilan bog‘liq jihatlari haqida so‘z yuritib, ularni ko‘z o‘ngimizdan o‘tkazib, atroflicha tahlil qilar ekanmiz, hech ikkilanmasdan aytish kerakki, biz har qaysi xonadon, butun el-yurtimizdagi ma’naviy iqlim va vaziyatni anglamoqchi bo‘lsak, bu boradagi haqiqiy manzaraning yorqin ifodasini avvalo mahalla hayotida xuddi oynadek yaqqol ko‘rish imkoniga ega bo‘lamiz” deb ta’kidlaydi. Ushbu fikr orqali butun mamlakatimizda mahalla xalq ma’naviyatini shakllantirishda markaziy o‘rinni egallashini ko‘rishimiz mumkin.

Mahallalarda aholining turli sohalardagi muammolari o‘rganiladi, tahlil qilinadi va yechimi topiladi. Shu boisdan ham mahalla va oilalar o‘rtasida doimiy ijobiy aloqalarning yo‘lga qo‘yilishi, yoshlar tarbiyasida, oilalar mustahkamligini ta’minlashda, huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olishda o‘tkaziladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarning o‘rni katta.

Mahallalarda o‘tkazilayotgan ma’naviy tadbirlar yoshlarning kitob o‘qishga qiziqishini kuchaytirishi, ko‘p kitob o‘qish va o‘z bilimini orttirib borish kelajakda katta muvaf-

faqiyatlarga erishish omili ekanligini tushuntirishi lozim.

Mahallalarda kitobxonlik to‘garaklarining tashkil etilishi, ushbu to‘garaklar bugungi kunda mamlakatimizda keng miqyosda o‘tkazilayotgan “Eng kitobxon maktab”, “Eng kitobxon mahalla”, “Eng kitobxon oila” tanlovlariga tayyorlashi, yoshlarning kitobga qiziqishini shakllantirish orqali ularning ma’naviy dunyoqarashini boyitish, badiiy salohiyatni rivojlantirish vazifalarini amalga oshirishi kerak. Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirishda oila, maktab, mahalla hamkorligini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev “...mahalla katta ijtimoiy kuch sifatida maydonga chiqishi kerak. Chunki faollar, ko‘pni ko‘rgan oqsoqollar, tajribali nuroniylarimiz, agar istasa, jamoatchilik bilan birgalikda har qanday muammoni hal qilishga, xato qilgan yoshlarni to‘g‘ri yo‘lga solishga qodir”, deb takidlagani bejiz emas, albatta.

So‘ngi yillarda yangi tahrirdagi “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi qonunga o‘zgartirishlar kiritilishi, “Aholi muammolari bilan ishlashda mahalla institutining mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident farmoni qabul qilinib ijtimoiy hayotga tadbiq etilgani diqqatga sazovordir. Ushbu qonun va farmonda belgilangan vazifalarning bajarilishi, jamiyatda mahalla instituti mavqeining hamda ijtimoiy pedagogik tarbiya maskani sifatidagi o‘rnining oshishiga ham xizmat qiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin:

Birinchidan, mahallalarning ijtimoiy pedagogik tarbiya maskani sifatidagi rolini kuchaytirish yoshlarni ma’naviy boy va jismonan sog‘lom qilib tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, mahallalarda o‘tkaziladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar yoshlarga mafkuraviy profilaktika vazifasini bajarib ular orasida sodir etilishi mumkin bo‘lgan huquqbuzarliklarning oldini oladi.

Uchinchidan, mahallalarda tashkil etilgan kitobxonlik to‘garaklari yoshlarni qiziqishlarini hisobga olgan holda kasbga yo‘naltirishga, vatanga muhabbat va ko‘p asrlik an’analarga hurmat ruhida tarbiyalash kabi vazifalarni bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.L.Abdujabborova “O‘smirlar orasida olib boriladigan mafkuraviy profilaktika ishlarining ijtimoiy-pedagogik asoslari” dissertatsiya. 2007 y.117 b.

2. Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Xalq merosi, 1993 y. 224 b.

3. A.Navoiy. Majolis-un-nafois. – T.: Fan, 1997 y. 283 b.

4. I.Karimov “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch” – T.: Ma’naviyat, 2008 y. 60 b.

5.N.Yu.Ibragimova “O‘zbekistonda o‘zini-o‘zi boshqarish tuzilmalarining evolyutsiyasi” –T., 2012-yil dissertatsiya. 74 b.

6.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 12 fevral kuni Mahalla tizimini takomillashtirish, mahallalarda tinchlik-osoyishtalikni mustahkamlash, jinoyatchilikning oldini olish masalalari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishi materiallari. – T., 2020 y.

7.“Aholi muammolari bilan ishlashda mahalla institutining mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019-yil 2-aprelda imzolangan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni.

9. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. – T.: Ma’naviyat, 2017 y.39 b

Umid XO‘JAMQULOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, “Umumiy pedagogika” kafedrasi,
professor, p.f.d.

TA’LIMDA AQL VA QALB UYG‘UNLIGI: SUN’IY INTELLEKTDA “VRI” (Video Remote Interpreting) SABOQLARI

Annotatsiya

Maqolada sun’iy intellektni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish natijasida baholash va fikr-mulohaza berish jarayoni ham sifat jihatidan o‘zgarishi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, inklyuziv ta’limda ham sun’iy intellekt o‘qituvchiga katta yordamchi bo‘la olishi va sun’iy intellektdan foydalanishning ma’naviy va axloqiy mezonlari yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Sun’iy intellekt, ma’naviy va axloqiy mezonlar, avtomatik test tuzish, ijodkorlik, Insoniyat tamadduni.

В статье говорится о том, что в результате внедрения искусственного интеллекта в образовательную практику процесс оценки и обратной связи также изменится качественно. Также освещается, что искусственный интеллект может стать большим помощником учителя в инклюзивном образовании, а также духовно-нравственные критерии использования искусственного интеллекта.

Ключевые слова. Искусственный интеллект, духовно-нравственные критерии, автоматическое тестирование, творчество, человеческая цивилизация.

The article discusses how the process of evaluation and feedback will qualitatively change as a result of implementing artificial intelligence in educational practice. It also highlights how artificial intelligence can be a great assistant to a teacher in inclusive education, and the spiritual and ethical criteria for using artificial intelligence.

Key words. Artificial intelligence, spiritual and moral criteria, automated testing, creativity, Human civilization.

Inson tafakkuri va qalbi orasidagi muvozanat ta’limning eng oliy qadriyatidir. Asrlar davomida ustozlar yosh avlodga nafaqat bilim, balki qalb nurini ham ulashib kelganlar. Qalb nuri ma’naviyatdan quvvat olishi inobatga olinsa, o‘qituvchilar zimmasida ta’lim bilan tarbiya teng muvozanat kasb etishini anglash mumkin. Insoniyat tamaddunining bugungi qiyofasi shiddat bilan o‘zgarmoqda. Texnika va texnologiyalar taraqqiyoti shunday sur’at bilan ilgarilamoqdaki, har bir inson bu o‘zgarishning mohiyatini nafaqat anglashi, balki unga moslasha olish ko‘nikmasiga ham ega bo‘lishi kerak. Yangi asr insondan faqat bilim emas, balki raqamli savodxonlik, axborotni tahlil qilish va sun’iy intellekt bilan hamkorlik qilishga oid yangi kompetensiyalarni talab qilmoqda.

Sizu biz yashab turgan yangi asr eshigini kompyuter texnologiyalari ochib berdi. Endilikda bunday texnologiyalar taraqqiyoti nafaqat hayot tarzimizni, balki inson sifatidagi tafakkurimizni ham o‘zgartirmoqda. Bunday sharoitda ta’lim va tarbiya tizimi oldida mutlaqo yangi vazifalar paydo bo‘lishi, shubhasiz. Sun’iy intellekt (Artificial Intelligence – AI = SI) bizga ta’limda tez o‘rganish, chuqur tahlil qilish, har bir o‘quvchiga mos ta’lim trayektoriyasini belgilash kabi yangi imkoniyatlar bermoqda. Ayni paytda unutmasligimiz kerakki, u faqat vosita xolos. Har qanday sharoitda ham ta’limning haqiqiy qahramoni insonning o‘zi bo‘lib qolaveradi. Chunki bilimni yaratishda aql yetakchi bo‘lsa, tarbiyada qalb yalovbardor. Sun’iy intellekt esa his-tuyg‘udan mahrum, ruhsiz mashina

sifatida inson ma’naviyatini, yurakdagi mehr va insoniy tuyg‘ularni tarbiyalashga ojiz. U ma’lumotni yetkazishi mumkin, ammo ilhom, mehr va qalb issig‘ini faqat insongina ulasha oladi. Shunday ekan, endi maktablar faqat bilim beruvchi emas, balki raqamli dunyoda ongli yashashni, axborotni saralab anglashni, sun’iy intellektni ezgu niyatda boshqarishni o‘rgatuvchi maskanga aylanishi kerak. Zamonaviy ta’limning asosiy vazifasi texnologiyani bilish bilan cheklanmasdan, uni ma’naviyat bilan uyg‘unlashtirish hamdir. Chunki insonni kuchli qiladigan narsa texnika emas, uni to‘g‘ri yo‘naltira oladigan aql va qalb birligi. Ta’lim ana shu birlikni tarbiyalashi, bolani faqat raqamli dunyoda yashashga emas, balki unda insonligini asrashga o‘rgatishi lozim.

Sun’iy intellekt nima? Mashhur dasturchi va nazariyotchi olim Djon Makkarti “sun’iy intellekt” atamasini birinchi bo‘lib ilmiy muomalaga kiritgan. Shuning uchun uning ushbu tushunchaga bergan ta’rifini keltirishni maqsadga muvofiq topdik: “Sun’iy intellekt – bu aqlli mashinalarni, xususan, inson kabi fikrlay oladigan dasturlarni yaratish ilmi va muhandisligidir”[1]. Bizningcha, bu ta’rifda tushunchadan ko‘ra u bilan shug‘ullanuvchi sohaning mazmuni ko‘proq ochilgan. Shunga qaramasdan undan tushunchaning mohiyatini anglash mumkin. Soddaroq qilib aytganda, sun’iy intellekt bu inson aqlining elektron ko‘rinishi, ya’ni fikrlay oladigan, o‘rgana biladigan va ba’zan qaror ham chiqaradigan dasturdir. Yanada oddiyroq qilib aytganda, u kompyuter yoki telefon, ya’ni “qora quti” ichidagi “aql”dir. Masalan, siz biror narsani izlasangiz, u shuni yoki shunga o‘xshash ma’lumotlarni topib beradi. Sun’iy intellekt ma’lumotlarni tahlil qilish, namuna va bog‘lanishlarni aniqlash orqali mantiqiy xulosalar chiqaradigan algoritmlar asosida fikrlaydi. Bu jihati bilan u odamga o‘xshab fikrlaydi, lekin his qilmaydi. Inson unga ma’lumot beradi, u esa shu ma’lumotlardan xulosa chiqaradi. Xullas, sun’iy intellekt bu inson yaratgan va uning o‘zi uchun ishlaydigan “aqlli yordamchi”.

Bugun sun’iy intellektning oddiy funksiyalaridan deyarli har birimiz har kuni foydalanamiz. Masalan, siz “Hey Siri” desangiz, telefon ovozingizni tanib, savolingizga javob beradi. Google Assistant yoki Chat GPT kabi yordamchilar esa siz bilan muloqot qiladi, maqola yozadi, masala yechadi, hatto, maslahat ham beradi. Onlayn tarjimonlar: Google Translate yoki DeepL matnni bir tildan ikkinchisiga aniq tarjima qilib, vaqtingizni tejaydi. Yoki surat tanish tizimlarini olaylik: telefon kamerasi gulning rasmini olib, qaysi tur ekanini yoki hayvonning nomi nima ekanini aniqlab beradi. Buning hammasi sun’iy intellektning kundalik hayotimizdagi oddiy, lekin ajoyib misollari. U go‘yo siz bilan birga yashaydi, so‘zingizni eshitadi, ehtiyojingizni anglaydi va yordam qo‘lini cho‘zadi. Shuning uchun aytish mumkinki, sun’iy intellekt bu endi kelajak emas, balki har bir xonadonda siz bilan yashayotgan zamonaviy yordamchidir.

Sun’iy intellektdan maqsadga muvofiq foydalanish madaniyati ham shakllanmoqda. Masalan, o‘qituvchi dars rejasini tuzishda yordam olishi, shifokor bemor haqidagi ma’lumotni tahlil qilishda, muhandis esa qurilish yoki ishlab chiqarish jarayonida xavfsizlikni nazorat qilish va samarali yechimlarni aniqlashda sun’iy intellektdan foydalanishi mumkin. Har bir sohada u inson mehnatini yengillashtiradi, vaqtni tejaydi va xato ehtimolini kamaytiradi. Ammo eng muhimi u insonni o‘ylashdan ozod qilmaydi, balki uning aqlini mashina yordamida boshqa, ijodiy va muhim ishlarga yo‘naltiradi.

Sun’iy intellektga munosabat: qo‘rquvdan ishonchga... Odamlarning sun’iy intellektdan qo‘rqishi, unga nisbatan hadik bilan munosabatda bo‘lishi, aslida, tabiiy holat. Inson psixologiyasiga ko‘ra, nimaki yangilik bo‘lsa, u avval shubha bilan qabul qilinadi.

[1] McCarthy J. What is Artificial Intelligence? – Stanford University, 2007. – Available at: https://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.html

Tushunmagan narsaning odamda xavotir uyg‘otishida mantiq mavjud. Shu paytgacha amalga oshirilgan har qanday yangi ixtiro: g‘ildirakdan to komp’yutergacha avval qo‘rquv bilan qarshi olingan, keyin esa hayotning ajralmas qismiga aylangan va mushkulini osonlashtirgan. Hozir ham shunday: odamlar sun’iy intellektning mohiyatini to‘liq anglab yetmagani uchun unga hadikli munosabatni namoyon qilmoqda. Ammo, sun’iy intellektning xavotiri ularnikidan farq qiladi: bu dastur mustaqil ravishda rivojlana oladi[2]. Bu esa uning kelajagi bilan bog‘liq xavotirlarning muayyan darajada asosli ekanligini tasdiqlaydi.

Odamlar orasida eng ko‘p tarqalgan qo‘rquv – ish o‘rnidan ayrilish xavfi. Go‘yo robotlar odamlarning o‘rnini bosadi, degan fikr ko‘pchilikni bezovta qiladi. Aslida esa sun’iy intellekt insonning raqibi emas, balki yordamchisidir. U insonni takroriy, zerikarli vaqtini “yeb qo‘yadigan” ishlardan xalos qiladi, odam esa e’tiborini ijodkorlik, mulohaza va mas’uliyat talab qiluvchi vazifalarga qaratadi. Ya’ni ish yo‘qolmaydi, balki o‘zgargan shaklda davom etadi. Ayni paytda, mutaxassislarning fikricha, “...qachondir ayrim kasblar haqiqatan ham o‘z o‘rnini qisman yoki butunlay sun’iy intellektga bo‘shatib beradi”[3]. Ammo sun’iy intellektning o‘qituvchilik kasbini egallashi ehtimoldan juda uzoq. Chunki u bilim berishni amalga oshirishi mumkin, lekin qalbga ta’sir o‘tkazish, ilhom bag‘ishlash va inson ruhi hamda ma’naviyatini tarbiyalashni algoritmga asoslangan mashinaviy tafakkur amalga oshira olmaydi. Qalb, ruh va ma’naviyatni shu sifatlarga ega bo‘lgan insongina tarbiyalashga qodir. O‘qituvchi esa har bir so‘zi, nigohi, mehri va turfa munosabatlari orqali o‘quvchining qalbiga yo‘l topadi.

Yana bir xavf – plagiat va yolg‘on ma’lumotlar orqali aldanish xavfi. Bizningcha, bu bu sun’iy intellektning aybi emas, balki undan foydalanish madaniyatining pastligi bilan bog‘liq hodisa. Qalamga berilgan sifat uni tutib turgan qo‘l egasining ma’naviyati va niyatiga bog‘liq: u kimning qo‘lida ekaniga qarab ilm yaratishi yoki turli yolg‘onlarni ham yozishi mumkin. Sun’iy intellekt ham shunday: u vosita, asos esa insonning ma’naviy darajasi va niyatida. U bilimni o‘g‘irlash uchun emas, balki bilim olishni yengillashtirish uchun yaratilgan.

Barcha xavotirlarning asosi “qora quti” va uning ichkarisida nima bo‘layotganini bilmasligimizdan paydo bo‘layotgan tuyg‘udan kelib chiqadi. Bu xavotirni yengishning eng yaxshi yo‘li kompyuter texnologiyalari va raqamli savodxonlikni oshirishdir. Agar inson sun’iy intellekt qanday ishlashini, undan qanday xavf va imkoniyatlar borligini oddiy tilda tushunsa, unga bo‘lgan ishonch ortib boradi. Sun’iy intellektni raqib sifatida emas, balki sherik, yordamchi sifatida ko‘rish kerak. U odamning o‘rnini egallash uchun emas, balki odamga qo‘shimcha imkoniyatlar berish va uning faoliyat samaradorligini oshirish uchun yaratilgan. Demak, qo‘rquvni yengishning yagona yo‘li – bilim va ishonch. Shunda sun’iy intellekt bizga tahdid emas, balki hayotni yengillashtiruvchi yordamchiga aylanadi.

Sun’iy intellekt haqidagi qo‘rquvlar ikki xil: ayrimlari asosli, ayrimlari esa asossizdir. Asosli qo‘rquvlar axloq, mas’uliyat va nazorat bilan bog‘liq; ularni yengish uchun insonning o‘zi faol bo‘lishi kerak. Asossiz qo‘rquvlar esa bilmaslik va noto‘g‘ri tasavvurdan kelib chiqadi. Umuman, bir narsani tan olishimiz shart: sun’iy intellekt mavjud va u biz bilan birga. Uni inkor eta olmaymiz va bu boradagi izlanishlar ortga chekinmay-

[2] “Suniy intellekt mustaqil ravishda rivojlana oladi”. ICT Week doirasida “Meta”ning vitse-prezidenti Ruslan Salahutdinov nutqidan. https://www.gazeta.uz/uz/2025/09/30/ruslan-salakhutdinov/

[3] Sun’iy intellekt saratonni davolay oladimi? Meta vitse-prezidenti Ruslan Salohutdinov – mashinaviy tafakkurning kelajagi haqida. https://www.gazeta.uz/uz/2025/10/07/ruslan-salakhutdinov/

di.[4] Qo‘rquvlar sabab sun’iy intellektdan himoyalanishning imkoni yo‘q. Shunday ekan, sun’iy intellektdan qo‘rqish emas, uni o‘rganish kerak. Unga xos xavfni emas, undagi imkoniyatni ko‘ra olgan odamgina yangi davrning to‘laqonli mutaxassisi bo‘la oladi.

Insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichi. Butun insoniyat tarixi davrlashtirilsa, davriy chegaralarni belgilashga, shubhasiz, buyuk kashfiyotlar asos bo‘ladi. G‘ildirakning kashf etilishi, elektrning paydo bo‘lishi, internetning tug‘ilishi kabilar insoniyatni yangi bosqichga olib chiqqan buyuk ixtirolardir. Endi esa yangi bosqich – sun’iy intellekt davri boshlandi. Sun’iy intellektgacha bo‘lgan bu kabi ixtirolar insoniyatning hayot tarzini o‘zgartirishga qodir bo‘lgan buyuk kashfiyotlar ekani, shubhasiz. Lekin sun’iy intellektning ulardan farqi shundaki, u faqat inson mehnatini emas, balki insonning o‘zini: uning fikrlashi, qaror qabul qilishi, hatto ijod jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Avvalgi ixtirolar inson qo‘lini yengillatgan bo‘lsa, sun’iy intellekt inson aqlining o‘zi bilan hamkorlik qilmoqda. U nafaqat amaliy ishni bajaradi, balki ma’lumotni tahlil qiladi, o‘rganadi, xulosa chiqaradi va tavsiya beradi. Shu bois u texnika emas, balki fikr sherigi sifatida yangi bosqichni boshlab berdi: bu endi aql va algoritmlar hamjihatligi davridir. Agar ilgari odam qo‘li bilan ishlab, texnika unga yordam bergan bo‘lsa, bugun insonning o‘ziga “fikrda sherik” paydo bo‘ldi. Shu bois insoniyat tamaddunini ikki davrga bo‘lish mumkin: sun’iy intellektgacha bo‘lgan davr va undan keyingi davr. Birinchisi, inson tabiatni boshqarishni o‘rgangan davr; ikkinchisi esa inson aqliga muqobil sherik paydo bo‘lgan davr.

Avvalgi davrda inson mehnatini yengillatish uchun vosita yaratdi, endilikda esa o‘z fikrini kuchaytiruvchi omilni ixtiro qildi. Bugun robot zavodda, algoritm bankda, dastur ta’limda, neyron tizim shifoxonada xizmat qilyapti. Ular orqali insonning bir kunda qilgan ishini soniyada amalga oshirish mumkin. Lekin bu “odam ortiqcha bo‘ldi” degani emas. Aksincha, bu insonga yangi vazifalar: fikrni boshqarish, axborotni saralash, ma’no yaratish mas’uliyatini yuklamoqdi.

Sun’iy intellekt bu nafaqat texnikadagi inqilob, balki tafakkurdagi burilish nuqtasidir. U insoniyatga yangi ko‘z berdi: u bilan endi inson dunyoga yanada kengroq nazar tashlashi mumkin. Ilgarigi davrda inson “Qanday qilish kerak?” deb so‘rardi, endi esa “Nega shunday qilish kerak?” degan savolni o‘rganmoqda. Demak, yangi davrning belgisi bilim emas, fikrlash usulida namoyon bo‘lmoqda. Shunday qilib, insoniyat taraqqiyoti endi faqat fan yoki texnika bilan emas, balki inson va sun’iy intellektning birgalikdagi hamjihatligi bilan o‘lchanadi. Bu hamjihatlikda insonning missiyasi o‘zgarmagan: u hamon yaratuvchi, faqat endi bu jarayonda unga yangi yordamchi bor.

Sun’iy intellektdan foydalanishning ma’naviy va axloqiy mezonlari. Sun’iy intellekt jadal sur’atlar bilan hayotimizga kirib kelar ekan, u nafaqat texnologiya, balki ma’naviyat masalasiga ham aylandi. Bizningcha, “sun’iy intellekt gigiyenasi” yoki “raqamli axloq” degan yangi tushunchalarni qabul qilish vaqti keldi. Bu atamalar insonning texnika bilan munosabatini nazorat qiladigan ichki qoidalarni anglatadi. Jismoniy gigiyena tanani sog‘lom saqlasa, sun’iy intellekt gigiyenasi fikr va axloqni sog‘lom saqlaydi.

Sun’iy intellektdan foydalanishda eng muhim jihat bu mas’uliyatli yondashuv madaniyatidir. Ya’ni texnologiya imkoniyatlarini qay maqsadda ishlatishini insonning o‘zi hal qiladi. Yaqin yillargacha qo‘lida quroli bor inson xavfli va ayni paytda kuchli ham bo‘lgan bo‘lsa, bugun axborotga ega va sun’iy intellektni o‘zlashtirgan odam kuchli. Endi insondan shunga yarasha mas’uliyatli bo‘lish ham talab etiladi. Chunki bu vositani

[4] Schleicher, A. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 156 p.

ezgu yoki qabih maqsadlarga yo‘naltirish uni tasarruf etayotgan insonning ixtiyorida. Amerikalik fizik va futurolog Stiven Xoking sun’iy intellekt haqida so‘z yuritar ekan, uning qudratini e’tirof etgan holda mas’uliyatli munosabat zarurligini shunday ta’kidlagan edi: “Sun’iy intellekt insoniyat uchun yoki eng buyuk imkoniyat, yoki eng katta xavfga aylanishi mumkin. Bu uni inson qanday niyat va mas’uliyat bilan boshqarishida”[5].

Mas’uliyatli foydalanish insonning axloqiy saviyasi bilan bog‘liq. Texnologiya yaxshi yo yomon bo‘lishi mumkin emas, uning qiymati uni qo‘llayotgan inson niyatiga bog‘liq. Agar niyat sof bo‘lsa, sun’iy intellekt ijobiy kuchga aylanadi; agar mas’uliyatsiz yondashilsa, u xavfli qurolga aylanishi ham mumkin. Shuning uchun ham sun’iy intellektdan foydalanishda “sun’iy intellekt gigiyenasi” yoki “raqamli axloq (odob)” degan tushunchalarni shakllantirish zarur. Bu insonni nafaqat bilimli, balki mas’uliyatli foydalanuvchiga aylantiradi. Demak, sun’iy intellekt davrida undan madaniyatli foydalanish yangi ma’naviyat belgisi, yangi zamon odamining yuzidir. Shunday ekan, ushbu tushunchalarning mohiyatini qisqacha izohlash tadqiqot mantig‘iga mos keladi, deb o‘ylaymiz.

“Raqamli axloq” insonning texnologiya bilan munosabatga kirishishida ma’naviyat va vijdon qoidalariga amal qilishini nazarda tutadi. Internetda yoki sun’iy intellekt platformalarida ham insoniylik me’yorlarini unutmaslik, haqiqatni buzmaslik, boshqalarning mehnatini hurmat qilish, yomon niyat bilan ma’lumot tarqatmaslik kabilar raqamli axloq tushunchasining mazmunini belgilaydi. “Sun’iy intellekt gigiyenasi” esa foydalanuvchining sun’iy tafakkur mahsullariga nisbatan tanqidiy va sinchkov munosabatda bo‘lish bilan bog‘liq ichki madaniyati va savodxonligini anglatadi. Bu sun’iy intellektdan me’yorida foydalanish, unga ko‘r-ko‘rona ishonmaslik, har bir natijani tahlil qilish, inson fikrini uning o‘rniga qo‘ymaslik kabi jihatlarda namoyon bo‘ladi. Agar bu gigiyenaga rioya etilmasa, odam sekin-asta mustaqil fikrlash qobiliyatini yo‘qotishi mumkin. Demak, raqamli axloq o‘zgalar bilan raqamli munosabatga kirishish mezonlarini, sun’iy intellekt gigiyenasi esa insonning o‘zini “raqamli viruslardan” himoya qilishni nazarda tutuvchi tushunchalardir.

Texnologiya jismoniy kuchdan ham xavfliroq bo‘lishi mumkinligi yuqoridagi tushunchalarning ilmiy va hayotiy zaruratini asoslaydi. Texnologiya endilikda inson tafakkuri va qarashlariga ta’sir qila boshladi. Shu bois axborot davrida insonni nafaqat bilimli, balki mas’uliyatli, axloqli va toza fikrli qilib tarbiyalash uchun “raqamli axloq” va “sun’iy intellekt gigiyenasi” kabi tushunchalarni maktab dasturlari mazmuniga kiritish davr talabi. Odob va axloqning bu yangi shakllari yangi davrning ma’naviy qalqoni bo‘ladi: insonni aqlan kuchaytiradi, ayni paytda insoniylikning yo‘qolishiga yo‘l qo‘ymaydi.

1-jadval

Sun’iy intellektdan foydalanishning ma’naviy va axloqiy mezonlari

№	Mezon nomi	Mazmuni	Amalga oshirish yo‘llari	Kutiladigan natija
1	Ma’lumotga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish	Har qanday ma’lumotni qabul qilishdan oldin uning manbasi va haqqoniyligini tekshirish	To‘g‘ri manbalardan foydalanish, faktcheking madaniyatini o‘rgatish, axborotni ikkilamchi manbalar orqali tasdiqlash	YOlg‘on axborot ta’siridan himoyalangan ongli foydalanuvchi shakllanadi

[5] Hawking S. BBC Interview on Artificial Intelligence. – BBC News, 2016. – Available at: https://www.bbc.com/news/technology-30290540

2	Boshqalarning mehnatini hurmat qilish	Sun'iy intellekt yaratgan yoki boshqa inson mehnatiga asoslangan materialni o'zlashtirmaslik	Manbani ko'rsatish, iqtiboslarni to'g'ri berish, plagiatni aniqlovchi dasturlardan foydalanish	Ilmiy va ijodiy halollik tamoyillari mustahkamlanadi
3	YOlg'on ma'lumot tarqatmaslik	Sun'iy intellekt orqali yaratilgan ma'lumotni tekshirmasdan tarqatmaslik	Tekshiruv va filtrlash jarayonlarini yo'lga qo'yish, axloqiy qoidalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish	Axborot muhitida ishonch va soflik saqlanadi
4	Shaxsiy bilim va vijdon nazorati	SI tavsiyalariga ko'r-ko'rona ishonmasdan, o'z bilim va tafakkuri asosida qaror qabul qilish	Tanqidiy fikrlash mashqlari, mustaqil tahlil, "inson nazorati" tamoyilini qo'llash	Aqlli, mas'uliyatli va mustaqil fikrlovchi shaxs shakllanadi
5	Axloqiy niyatning sofligi	Sun'iy intellektni ezgu maqsadlarda: ta'lim, fan, inson manfaati uchun ishlatish	Axloqiy kodekslar yaratish, raqamli etika darslarini joriy etish	Texnologiyadan insonparvar maqsadlarda foydalanish madaniyati rivojlanadi
6	Shaxsiy ma'lumotni himoya qilish	Insonning shaxsiy ma'lumotlari, suratlari yoki so'zlaridan ruxsatsiz foydalanmaslik	Kiberxavfsizlik qoidalari, parol himoyasi va shaxsiy maxfiylikni ta'minlash	Foydalanuvchi xavfsizligi va shaxsiy dahlsizlik ta'minlanadi
7	Sun'iy intellektga nisbatan mas'uliyatli munosabat	SIni vosita sifatida qabul qilish, unga haddan ortiq ishonch bildirmaslik	Foydalanish me'yorlarini belgilash, sun'iy intellekt tavsiyalarini qayta ko'rib chiqish	SIni to'g'ri boshqaradigan, nazoratni qo'ldan boy bermaydigan foydalanuvchi shakllanadi
8	Inson omilini ustuvor tutish	Sun'iy intellekt foydasi inson qadri bilan chegaralanishi kerak	Barcha qarorlarda inson nazoratini saqlash, axloqni ustuvor mezon qilish	Texnologiya emas, inson qadri ustuvor bo'lgan madaniyat shakllanadi
9	Foydali va zararli maqsadni farqlay bilish	SI orqali yaratilgan ish yoki ma'lumotning ijtimoiy ta'sirini baholay olish	Axloqiy tahlil usullarini o'qitish, mas'uliyatli foydalanish treninglari	Javobgarlik hissi yuqori bo'lgan raqamli avlod vujudga keladi
10	Ilmni chuqur anglash va ma'naviyat bilan bog'lash	Texnologiyani faqat bilim emas, ma'naviy o'sish vositasi sifatida ko'ra bilish	Falsafiy, madaniy va axloqiy mavzularni SI bilan bog'lab o'rgatish	Aql va qalb uyg'unligiga asoslangan bilim madaniyati rivojlanadi

Shu oddiy qoidalarga rioya qilinsa, sun'iy intellekt inson uchun xavf emas, balki ishonchli yordamchiga aylanadi. Undan tartibsiz va axloqiy mezonlarga nomuvofiq foydalanish esa teskari effekt reaksiyasini namoyon qiladi. Demak, raqamli davrda axloq bu yangi texnologiyani boshqarishning eng ishonchli kalitidir.

Sun'iy intellekt va ta'lim: yangi imkoniyatlar. Sun'iy intellekt ta'limda, eng avvalo, yordamchi sifatida qo'shimcha qiymat kasb etadi: u o'qituvchi va o'quvchi ishini yengillashtiradi, vaqtni tejaydi, mashg'ulotni shaxsiylashtirib, o'quvchining shaxsiy ta'lim trayektoriyasini belgilashga yordam beradi. Avtomatik test tuzishdan tortib, tarjimonlik qilish, virtual o'qituvchilik faoliyati va individual tavsiyalar berishgacha bo'lgan barcha jarayonlarda u "aqlli sherik" bo'la oladi, lekin qaror va nazorat, o'quvchi tarbiyasi va ma'naviyati, individual yondashuvda o'quvchi ruhiyatini hisobga olish bilan bog'liq ja-

rayonlar baribir o‘qituvchining zimmasida qoladi.

Avtomatik test tuzish orqali o‘qituvchi qisqa vaqtda turli darajadagi savollar bazasini hosil qila oladi. Oddiy eslatib berishga qaratilgan testlar, tushunganini tekshiruvchi savollar, tahlil va qiyos talab qiladigan topshiriqlar, ijodkorlikni sinaydigan ochiq savollar o‘qituvchidan juda ko‘p mehnat va vaqt talab qiladi. Bir mavzu uchun bir necha format tayyorlab, sinf darajasiga moslash imkoniyati, ya’ni boshlang‘ich uchun sodda, yuqori sinf uchun murakkabroq topshiriqlarni tayyorlashda sun’iy intellekt o‘qituvchining vaqti va kuchini tejaydi. Bunday topshiriqlarni bajarishda o‘qituvchi tomonidan yo‘l qo‘yiladigan variantlarni tasodifiylashtirib, savollarning chalkashib ketishi bilan bog‘liq tipik xatolarni kamaytiradi. Bu o‘qituvchiga baholashda yanada xolisroq bo‘lish, o‘quvchiga esa xatosini darhol ko‘rib, tuzatish imkonini yaratadi. Albatta, tayyorlangan savollar ko‘r-ko‘rona qabul qilinmaydi: o‘qituvchi ularni ko‘zdan kechirib, mazmun va standartlarga muvofiqligini tekshiradi.

Tarjimon sifatidagi imkoniyatlar o‘quv jarayonining geografik mazmunini kengaytiradi. Darsda uchragan xorijiy matnni tez tarjima qilish, chet tillaridagi ilmiy maqola yoki qo‘llanmani tushunish, atamalarning to‘g‘ri ifodasini topish kabi sun’iy intellekt uchun oddiy vazifalarning barchasi o‘qituvchi va o‘quvchi (talaba)lar uchun katta imkoniyatlar eshigini ochadi. Shu bilan birga, tarjima o‘quvchini sustlashtiruvchi omil emas, balki dars mazmunini va xorijiy manbalar asosida samaradorligini oshiruvchi vosita bo‘lishi kerak: avval o‘quvchi o‘zi tushunishga intiladi, keyin sun’iy intellektdan izoh va tuzatish oladi. Bu boradagi xorijiy tajribalarni so‘ragan holda mavzuni yanada tushunarliroq o‘zlashtirilishiga erishadi. Bunda nozik uslubiy nyuanslar, madaniy ma’nolarga e’tibor qaratish talab etiladi. Bu yerda ham sun’iy intellekt gigiyenasi talab etiladi.

Virtual o‘qituvchini 7/24 formatda ishlaydigan, sabr-toqatli va charchamaydigan yordamchi sifatida tushunish mumkin. U qiyin tushunchani qayta-qiyta boshqacha yo‘l bilan tushuntirib beradi, misollarni soddalashtiradi, qadam-baqadam yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi. Masalan, matematikada masalani yechish jarayonini qadamma-qadam ochadi, adabiyotda matn tahlilini yo‘lga soladi, tabiiy fanlarda tajriba mantig‘ini tushuntiradi. Eng muhimi, u tayyor javobni emas, ishora, savol va kichik yo‘naltirishlar bilan o‘quvchini mustaqil yechimga yetaklaydi. Bu o‘quvchining ishonchini oshiradi, shaxsiy tempda o‘qish imkoniyatini beradi. Lekin virtual o‘qituvchi hayotiy tajriba, tarbiya va qiymatlarni singdira olmaydi va bu o‘rinda o‘quvchiga o‘qituvchining roli talab qilinadi.

Individual tavsiyalar ta’limning yuragiga aylanib boryapti. Sun’iy intellekt o‘quvchining xatolari, to‘xtab qolgan joylari, kuchli tomonlarini tahlil qiladi va aynan o‘sha bo‘shliqni to‘ldiradigan mashqlar, videodarslar, misollar to‘plamini taklif etadi. Kimgadir ko‘proq vizual material kerak, kimgadir o‘yinli mashqlar yoki yana kimgadir qisqa qaydlar samarali: berilayotgan tavsiyalar mana shu uslubga moslashadi. Bu yondashuv o‘quvchiga mavzuni o‘zlashtirishida yaxshi samara beradi: u qiyin bo‘limni o‘zlashtirishda batafsil tempda ishlashni tanlasa, oson bo‘limlarda uning vaqtini tejaydi. Individual tavsiyalar o‘qituvchi uchun ham sinflararo yoki o‘quvchilararo differensial yondashuvda munosabatni yo‘lga qo‘yishini osonlashtiradi: qaysi guruhga yoki o‘quvchiga qanday topshiriq berishni analitika ko‘rsatib turadi.

Sun’iy intellektni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish natijasida baholash va fikr-mulohaza berish jarayoni ham sifat jihatidan o‘zgaradi. Test avtomatik tekshirilishi, xatolar xaritasi tuzilishi, har bir o‘quvchiga qisqa, aniq izoh berilishi mumkin bo‘ladi. Yozma ishlarda ovozdan matnga o‘tkazish, imlo va uslubiy xatolarni ko‘rsatish, manba keltirish bo‘yicha ishoralar tayyorlash ham shular jumlasidandir. Bu o‘qituvchiga vaqtini tejab,

sifati yuqori bo‘lgan individual izoh berish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, muhim o‘quv topshiriqlari: insho, loyiha, tajriba hisoboti kabilar, albatta, o‘qituvchining o‘zi tomonidan o‘qilib, baholanishi kerak: sun’iy intellekt bunday vaziyatlarda o‘z ojizligini namoyon qiladi.

Inklyuziv ta’limda ham sun’iy intellekt o‘qituvchiga katta yordamchi bo‘la oladi: matnni ovozli o‘qib berish, katta shriftga aylantirish, suratni tavsiflab berish, interaktiv mashqlarni soddalashtirish kabi funksiyalar imkoniyatlari cheklangan ta’lim oluvchilar uchun darsni yanada tushunarliroq bo‘lishini ta’minlaydi. Bu esa barcha uchun teng imkoniyatlar yaratadi, o‘quvchining o‘zini sinfda ta’limning to‘laqonli sub’yekti sifatida his etishiga yordam beradi.

Ota-onalar va ma’muriyat uchun ham qulayliklar bor. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar bolaning rivojlanish dinamikasini sodda tilda ko‘rsatadi: qaysi mavzuda ortda qolyapti, qayerda ilgarilash bor, uyda qaysi mashqni qilish kerak. Maktab ma’muriyati esa umumiy ko‘rsatkichlar orqali qabul qilingan qarorlarni dalilga suyanish asosida rejalashtirishi mumkin bo‘ladi.

Sun’iy intellektning ta’limdagi imkoniyatlarini ko‘rsatuvchi tipik bir vaziyatni tasavvur qilib ko‘ramiz: o‘qituvchi ertalab mavzu asosida avtomatik ravishda test tuzadi, tizim o‘quvchilarning oldingi natijalarini tahlil qilib, har biriga mos darajadagi savollarni tanlaydi. Darsda o‘quvchilar planshet orqali ishlaydilar, xato qilgan joylarida sun’iy intellekt darhol izoh va tushuntirish beradi. Qiynalgan o‘quvchi darsdan keyin virtual o‘qituvchi bilan 10–15 daqiqa shu mavzuda alohida mashq qiladi, uyda esa platforma orqali sun’iy intellekt tavsiya etgan mashqlar to‘plamini bajaradi. O‘qituvchi esa natijalarga analitik rakursdan murojaat qiladi va qaysi o‘quvchi qaysi mavzuda qiynalayotganini bilib oladi va keyingi darsni shu ma’lumot asosida rejalashtiradi. Natijada, vaqt tejaladi, o‘quvchida chuqur tushunish va mustaqil o‘rganish ko‘nikmasi shakllanadi, o‘qituvchi esa ijodiy yondashishga ko‘proq imkoniyat topadi. Shu tariqa sun’iy intellekt ta’limda yordamchi emas, aqlli hamfikrga aylanadi.

Ta’lim jarayonida raqamli axloq, avvalo, o‘qituvchi shaxsida namoyon bo‘lmog‘i lozim. Chunki o‘qituvchi dars mashg‘ulotiga qonuniy javobgar inson sifatida nafaqat bilim beruvchi shaxs, balki o‘quvchiga raqamli muhitda qanday yashashni, axborot bilan madaniyatli munosabatda bo‘lishni o‘rgatuvchi fasilitator hamdir. U sun’iy intellekt yordamida tayyorlangan materialni ko‘r-ko‘rona qabul qilmasdan, uni tahlil qiladi, manbasini tekshiradi va mazmuniga milliy va ma’naviy mezonlar asosida yondashadi, materialni aql elagidan o‘tkazadi. 6 O‘qituvchi har bir so‘zning ortida inson mehnati borligini, har bir ma’lumotning ortida javobgarlik turajagini anglatib beradi. Shu tariqa o‘qituvchi raqamli dunyoda ham axloq ustuvorligini namoyon etadigan ruhiy yetakchiga aylanadi.

O‘quvchi uchun esa raqamli axloq va sun’iy intellekt gigiyenasi bu mustaqil fikrlash madaniyati bilan bog‘liq sub’yektiv jarayondir. U internetdan topgan ma’lumotni tekshirib ko‘radi, sun’iy intellekt javoblarini tahlil qiladi, uni o‘z fikri bilan solishtiradi. Bunday yondashuv o‘quvchini tayyor bilim qabul qiluvchidan izlanuvchi, saralovchi, tahlil qiluvchi va fikrlovchi shaxsga aylantiradi. Sun’iy intellekt gigiyenasi o‘quvchini sun’iy tafakkurga suyanishdan asraydi: u o‘z fikrini yaratishni, xatolarni anglashni, tanqidiy baholashni o‘rganadi. Ta’lim jarayonida raqamli axloq va gigiyena shunchaki qoida emas, bu inson aqli bilan texnologiya aqlining uyg‘unligiga olib boruvchi yangi madaniyatdir.

[6] Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson Education, 2016. – 80 p.

Unda bilim axloq bilan, aql ma’naviyat bilan, texnika esa qalb bilan muvozanat topadi.

Sun’iy intellekt o‘qituvchining o‘rnini egallashi mumkinmi? Sun’iy intellekt o‘qituvchining o‘rnini egallashi bilan bog‘liq qarashlar ehtimoldan juda uzoqligini yuqorida qayd etgan edik. Endi fikrimizni asoslashga harakat qilamiz. Zamonaviy ta’lim paradigmasi o‘qituvchini bilim manbai sifatida emas, balki fasilitator sifatida ko‘radi. Ta’limda bilim olish jarayonini to‘g‘ri va oqilona tashkil qilish o‘qituvchining bilimidan ham ko‘ra muhimroq omildir. Agar ta’limni faqat ma’lumot berishdan iborat jo‘n hodisa deb tushunsak, ehtimol, sun’iy intellekt yetarli bo‘lishi mumkin. Ammo ta’lim jarayoni hech bir zamonda jo‘n va sodda, ayni paytda ikkinchi darajali soha bo‘lmagan. U hamma davrlarda eng murakkab va jamiyat talablariga moslashuvchi o‘zgaruvchan soha sifatida bo‘lib kelgan. Chunki uning obyekti inson va uning intellektual hamda ma’naviy kamolotini ta’minlash jarayonidir. Inson esa tabiatning eng murakkab, eng serqirra mavjudoti sifatida hamisha o‘zgarishda va taraqqiyotda yashaydi. Shuning uchun ham insonni tarbiyalash, unga ta’lim berish va uni har tomonlama rivojlantirish jarayonini aniq qonun-qoidalarga sig‘dirib qo‘yish mushkul va, hatto, mumkin emas. Inson bir vaqtning o‘zida ham tabiiy, ham ruhiy, ham ma’naviy, ham ijtimoiy jihatlarni o‘zida mujassam etgan mavjudotdir. Ta’limning murakkabligi esa aynan shu jihatda – inson qiyofasining serqirraligida namoyon bo‘ladi.

Insonning ma’naviy va intellektual qiyofasi, talab va ehtiyojlari kecha qanday bo‘lsa, bugun undan farqli, ertaga esa yana boshqacha shaklda namoyon bo‘ladi. Insonning fikr tarzi, dunyoqarashi, ehtiyoji va qadriyatlari zamon bilan birga o‘zgarib boradi. Har bir avlodning hayotiy tajribasi, axborot muhiti va qadriyatlari turlicha. Bu esa pedagogikadan hamisha izlanishni, ilmiy yangilanishni, innovatsiyalarni talab qiladi. Aslida, pedagogikaning fan sifatidagi kuch-qudrati ham ana shu o‘zgarishlarga javob bera olishida, inson tabiati bilan hamnafas bo‘la olishida namoyon bo‘ladi[7]. Umuman, pedagogika insonning o‘zi kabi murakkab, serqirra va cheksiz rivojlanish imkoniyatiga ega sohadir. Ushbu sohaning qonuniy javobgar shaxsi sifatida o‘qituvchi bugungi kunda faqat bilim yetkazuvchi emas, balki insonni keng ma’noda tarbiyalovchi, hayotga tayyorlovchi va uni ruhlantiruvchi, mehr va mas’uliyat manbai bo‘lgan shaxsdir. His, tuyg‘u, mehr, vijdon va ma’naviyat bilan bog‘liq bunday faoliyat turlarini sun’iy intellekt bajara olmaydi: u ma’lumotni tez yetkazadi, lekin qalbni tarbiyalay olmaydi; u tinglaydi, lekin his etmaydi; u javob beradi, lekin ilhom bag‘ishlay olmaydi; u tavsiya beradi, lekin bolaning ko‘zidagi quvonchni yoki tushkunlikni his eta olmaydi. Shu bois haqiqiy ta’limda sun’iy intellekt faqat yordamchi vosita sifatida, inson-o‘qituvchi esa har doim uni boshqaruvchi, ilhom beruvchi va yo‘lboshchisi bo‘lib qolaveradi.

Sun’iy intellektni ta’lim jarayoniga tatbiq etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar. Sun’iy intellektni ta’lim amaliyotiga joriy etish bu faqat texnik qadamlardan iborat mexanik jarayon emas, balki butun ta’lim madaniyatini yangilashni anglatuvchi murakkab jarayondir. Undan to‘g‘ri foydalanish uchun, avvalo, o‘quvchilar, o‘qituvchilar va ta’lim rahbarlari sun’iy intellektni to‘g‘ri tushunishi, undan foydalanish madaniyati va mas’uliyatini o‘zlashtirishi kerak. Bu jarayon bosqichma-bosqich, tizimli va milliy ta’lim ehtiyojlariga mos tarzda tashkil etilishi lozim. Quyida sun’iy intellektdan samarali foydalanish bo‘yicha ilk amaliy tavsiyalarni taklif qilamiz.

2-jadval.

Amaliy tavsiyalar

[7] Selwyn, N. Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. – Cambridge: Polity Press, 2019. – 192 p.

№	Tavsiya mazmuni	Amalga oshirish mexanizmi	Kutilayotgan natija	Mas’ul subyektlar	Qo‘llaniladigan vositalar
1	O‘quvchilar uchun axborot xavfsizligi va raqamli axloq darslarini joriy etish	Axborot xavfsizligi bo‘yicha alohida modullar tashkil etish, maktab fanlariga integratsiya qilish, amaliy mashg‘ulotlar orqali yolg‘on axborotni ajratish ko‘nikmasiga o‘rgatish	O‘quvchilarda onlayn muhitda mas’uliyat va etika hissining shakllanishi	Vazirlik, maktab ma’muriyati, axborot texnologiyalari o‘qituvchilari	Mul’timedia darslar, kiberxavfsizlik simulyatorlari
2	O‘qituvchilar uchun sun’iy intellekt bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish	Seminar, trening va onlayn kurslar orqali SI platformalari bilan amaliyotda ishlashni o‘rgatish	O‘qituvchilarning raqamli savodxonligi va ish samaradorligi oshishi	Vazirlik, hududiy malaka oshirish markazlari	ChatGPT, Khanmigo, TeachAI, Canva AI kabi vositalar
3	SIni dars jarayoniga bosqichma-bosqich integratsiya qilish	Avvalo test va baholash jarayonlariga, keyin vizual-tahliliy faoliyatga joriy etish	Dars mazmunida interaktivlik va individual yondashuvning oshishi	Maktab ma’muriyati, fan metod birlashmalari, o‘qituvchilar	Avtomatik test tuzuvchi va tahlilchi platformalar
4	Maktablarda “Sun’iy intellekt kuni” loyihasini tashkil etish	Bir oyda bir marta o‘quvchilar SI yordamida yaratgan loyihalarni taqdim etadi	Bolalarda tadqiqotchilik, ijodiy fikrlash va jamoaviy ish ko‘nikmalarining rivojlanishi	Maktab ma’muriyati, fan o‘qituvchilari, sinf rahbarlari	Loyiha-topshiriqlar, axborot taxtasi, infografika vositalari
5	SI yordamida shaxsiy ta’lim trayektoriyasini shakllantirish	O‘quvchilar natijalari asosida avtomatik tavsiyalar tizimini joriy etish	Har bir o‘quvchi uchun individual rivojlanish yo‘li belgilash	Maktab psixologi, sinf rahbarlari, fan o‘qituvchilari	“Learning Analytics Dashboard”, Google Classroom
6	Milliy ta’lim platformalariga sun’iy intellekt funksiyalarini qo‘shish	“edu.uz”, “ziyonet.uz” va boshqa milliy platformalarni SI vositalari bilan boyitish	Milliy resurslar orqali raqobatbardosh ta’lim muhitini yaratish	AKT vazirligi, Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi	NLP asosidagi tavsiya tizimlari, intellektual qidiruv
7	SI orqali inklyuziv ta’limni qo‘llab-quvvatlash	Nogironligi bo‘lgan bolalar uchun ovozli o‘qish, avtomatik tarjima, tasvir tavsifi funksiyalarini joriy qilish	Barcha bolalar uchun teng imkoniyat yaratilishi	Maktab ma’muriyati, fan o‘qituvchilari	Speech-to-text, text-to-speech, vizual yordamchi ilovalar
8	Ota-onalar uchun raqamli savodxonlik kurslarini tashkil etish	Maktab qoshida onlayn yoki ochiq seminarlar tashkil etish	Ota-onalarda bolalarining raqamli muhitdagi xavfsizligini ta’minlash ko‘nikmasi paydo bo‘lishi	Maktab ma’muriyati, sinf rahbarlari, ota-onalar	Videodarslar, axborot byulletenlari
9	SI orqali ta’limda statistik tahlil va monitoring tizimini joriy qilish	Maktab darajasida “progress-treker” tizimini ishlab chiqish	O‘quv jarayoni samaradorligini doimiy nazorat qilish imkoni	Maktab ma’muriyati, sinf rahbarlari, fan o‘qituvchilari	AI Dashboard, Excel Analytics
10	SI bilan bog‘liq fanlararo integratsiyani yo‘lga qo‘yish	Matematika, informatika, til, tabiiy fanlarda SI misollaridan foydalanish	O‘quvchilarda fanlararo fikrlash va texnologik dunyoqarash rivojlanadi	Fan o‘qituvchilari, metod birlashmalari	CLIL usuli, vizual modellar, interaktiv laboratoriyalar

Sun’iy intellektni ta’lim amaliyotiga joriy etish faqat dastur yoki komp’yuter bilan bog‘liq ish emas, balki yangi fikrlash madaniyatini shakllantirishdir. Bu jarayonda o‘quvchi – faol o‘rganuvchi, o‘qituvchi – aqlli fasilitator, ta’lim tizimi esa intellektual muhitga aylanishi lozim. Axborot xavfsizligi madaniyati, raqamli savodxonlik, individual ta’lim trayektoriyasi va milliy platformalarda sun’iy intellekt integratsiyasi ta’limda sifat o‘zgarishlariga zamin yaratadi. Eng muhimi, sun’iy intellekt insonni emas, inson sun’iy intellektni boshqarishi kerak. Shu prinsip asosida faoliyat yuritilsa, sun’iy intellekt ta’limning raqibiga emas, uning eng ishonchli hamkoriga aylanadi.

Sun’iy intellekt – insoniyatning yangi fikrlash bosqichiga olib chiquvchi kuch, ammo u faqat inson axloqiga bo‘ysungandagina samarali bo‘ladi. Aqlni texnikaga suyantirgan jamiyat ko‘p narsa yaratadi, lekin ma’naviyatga suyantirgan jamiyatgina insonni asrab qoladi. Texnikadan quvvat olish mumkin, lekin ma’naviyatdan ruh olinadi; biri tanani yengillatadi, biri qalbni yuksaltiradi. Texnologiya – vosita, inson esa uning mohiyatidir. Sun’iy intellekt qanchalik aqlli bo‘lmasin, u insonni anglamaydi, his qilmaydi, kechirmaydi. Haqiqiy qarorni faqat qalb va vijdon qabul qiladi. Yangi asrda inson oldida ikki yo‘l bor: texnologiyaga qul bo‘lish yoki uning yordamida taraqqiyot sari intilish. Tanlov insonning qo‘lida. Shu bois sun’iy intellektdan qo‘rqish emas, uni to‘g‘ri yo‘naltirish muhim. U insonning o‘rnini bosish uchun emas, balki inson salohiyatini yuksaltirish, uning hayotini ma’no va imkoniyat bilan boyitish uchun xizmat qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. McCarthy J. What is Artificial Intelligence? – Stanford University, 2007. – Available at: https://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.html

2. “Suniy intellekt mustaqil ravishda rivojlana oladi”. ICT Week doirasida “Meta”ning vitse-prezidenti Ruslan Salahutdinov nutqidan. https://www.gazeta.uz/uz/2025/09/30/ruslan-salakhutdinov/

3. Sun’iy intellekt saratonni davolay oladimi? Meta vitse-prezidenti Ruslan Salohutdinov – mashinaviy tafakkurning kelajagi haqida. https://www.gazeta.uz/uz/2025/10/07/ruslan-salakhutdinov/

4. Schleicher, A. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 156 p.

5. Hawking S. BBC Interview on Artificial Intelligence. – BBC News, 2016. – Available at: https://www.bbc.com/news/technology-30290540

6. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson Education, 2016. – 80 p.

7. Selwyn, N. Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. – Cambridge: Polity Press, 2019. – 192 p.

8. YUdina ye.G. Iskusstvenniy intellekt v obrazovanii: eticheskiye i pedagogicheskiye vizovi // Pedagogika i psixologiya obrazovaniya. – 2022. – №3. – S. 45–52.

9. Safarov A.SH. Sun’iy intellekt texnologiyalaridan ta’lim jarayonida foydalanishning pedagogik asoslari: PhD dissertatsiya. – Toshkent: TDPU, 2023. – 180 b.

Muqaddas RAXMANOVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, professor, p.f.d.

NEYROPEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O‘QITUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini neyropedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirish masalasi psixologik-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Xususan, kommunikativ kompetensiyaning mohiyati, uning tarkibiy komponentlari hamda zamonaviy yondashuvlar asosida rivojlanish mexanizmlari yoritilgan. Neyropedagogik yondashuv orqali o‘qituvchilarning muloqot jarayonini samarali tashkil etish, empatik munosabatni shakllantirish va refleksiv faoliyatni rivojlantirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Tayanch so‘zlar. Kommunikativ kompetensiya, neyropedagogika, kommunikativ bilim, kommunikativ ko‘nikma, kommunikativ qobiliyat, refleksiya, empatiya, pedagogik muloqot

В статье с психолого-педагогической точки зрения анализируется вопрос развития коммуникативной компетенции учителей на основе нейропедагогических технологий. В частности, освещены сущность коммуникативной компетенции, ее структурные компоненты и механизмы развития на основе современных подходов. Обоснованы возможности эффективной организации процесса общения учителей, формирования эмпатического отношения и развития рефлексивной деятельности посредством нейропедагогического подхода.

Ключевые слова. Коммуникативная компетентность, нейропедагогика, коммуникативные знания, коммуникативные умения, коммуникативные способности, рефлексия, эмпатия, педагогическое общение

The article analyzes the development of teachers' communicative competence based on neuropedagogical technologies from a psychological and pedagogical perspective. In particular, the essence of communicative competence, its structural components, and development mechanisms based on modern approaches are highlighted. The possibilities of teachers for the effective organization of the communication process, the formation of an empathic attitude, and the development of reflexive activity through a neuropedagogical approach are substantiated.

Key words. Communicative competence, neuropedagogy, communicative knowledge, communicative skills, communicative abilities, reflection, empathy, pedagogical communication.

Zamonaviy ta’lim tizimi o‘qituvchidan nafaqat yuqori darajadagi kasbiy bilim va ko‘nikmalarni, balki samarali muloqot olib borish, pedagogik jarayoni kommunikativ jihatdan to‘g‘ri tashkil etish qobiliyatini ham talab etadi. Shu bois kommunikativ kompetensiya tushunchasi bugungi kunda pedagogik faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur tushuncha o‘tgan asrning ikkinchi yarmida shakllanib, sotsiolingvistika, kognitiv va rivojlanish psixologiyasi doirasida keng o‘rganila boshladi. Ilmiy qarashlarga ko‘ra, kommunikativ kompetensiya shaxsning turli ijtimoiy vaziyatlarda muloqotni to‘g‘ri idrok etish, mazmunini anglash va unga mos ravishda nutqiy faoliyatni tashkil etish qobiliyatini ifodalaydi.

Xorijiy tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiya asosan real hayotiy vaziyatlarda samarali muloqot olib borish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvda muloqotning asosiy maqsadi axborotni aniq va mazmunli yetkazishdan iborat bo‘lib, til

vositalarining shakliy to‘g‘riligi ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Demak, pedagog uchun muhim jihat – bu nafaqat grammatik jihatdan to‘g‘ri nutq, balki tinglovchiga ta’sir etuvchi, tushunarli va mantiqiy kommunikatsiyani tashkil etishdir. Aynan shu jihat o‘qituvchining kasbiy samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

G‘arb mamlakatlari olimlari kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish masalasini ko‘pincha bixevioristik yondashuv asosida izohlaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, inson xulq-atvori tashqi stimullar ta’sirida shakllanadi va u “rag‘batlantirish–reaksiya–mustahkamlash” zanjiri orqali rivojlanadi. Mazkur nazariyaga tayangan holda kommunikativ faoliyatning asosiy elementlari sifatida diqqat bilan tinglash, savol berish va javob qaytarish, muloqot jarayonida faol ishtirok etish, empatiya namoyon qilish, fikrlarni asoslash va bahslashish kabi ko‘nikmalar alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday ko‘nikmalar o‘qituvchining auditoriya bilan samarali aloqasini ta’minlab, ta’lim jarayonining sifatini oshiradi.

Shu bilan birga, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayoni psixologik rivojlanish qonuniyatlariga tayanmasdan samarali tashkil etilishi mumkin emas. Bu borada D.B. Elkonin tomonidan ilgari surilgan shaxs rivojlanishining spiral xususiyatga ega ekanligi haqidagi ilmiy qarash alohida ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, shaxsning rivojlanishi chiziqli emas, balki motivatsion ehtiyojlar va bilish faoliyatining o‘zaro uyg‘unligi asosida bosqichma-bosqich takomillashib boradi. Mazkur yondashuv o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi, chunki pedagogik muloqot faqat bilimga emas, balki ichki motivatsiya, refleksiya va ijtimoiy tajribaga ham tayanadi.

Aynan shu nuqtada neyropedagogik texnologiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Neyropedagogika inson miyasi faoliyati qonuniyatlariga asoslangan holda ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi va o‘qituvchining kommunikativ faoliyatini ham ilmiy asosda takomillashtirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv orqali o‘qituvchining nutqiy faoliyati, tinglash madaniyati, empatik munosabati hamda auditoriya bilan o‘zaro aloqasi neyropsixologik mexanizmlar asosida rivojlantiriladi. Natijada pedagog nafaqat axborot uzatuvchi, balki ta’lim jarayonining faol tashkilotchisi va samarali kommunikatoriga aylanadi. Shunday qilib, neyropedagogik texnologiyalar asosida o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish, o‘quvchilar bilan samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish hamda ta’lim jarayonini insonparvarlik va shaxsga yo‘naltirilgan tamoyillar asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

Mazkur yondashuvlar negizida o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni ijtimoiylashuv mexanizmlari bilan uzviy bog‘liq holda kechadi. Chunki pedagogik muloqot nafaqat bilim uzatish, balki shaxslararo munosabatlarni shakllantirish, o‘zaro anglashuv va hamkorlikni ta’minlash jarayonidir. Shu jihatdan ijtimoiylashuv mexanizmlarining mazmunini chuqur anglash va ularni neyropedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish o‘qituvchining kommunikativ salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Navbatdagi muhim mexanizmlardan biri identifikasiyalash bo‘lib, u shaxsning o‘zini boshqalar bilan qiyoslash, ularning ichki kechinmalari va fikrlarini anglashga intilishi orqali namoyon bo‘ladi. Identifikasiyalash jarayonida o‘qituvchi yoki talaba o‘zini muloqotdagi suhbatdosh o‘rniga qo‘yib ko‘rishga harakat qiladi, natijada kommunikativ vaziyatni chuqurroq tushunish imkoniyati yuzaga keladi. Bu jarayon real shaxslar bilan bir qatorda tasavvurdagi obrazlar orqali ham amalga oshishi mumkin bo‘lib, uning ongli

va ongsiz shakllari mavjud. Identifikasiyalash introeksiya mexanizmi bilan chambarchas bog‘liq holda kechib, bunda boshqa insonlarga xos xususiyatlar ichki dunyoga singdiriladi. Natijada shaxsda muloqot madaniyati, nutqiy moslashuvchanlik va empatik yondashuv rivojlanadi.

Empatiya mexanizmi esa kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida boshqa insonlarning hissiy holatini anglash va ularga hamdard bo‘lish qobiliyatini ifodalaydi. Aynan empatik yondashuv pedagogik jarayonda samarali muloqotni ta’minlab, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida ishonchli psixologik muhitni shakllantiradi. Bu esa o‘z navbatida ta’lim samaradorligini oshiradi va shaxsiy rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Intellektuallashuv mexanizmi orqali shaxs murakkab vaziyatlarni abstrakt tafakkur asosida tahlil qiladi va muammolarga mantiqiy echim topishga intiladi. Bunday yondashuv o‘qituvchining nutqiy faoliyatini yanada asosli va tizimli qilishga xizmat qiladi, natijada kommunikativ jarayon sifat jihatidan boyiydi. Shu bilan birga, harakatlarni bekor qilish mexanizmi orqali shaxs o‘z xatti-harakatlari va hissiyotlarini nazorat qilishni o‘rganadi. Bu holat pedagogik faoliyatda ayniqsa muhim bo‘lib, o‘qituvchining o‘zini tutishi, xatolarni tan olishi va konstruktiv muloqotni davom ettira olishini ta’minlaydi.

Eksiztentsial bosim mexanizmi ijtimoiy muhit talablariga moslashish, til va xulq-atvor me’yorlarini o‘zlashtirish orqali namoyon bo‘ladi. Bu jarayon o‘qituvchining kommunikativ faoliyatida ijtimoiy normalarni to‘g‘ri anglash va ularga rioya etishni ta’minlaydi. Taqlid mexanizmi esa pedagogik faoliyatda etuk namunalarga ergashish orqali kommunikativ tajribani boyitadi va kasbiy mahoratni shakllantirishga xizmat qiladi.

Refleksiya mexanizmi esa kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda eng muhim ichki omillardan biri hisoblanadi. U shaxsning o‘z fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlarini tahlil qilishi, baholashi hamda takomillashtirishga intilishi orqali namoyon bo‘ladi. Refleksiya jarayonida o‘qituvchi o‘zining turli “men” obrazlari o‘rtasida ichki dialog olib boradi, bu esa uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta’minlaydi. Shunday qilib, mazkur ijtimoiylashuv mexanizmlarining neyropedagogik yondashuv bilan uyg‘unligi o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda kompleks va samarali tizimni shakllantiradi. Bu esa pedagogik faoliyatning sifatini oshirish, samarali muloqotni ta’minlash va ta’lim jarayonini insonparvarlik tamoyillari asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

Oliy ta’lim tizimida o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish masalasi talabalarning kommunikativ rivojlanish jarayoni bilan uzviy bog‘liq holda qaraladi. Chunki pedagogik muloqot samaradorligi o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning sifatiga bevosita bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, kommunikativ kompetensiya faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish orqali emas, balki real muloqot jarayonlarini tashkil etish, kasbiy-amaliy faoliyatda faol ishtirok etish hamda shaxslararo munosabatlar tizimida o‘z o‘rnini topish orqali shakllanadi. Bu jarayonda o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki kommunikativ muhitni yaratuvchi va boshqaruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Shaxsning kommunikativ rivojlanishi uning fiziologik, psixologik va ijtimoiy omillari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu jarayon individual ehtiyojlar, qiziqishlar va motivatsion holatlar asosida shakllanadi. Aynan shu jihat o‘qituvchining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda neyropedagogik texnologiyalarning ahamiyatini yanada oshiradi. Chunki neyropedagogik yondashuv shaxsning ichki imkoniyatlarini faollashtirish, uning muloqot jarayonidagi psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish hamda

kommunikativ faoliyatni ongli ravishda boshqarishga xizmat qiladi.

Ijtimoiylashuv jarayonida kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi bir qator psixologik va ijtimoiy-psixologik mexanizmlar orqali amalga oshadi. Jumladan, imprinting mexanizmi orqali shaxs muhim hayotiy tajribalarni ong osti darajasida mustahkamlaydi va bu jarayon keyingi kommunikativ faoliyatga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur mexanizm dastlabki yosh davrlarida faol bo‘lsa-da, keyingi bosqichlarda ham muayyan kommunikativ stereotiplar shakllanishida o‘z aksini topadi. Eksiztensial bosim mexanizmi esa shaxsning ijtimoiy muhit talablariga moslashuvi jarayonida, til va muloqot me’yorlarini ko‘pincha anglamagan holda o‘zlashtirishini ifodalaydi. Bu holat o‘qituvchining kommunikativ xulq-atvorida ijtimoiy normalarning mustahkam o‘rnashishiga olib keladi.

Taqlid mexanizmi pedagogik faoliyatda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, bunda shaxs o‘ziga namuna sifatida tanlangan avtoritet shaxslarning kommunikativ uslubini o‘zlashtiradi. Bu jarayon ixtiyoriy va ixtiyorsiz shakllarda kechib, o‘qituvchining nutqiy madaniyati va muloqot strategiyalarini boyitadi. Shu bilan birga, an’anaviy mexanizm orqali shaxs oila, ijtimoiy muhit va yaqin atrofidagi insonlarga xos bo‘lgan muloqot uslublarini o‘zlashtiradi. Bu jarayon ko‘pincha ongsiz ravishda sodir bo‘lib, kommunikativ xulq-atvorning asosiy stereotiplarini shakllantiradi.

Institutsional mexanizm esa o‘qituvchining turli ijtimoiy institutlar, xususan, ta’lim muassasalari bilan o‘zaro munosabatlari jarayonida namoyon bo‘ladi. Bu jarayonda pedagog nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy kommunikativ tajribani ham egallaydi. Mazkur mexanizm o‘qituvchining kasbiy faoliyatida muloqotning turli shakllari va usullarini samarali qo‘llash imkonini beradi. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan ijtimoiylashuv mexanizmlarining neyropedagogik yondashuv bilan uyg‘unligi o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayon pedagogik faoliyatni insonparvarlik, refleksiya va samarali muloqot tamoyillari asosida tashkil etishga imkon yaratib, ta’lim sifatining oshishiga xizmat qiladi.

O‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini neyropedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirish masalasi zamonaviy psixologik va pedagogik tadqiqotlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Xususan, rus psixologlari tomonidan ilgari surilgan nazariy va amaliy yondashuvlar ushbu fenomenning murakkab va ko‘p qirrali tabiatini ochib berishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur yondashuvlar kommunikativ kompetensiyani nafaqat shaxsiy sifat, balki ijtimoiy o‘zaro ta’sir jarayonida shakllanuvchi dinamik tizim sifatida talqin etishga imkon yaratadi.

Nazariy yondashuv doirasida kommunikativ kompetensiya tushunchasi ilmiy jihatdan asoslanib, uning tarkibiy tuzilmasi, rivojlanish omillari va muloqot jarayonidagi funksional roli aniqlashtiriladi. Bu yondashuvda ayrim tadqiqotchilar kommunikativ kompetensiyani shaxsning individual psixologik xususiyati sifatida izohlasa, boshqalari uni ijtimoiy ong holati yoki kengroq kompetensiyalar tizimining tarkibiy elementi sifatida talqin etadilar. Yana bir guruh olimlar ushbu tushunchani shaxsning umumiy rivojlanish darajasini belgilovchi integrativ ko‘rsatkich sifatida ko‘rib, uning boshqa kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalar bilan uzviy bog‘liqligini ta’kidlaydilar. Bu esa kommunikativ kompetensiyaning yagona va qat’iy ta’rifga ega emasligini, balki turli ilmiy maktablar doirasida turlicha talqin qilinishini ko‘rsatadi.

Amaliy yondashuv esa kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish va takomillashtirish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lib, unda muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish, kommunikativ faoliyatni optimallashtirish va samarali muloqotni ta’min-

lashga doir metodikalar ishlab chiqiladi. Bu yondashuv o‘qituvchining kasbiy faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki pedagogik muloqot samaradorligi ko‘p jihatdan amaliy ko‘nikmalar darajasiga bog‘liqdir. Shu bois neyropedagogik texnologiyalar aynan amaliy yondashuvni boyituvchi vosita sifatida namoyon bo‘lib, o‘qituvchining kommunikativ faoliyatini neyropsixologik mexanizmlar asosida takomillashtirish imkonini beradi.

Ilmiy manbalarda kommunikativ kompetensiyaning mazmuniga berilgan ta’riflar ham ushbu tushunchaning ko‘p qirrali ekanligini tasdiqlaydi. Ayrim olimlar uni samarali muloqot o‘rnatish va uni davom ettirish qobiliyati sifatida talqin etsa, boshqalar kommunikativ faoliyatni hissiy tajriba, ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlar bilan bog‘liq holda izohlaydilar. Yana bir qator tadqiqotchilar kommunikativ kompetensiyani og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan muloqot vositalaridan to‘g‘ri foydalanish, empatiya, refleksiya va moslashuvchanlik kabi sifatlarning uyg‘unligi sifatida baholaydilar. Bu yondashuvlar o‘qituvchining kommunikativ faoliyati faqat nutq bilan cheklanmasdan, balki psixologik sezgirlik, ijtimoiy moslashuv va kasbiy madaniyat bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiya lingvistik va kompetensiyaviy yondashuvlar doirasida ham o‘rganilmoqda. Lingvistik yo‘nalish nutq faoliyatining tuzilishi va samaradorligini tahlil qilsa, kompetensiyaviy yondashuv kommunikativ kompetensiyani ta’lim jarayonining asosiy maqsadi va natijasi sifatida qaraydi. Bu esa o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishni ta’lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida belgilaydi.

Yuqoridagi nazariy va amaliy qarashlar neyropedagogik yondashuv bilan uyg‘unlashganda o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish yanada tizimli va samarali tus oladi. Chunki neyropedagogika muloqot jarayonini inson miyasi faoliyati bilan bog‘liq holda izohlab, kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Natijada o‘qituvchi muloqotni ongli ravishda boshqaruvchi, tinglovchining psixologik holatini his etuvchi va pedagogik jarayonni samarali tashkil eta oluvchi etuk kommunikator sifatida shakllanadi.

O‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini neyropedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirish masalasini chuqurroq anglash uchun uning ichki tuzilmasi va tarkibiy elementlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, M.A. Karpova tomonidan ilgari surilgan yondashuv kommunikativ kompetensiyaning tizimli va ko‘p komponentli mohiyatini ochib beradi. Unga ko‘ra, kommunikativ kompetensiya avvalo kommunikativ bilimlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Bu bilimlar muloqotning mohiyati, uning bosqichlari, shakllari va rivojlanish qonuniyatlarini anglash bilan birga, turli kommunikativ metod va usullarning imkoniyatlari hamda cheklovlarini bilishni nazarda tutadi.

Kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida kommunikativ ko‘nikmalar namoyon bo‘ladi. Ushbu ko‘nikmalar o‘qituvchining nutqiy faoliyatini samarali tashkil etish, muloqot jarayonida ichki va tashqi ifodalarni uyg‘unlashtirish, teskari aloqani qabul qilish va uni to‘g‘ri talqin etish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, kommunikativ to‘siqlarni bartaraf etish, samarali tinglash, suhbatdosh bilan hamkorlik muhitini yaratish kabi jihatlar ham aynan ushbu ko‘nikmalar doirasida shakllanadi. Bunda interfaol ko‘nikmalar muloqot jarayonida qulay psixologik muhit yaratishga xizmat qilsa, ijtimoiy-idrok etish ko‘nikmalari suhbatdoshning ichki holatini anglash, uning motivlari va ehtiyojlarini to‘g‘ri baholash imkonini beradi.

Kommunikativ qobiliyatlar esa shaxsning individual-psixologik xususiyatlari sifatida

namoyon bo‘lib, muloqot faoliyatining samarali amalga oshirilishini ta’minlaydi. Ushbu qobiliyatlar orqali o‘qituvchi turli kommunikativ vaziyatlarga moslasha oladi, o‘z nutqini vaziyatga mos ravishda quradi hamda muloqot jarayonida moslashuvchanlikni namoyon etadi. Bu jihatlar pedagogik faoliyatda ayniqsa muhim bo‘lib, o‘qituvchining kommunikativ madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kommunikativ kompetensiyaning rivojlanish darajalari ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular shaxsning motivatsion yo‘nalishidan tortib refleksiv faoliyatigacha bo‘lgan jarayonlarni qamrab oladi. Dastlabki darajada shaxsning muloqotga bo‘lgan umumiy motivatsiyasi va qadriyat yo‘nalishlari shakllansa, keyingi bosqichlarda kommunikativ bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va refleksiv tahlil mexanizmlari izchil rivojlanib boradi. Aynan refleksiv daraja o‘qituvchining o‘z faoliyatini baholash va takomillashtirishga xizmat qiluvchi muhim omil hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan nazariy qarashlar va komponentlar neyropedagogik yondashuv bilan uyg‘unlashganda o‘qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish yanada samarali tus oladi. Chunki neyropedagogik texnologiyalar muloqot jarayonini inson miyasi faoliyati bilan bog‘liq holda izohlab, kommunikativ bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarning tabiiy va ilmiy asosda shakllanishiga imkon yaratadi. Bu esa o‘qituvchining kasbiy faoliyatida muloqotni ongli boshqarish, empatik yondashuvni rivojlantirish va samarali kommunikativ strategiyalarni qo‘llash imkonini kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, kommunikativ kompetensiya murakkab, ko‘p komponentli va dinamik tizim bo‘lib, uning rivojlanishi shaxsning psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit hamda pedagogik ta’sirlar bilan uzviy bog‘liqdir. Neyropedagogik texnologiyalar ushbu jarayonni ilmiy asosda tashkil etish, o‘qituvchilarning kommunikativ salohiyatini kompleks rivojlantirish hamda pedagogik muloqot samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilganadabiyotlar

1. Zaxarova T.V., Basalaeva N.V., Kazakova T.V. Kommunikativ kompetentlik: tushuncha va xususiyatlar // Zamonaviy fan va ta’lim muammolari. – 2015. – №4. – B. 31–38.

2. Karpova M.A. Bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ kompetentligi: mohiyati va tuzilishi // Ilmiy internet-konferensiya materiallari. – 2017.

3. Kolmogorova L.A. Shaxs kommunikativ kompetentligini shakllantirish. – Barnaul: AltGU, 2015. – 205 b.

4. Mashin V.N. Kommunikativ kompetentlikning fanlararo mohiyati // Ilm hududi. – 2014. – №3. – B. 158–162.

5. Pozolotina E.V. Pedagog kommunikativ kompetentligini baholash masalalari // Rossiyada pedagogik ta’lim. – 2016. – №9. – B. 90–94.

6. Silkina O.S. Shaxs kommunikativ kompetentligi: psixologik-pedagogik yondashuv // Pedagogika va psixologiya masalalari. – 2015. – №58. – B. 24–28.

7. Teslenko V.I., Latyntsev L.V. Kommunikativ kompetentlik va samarali muloqot. – Krasnoyarsk: KGPU, 2016. – 252 b.

8. Raxmanova M.Q. Oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy faollikni rivojlantirish. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 106 b.

9. Raxmanova M.Q. Talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik tizimini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2023. – 220 b.

Raxmatilla MUSURMANOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, “Umumiy pedagogika” kafedrasi, v.v.b. professor, p.f.d.
Otabek MUSURMONOV,
O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi, bosh mutaxassis

DARS INTIZOMIGA SALBIY MUNOSABATDAGI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASHDA INNOVATSION TA’LIM KLASTERINING AFZALLIKLARI

Annotatsiya

Maqolada modernizatsiyalashgan ta’lim sharoitida pedagogik ta’lim klasteri yondashuvining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan bo‘lib, ta’lim jarayonining samaradorligiga ijobiy ta’sir etuvchi omillar to‘g’risida tavsiyalar berilgan.

Tayanch so‘zlar. Klaster yondashuv, ta’limni rivojlantirish, ilmiy-amaliy ahamiyati, tizim raqobatbardoshligi, ijtimoiy ahamiyati, innovatsion yondashuv, klasterli integratsiya, ta’lim-tarbiya samaradorligi, ta’lim-tarbiyaning asosiy subyektlari.

В статье освещены особенности подхода кластера педагогического образования в условиях модернизированного образования, а также даны рекомендации по факторам, положительно влияющим на эффективность образовательного процесса.

Ключевые слова. Кластерный подход, развитие образования, научно-практическая значимость, конкурентоспособность системы, социальная значимость, инновационный подход, кластерная интеграция, образовательная эффективность, основные субъекты образования.

The article highlights the specific aspects of the pedagogical education cluster approach in the context of modernized education and provides recommendations on factors that positively influence the effectiveness of the educational process.

Key words. cluster approach, development of education, scientific and practical significance, system competitiveness, social significance, innovative approach, cluster integration, educational effectiveness, main subjects of education.

Ma’lumki, shaxs tarbiyasi uzluksiz jarayon bo‘lib, inson dunyoga kelishidan boshlab, to umrining oxirigacha davom etib boradi. Bu jarayon davomida atrof-muhitdagi voqea-hodisalarning shaxsga salbiy yoki ijobiy ta’sir etishi uning insoniy fazilatlari qay darajada shakllanganligini belgilaydi. Bugungi kunda ta’lim sohasi oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri ham aynan, shu maqsadga qaratilgan bo‘lib, kelajak avlodni komil shaxs sifatida shakllanishini ta’minlashdan iboratdir.

Jamiyatda o‘sib kelayotgan yoshlar orasida tarbiyasi og‘ir va noqobil farzandlar ham uchrab turadi. Ayniqsa, farzand tarbiyasiga yetarli darajada e’tibor bermaydigan ota-onalarning farzandlari, oilaviy mojarolar tufayli nazoratsiz qolayotgan o‘smirlarning taqdiri, ularning tarbiyasi va ta’limiga alohida e’tibor hamda yondashuv talab etiladi. Ana shunday toifadagi bolalar tomonidan dars jarayoniga nisbatan salbiy munosabat shakllanib boradi.

Yana shuni e’tirof etish lozimki, dars jarayoniga nisbatan salbiy munosabatlarning shakllanishida u yoki bu fanlardan saboq berayotgan o‘qituvchilar ham sababchi bo‘lishlari mumkin.

O‘qituvchining o‘quvchiga nisbatan qo‘pol muomalasi, o‘quvchi qalbiga yo‘l topa

bilmaslik, o‘rinsiz tanbeh va dashnomlar, o‘quvchini mensimaslik, adolatsizlik singari illatlar ham o‘quvchidao‘sha dars berayotgan o‘qituvchining nafaqat o‘ziga, balki uning faniga nisbatan ham nafrat uyg‘otadi.

Tajribalar ko‘rsatadiki, umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘quvchilarining dars intizomiga salbiy munosabati oqibatida fanlardan DTS talablari darajasida o‘zlashtirmaslikdan tashqari qoidabuzarliklar, bezorilik, jinoyatchiliklar sodir etilayotganligi hech kimga sir emas. Ota-onalarning befarqliklari, mas’uliyatsizliklar, maktab bilan aloqani yo‘lga qo‘ymaslik, bolaning bo‘sh vaqtini nazorat qilmaslik, farzandlarining kelajak taqdirlari bilan qiziqmaslik singari holatlar vaziyatni yanada chigallashtirib yubormoqda. Mumtoz adabiyotimizda nizom so‘zi ham intizom ma’nosida qo‘llanganini kuzatish mumkin. Masalan, “Dunyoga kelgan payg‘ambarlarning har birlari din va shariatlarini tartib va nizom ila yuritmishlar. Xususan, islom dini mukammal ravishda tartib va nizomga rioya qilishdir”. Abdulla Avloniy aytgandek “Intizom deb qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o‘z vaqtida tartibi ila qilmakni aytilur. Agar yer yuzida intizom bo‘lmasaedi, insonlar bir daqiqa yasholmas edilar”. Uning fikricha, intizomsiz odam jamoaga qarshi turadigan madaniyatsiz, ma’naviyatsiz shaxsdir. Tartib intizomga o‘rgatish va o‘rganish birinchi navbatdao‘zi yashayotgan jamiyatga, jamiyat tomonidan o‘rnatilgan tartib-qoidalarga hurmat belgisidir.

Agar biz farzandlarimizni har tomonlama yetuk, komil inson qilib tarbiyalamoqchi bo‘lsak, ularning xatti-harakatlarini har tomonlama o‘rganishimiz shart. Jamiyatimiz uchun noqobil, intizomsiz, qonun-qoidalarni hurmat qilmaydigan mas’uliyatsiz insonlar ortiqchalik qiladi. Shuning uchun ham bolalarimizning ta’lim-tarbiyasida bo‘shliqlarga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Buning uchun esa ota-onaning, ta’lim muassasalari o‘qituvchi-pedagoglari, psixologlar, jamoatchi tashkilotlar hamda keng jamoatchilikning har biriga tegishli bo‘lgan mas’uliyati borki, bu mas’uliyat ularga salmoqli vazifalarni yuklaydi.

Pedagogik innovatsion ta’lim rivojlanishining klaster modeli ta’lim va tarbiya berish, o‘quv adabiyotlari yaratish, pedagog kadrlar ilmiy salohiyatini oshirish, ta’lim va tarbiya uzviyligi bilan bog‘liq umumiy yo‘nalishlarda faoliyat olib boradi. Bu esa muammoning umumiy metodologik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayni paytda, bu umumiy yo‘nalishlar ta’limni boshqarish va tashkillashtirish, ta’lim turlari va yo‘nalishlari, uzviylik va integratsiyani ta’minlash, o‘qitish metod va vositalari kabi yo‘nalishlarda xususiylashadi.

Pedagogik ta’lim klasteri faoliyatining asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

– pedagogika sohasida samarali vorisiylikni ta’minlash va eng yaxshi o‘quvchilarni pedagog kasbiga targ‘ib qilish;

– pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini amaliyotga tayangan holda va manfaatdor subyektlar teskari aloqasini operativ ta’minlagan holda olib borish;

– bo‘lajak ta’lim mutaxassislarini innovatsion tajribaga ega bo‘lgan amaliyotlar bazasida tayyorlash muhitini yaratish;

– yosh mutaxassislarning kasbiy ko‘nikmalarni egallash davrini qisqartirish;

– pedagogik ta’limda yangi avlod o‘quv, o‘quv-uslubiy, ilmiy adabiyotlar, vositalar va didaktik materiallar majmuasini yaratish;

– pedagogik ta’lim ilmiy, ilmiy-pedagogik salohiyatni oshirish;

– pedagogik ta’limni rivojlantirishning dolzarb zamonaviy masalalari atrofida intellektual resurslarni integratsiyalash;

– ta’lim, fan va pedagogik amaliyotning turli shakl, usul hamda vositalarini izlab topish va izchil ta’limga tatbiq etish;

– ta’lim va tarbiya uzviyligini ta’minlovchi ichki hamda tashqi mexanizmlarni takomillashtirish;

– mutaxassis pedagog kadrlar tayyorlashda maktabgacha, o‘rta ta’lim va OTM hamda boshqa talabgorlar bilan o‘zaro tezkor qayta bog‘lanish imkoniyatini yaratish;

– pedagogik ta’lim bo‘g‘inlari o‘rtasidagi aloqadorlik, bog‘liqlik va hamkorlik zaruriyatini ilmiy asoslash.

Ushbu maqsadlardan kelib chiqqan holda pedagogik ta’lim innovatsion klasteri quyidagi vazifalarni bajaradi:

– hududdagi ta’lim muassasalari uchun zamonaviy kompetensiyaga ega bo‘lgan pedagog kadrlar tayyorlash;

– ta’lim sifatini oshirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish orqali natijadorlikka erishish;

– modernizatsiyalashgan ta’lim sharoitida ilmiy-metodik vaamaliy faoliyatning optimal omillarini aniqlash, amaliyotga izchil joriy etish;

– ta’limning asosiy (darslik) va yordamchi (lug‘atlar, qomuslar, elektron manbalar va b.) vositalari mazmun-mohiyatining ta’lim bosqichlari kesimidagi uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash;

– hududdagi ta’lim muassasalari o‘qituvchilarining kompetentlik tayyorgarligidagi bo‘shliqlarni to‘ldirish maqsadida qisqa muddatli o‘quv seminar va kurslari tashkil qilish;

– umumta’lim maktablarida fanlarni natijador o‘qitish bilan bog‘liq subyektiv muammolarni bartaraf qilish maqsadida metod birlashmalar faoliyatini kuchaytirish, ilmiy-amaliy seminarlar tashkil qilish;

– oliy pedagogik ta’lim tizimidagi professor-o‘qituvchilarning ilmiy-metodik salohiyatini oshirish maqsadida ilmiy tadqiqot institutlari, ilmiy markazlar va tayanch oliy ta’lim muassasalari bilan ilmiy hamkorlikni kuchaytirish;

– umumta’lim maktablarida faoliyat olib borayotgan va ilmiy tadqiqot olib borish layoqatiga ega o‘qituvchilarni ilmiy tadqiqot ishlariga jalb qilish, ularni qo‘llab-quvvatlash;

– pedagogika sohasidagi zamonaviy ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘zlashtirish maqsadida yetakchi xorijiy OTMlarga stajirovkalarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Dars intizomi ijobiy munosabatni shakllantirishda klasterli yondashuvdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim muassasasi, oila, mahalla, o‘quvchilar ota-onalari mehnat faoliyati ko‘rsatadigan korxona tashkilot va muassasalar, huquqni himoya qiluvchi organlar hamkorligida tarbiyaviy ishlarni olib borish o‘zining aniq samarasini berishiga ishonch hosil qildik.

Tadqiqotda tartiblilik– talablarini bajarish va tashabbuskorlik, bo‘ysunuvchanlik va mustaqillik, faollik va sustlik; intizomlilikni esa – o‘z xulqini malaka va ko‘nikmalari bilan o‘zaro bog‘liq holda boshqara olish, ularni shaxsiy qoidalar hamda talablariga, shuningdek, individual hamdajamoa intizomligi evaziga ong elementi hamda odatiy tajribalar, muvaffaqiyat va yutuqlar usuli sifatida to‘planib boradigan jamoa va jamiyat tomonidan qo‘yiladigan qoida hamda talablariga bo‘ysundira bilishdek shaxsiy xususiyatlarning mujassamliligi sifatida yondashadilar; mazkur xususiyatlarning shakllanish jarayonida zaruriy holat, anglanmagan xohishlar, tashqi tarbiyaviy ta’sirlardan, erkinlik, mustaqillikka yo‘naltirilgan xulq-atvordan o‘tib borish va ushbu xususiyatlarning birlikdagi jamlanmasi sifatida yondashuvchi mualliflarning nuqtayi nazarlari bo‘linadi. Maktabda o‘quvchilik davridagi umumiy intizomlilik namoyon bo‘ladigan: ongli, tad-

qiqotchilik, mehnat, axloqiy-etik, ekologik-valeologik, moliyaviy-iqtisodiy, huquqiy, maishiy-servis va boshqa ko‘plab tur va shakllar bilan farqlanadi.

Tadqiqot ishining nazariy qismida maktabdagi intizomsizlikning sabablarini aniqlashga yo‘naltirilgan turli yondashuvlar, intizomsizlik shakllanishining sharoitlari, vositalari, shakllari va usullari hamda aniqlash mezonlari (A.V.Barabanshikov, F.G.Bondar, V.E. Gurman, L.Yu.Gordin, I.Dolinskaya, B.P.Yesipov, D.Leychenkov, N.S.Lukin, O.N.Maykina, G.Xolodyuk, G.I.Shukina va boshqalar) ko‘rib chiqildi. Mazkur yondashuvlar, shuningdek, uzluksiz va pedagogik tajribalar majmuasini tashkil etish bo‘yicha turli adabiyotlar, dasturlarning tahlili hozirgi zamon maktab intizomi muammosiga yagona yondashuv yo‘q, degan xulosa chiqarish imkonini beradi. Rus olimlari tomonidan ta’lim klasterlarini shakllantirish va rivojlantirishning nazariy asoslarini o‘rganish quyidagi yo‘nalishlarda olib borilgan: a) kasbiy ta’limga nisbatan klaster yondashuvi (B.Pugacheva, A.V.Leontiyev); b) faoliyat va pedagogik loyihalash nazariyasi (V.V.Davidov, V.P.Bespalko, G.I.Ibragimov, B.S.Lednev, M.I.Maxmutov, A.A.Slastenin);c) uzluksiz ta’lim konsepsiyasi (B.S.Gershunskiy, G.V.Muxametzyanova, A.M.Novikov); d) kasbhunar maktablarida ta’limning ijtimoiy sheriklik va boshqaruv muammolarini ochib beruvchi tadqiqotlar (P.F.Anisimov, G.V.Muxametzyanova, G.I.Ibragimov, Ye.A.Korchagin, V.P.Panasyuk, A.S.Subetto) N.N.Davidova, B.M.Igoshev kabi tadqiqotchilar tomonidan klasterning geografik, gorizontal, vertikal, texnologik, fokusli va sifat strategiyalari mavjudligi qayd qilingan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, ta’limga nisbatan klaster yondashuv borasidagi tadqiqotlarni o‘rganish va tahlil qilish bu boradagi bir qancha qarashlarni jamlashga imkon berdi. Klasterda ishlarning holati haqida ma’lumotlarning juda obyektiv bo‘lishi muhim ahamiyatga ega. Klaster yordamida hukumat, ta’limni nazorat qiluvchi davlat idoralari klaster amal qiladigan mintaqadagi ta’limni rivojlantirish uchun tajriba va amalga oshirilgan tadqiqot natijalarini samarali qo‘llashlari mumkin bo‘ladi. Ta’limga nisbatan klaster yondashuvi boshqaruv organlariga tizim ichida samarali o‘zaro ta’sir o‘tkazish uchun muayyan vositalar bilan ta’minlash, muammolarni yaxshiroq tushunish, mintaqada rivojlanishning ilmiy asoslarini rejalashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Davletshin M.G., Shoumarov G‘.B. Zamonaviy o‘zbek oilasining psixologik xususiyatlari. – Toshkent, 1993. –B. 38.

2. Musurmonov R. Oilada farzand tarbiyasi muammolari //“Mug‘allim hem uzluksiz bilimlendirio‘”. Nukus, №1, 2020. –B. 66-69.

3. Musurmonov R. Dars intizomiga nisbatan salbiy munosabatdagi o‘smirlarni tarbiyalash usullari // Uzluksiz ta’lim.–Toshkent: maxsus son, 2020. –B. 63-67.

4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал «Эйдос». 2006. 5 мая;

5. Musurmonov R. Dars intizomiga salbiy munosabatdagi bolalarga nisbatan konstruktiv ta’sir etishning nazariy va metodologik asoslari // Umumiy o‘rta ta’lim, kasbhunar ta’limi o‘qituvchilari, rahbarlari, oliy ta’lim professor-o‘qituvchilari, ilmiy xodimlarga mo‘ljallangan monografiya. –Toshkent: Noshirlik yog‘dusi. 2015. -203 b.

Begzod TILAVOV,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, dotsent

KREATIV FIKRLASHNING TA’LIMI TIZIMIDAGI ROLI

Annotatsiya

Maqolada xalq ta’limi tizimi doirasida o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini aniqlash, uni rivojlantirish hamda yangilik yaratishga bo‘lgan ichki intilishni shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida kreativlikni rag‘batlantiruvchi metod va vositalarni aniqlashga alohida e’tibor qaratilib, ularni ta’lim amaliyotiga joriy etishning ilmiy-amaliy ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, olingan natijalarning ta’lim jarayonini takomillashtirish va o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishdagi roli yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Kreativ salohiyat, innovatsion faoliyat, shaxs rivoji, g‘oyaviy tafakkur, tasavvur jarayonlari, bilim tizimi, kreativlikning funksional ahamiyati, muvaffaqiyatsizlikka munosabat, qiyinchiliklarni yengish jarayoni.

В статье анализируются эффективные педагогические подходы, служащие выявлению творческого потенциала учащихся в системе народного образования, его развитию и формированию внутреннего стремления к созданию инноваций. В процессе исследования особое внимание уделено выявлению методов и средств, стимулирующих креативность, обоснована научно-практическая значимость их внедрения в образовательную практику. Также освещена роль полученных результатов в совершенствовании образовательного процесса и развитии творческого мышления учащихся.

Ключевые слова. Креативный потенциал, инновационная деятельность, развитие личности, генерация идей, воображение, познавательные процессы, значение творчества, настойчивость и преодоление трудностей.

The article analyzes effective pedagogical approaches within the public education system that serve to identify students' creative potential, develop it, and foster an internal drive for innovation. In the course of the study, special attention was paid to identifying methods and tools that stimulate creativity, and the scientific and practical significance of their implementation in educational practice was substantiated. The role of the obtained results in improving the educational process and developing students' creative thinking is also highlighted.

Key words. Creative potential, innovation, personal development, idea generation, imagination, cognitive processes, role of creativity, perseverance, overcoming challenges.

Kirish. Bugungi jamiyatda hayotning barcha sohalarida jadal rivojlanish jarayonlari kuzatilayotgan bir sharoitda, inson oldida muhim strategik vazifalar shakllanmoqda. Ular qatoriga yangilik yaratish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilm-fan taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shish hamda davlatni ilg‘or texnologiyalar va raqobatbardosh g‘oyalar bilan boyitish kiradi. Mazkur vazifalarni samarali hal etishda kreativ fikrlash yetakchi omil sifatida namoyon bo‘lib, murakkab muammolarga noodatiy va samarali yechimlar topishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida” Qonunida quyidagilarga alohida e’tibor berilgan: shaxsni har tomonlama rivojlantirish, ijodiy va intellektual salohiyatni oshirish, mustaqil fikrlashni shakllantirish.

Bu kabi masalalar ta’lim to‘g‘risidagi qonunning 4 va 5 moddalarida alohida urg‘u berilgan.

4-modda – ta’limning asosiy prinsiplari yoki 5-modda – “…o‘quvchilarning ijodiy

salohiyatini rivojlantirish ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan…”[1].

Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida PQ-4884-son qarorida:

· kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish;

· innovatsion yondashuvlarni joriy etish;

· o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini kuchaytirish masalalari alohida ta’kidlangan. “Iqtidorli o‘quvchilarni saralash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini takomillashtirish,ularga zarur shart-sharoitlarni yaratish” ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar dasturiga kiritilgan[2].

Zamonaviy globallashuv sharoitida ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri-o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularni innovatsion faoliyatga tayyorlashdan iboratdir. Chunki bugungi kunda bilimlarni oddiy o‘zlashtirish emas, balki ularni qayta ishlash, yangi g‘oyalar yaratish va amaliy muammolarni kreativ yondashuv asosida hal eta olish muhim ahamiyat kasb etmoqda[3]. Shu nuqtai nazardan, kreativlik shaxsning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy kompetensiyalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda[4].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-son “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” Farmonida:

– kreativlik va innovatsion tafakkur;

– zamonaviy kompetensiyalar;

– o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish alohida ustuvor yo‘nalish sifatida ko‘rsatilgan[5].

Davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorida belgilangan DTS talablariga ko‘ra[6]:

O‘quvchilarda kompetensiyalar shakllantiriladi shu jumladan:

– ijodiy fikrlash;

– muammoni hal qilish;

– mustaqil qaror qabul qilishga alohida urg‘u berilgan.

Ilmiy adabiyotlarda kreativlik ko‘pincha yangi, o‘ziga xos ijtimoiy ahamiyatga ega g‘oyalarni yaratish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotchilar ta’kidlashicha, kreativlik nafaqat tug‘ma xususiyat, balki muayyan pedagogik sharoitlar va ijtimoiy muhit ta’sirida rivojlanuvchi murakkab psixologik jarayondir[7].

Shu sababli ta’lim tizimida o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiluvchi metod va texnologiyalarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo sifatida

[1] O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ–637-sonli Qonuni 23-sentabr 2020 yilda qabul qilingan. https://lex.uz/docs/-5013007

[2] “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”-O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi PQ-4884-son qarori]

[3] Organisation for Economic Co-operation and Development. The Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD Publishing, 2018, p. 5–7.

[4] World Economic Forum. The Future of Jobs Report. Geneva, 2020, p. 36–38.

[5] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-son Farmoni. https://lex.uz/docs/-4312785?utm_source=chatgpt.com

[6] Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 27-martdagi 157-son qarori. https://lex.uz/docs/-6854214

[7] Robert J. Sternberg. Handbook of Creativity. Cambridge University Press, 1999, p. 3–15.

qaralmoqda.

Kreativlik tushunchasi bugungi kunda insoniyat erishgan ko‘plab innovatsion yutuqlar bilan bevosita bog‘liqdir. Bir necha o‘n yillar avval tasavvur qilish mushkul bo‘lgan texnologiyalar-kompyuter tizimlari, global internet tarmoqlari, sun’iy yo‘ldoshlar, yuqori texnologik qurilmalar hamda kosmik tadqiqotlar-aynan ijodiy tafakkur mahsuli sifatida yuzaga kelgan. Shu ma’noda, kreativlik yangi imkoniyatlarni yaratish, innovatsiyalarni ilgari surish va muammoli vaziyatlarga muqobil yondashuvlarni ishlab chiqish jarayonini ifodalaydi.

Xalq ta’limi tizimida o‘quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish masalasi ayniqsa muhimdir, chunki aynan maktab bosqichida shaxsning asosiy tafakkur uslublari, tasavvur doirasi va yangilikka bo‘lgan munosabati shakllanadi[8]. Agar ushbu davrda o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, g‘oya ilgari surish va muammolarga noodatiy yondashish ko‘nikmalari rivojlantirilsa, bu ularning keyingi kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Inson faoliyati davomida turli murakkab vaziyatlar va masalalarga duch keladi. Aynan kreativ yondashuv ushbu muammolarni samarali hal etishning asosiy mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi va natijada originallik hamda yangilikka erishish imkonini beradi. Shu boisdan, ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini erta yoshdan, xususan, maktab bosqichidan boshlab rivojlantirish ilm-fan taraqqiyoti va jamiyat rivoji uchun muhim strategik yo‘nalish hisoblanadi.

Shu bilan birga, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ta’lim metodlari ko‘pincha reproduktiv fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ijodiy yondashuvni yetarli darajada rag‘batlantira olmaydi[9].

Natijada o‘quvchilarda tashabbuskorlik, mustaqil qaror qabul qilish va yangilik yaratishga bo‘lgan ichki motivatsiya yetarlicha shakllanmay qoladi.

Mazkur maqolaning maqsadi-xalq ta’limi tizimida o‘quvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlash va ularning ta’lim jarayonidagi amaliy ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

Innovatsion g‘oyalar va yangiliklar, odatda, mavjud bilimlar bilan yangi fikrlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Ta’lim jarayonida bilim olish doimiy va zarur faoliyat hisoblangan bo‘lsa-da, faqat reproduktiv o‘zlashtirishning o‘zi ijodiy mahsulot yaratilishini ta’minlay olmaydi. O‘zlashtirilgan bilimlar, avvalo, shaxs tafakkurida qayta ishlanib, tasavvur orqali yangi shaklga keltirilishi zarur. Shu jihatdan tasavvur ijodiy jarayonning markaziy komponenti sifatida namoyon bo‘ladi[10].

Amaldagi ta’lim tizimida mavjud muammolardan biri-o‘quvchilardan asosan tayyor bilimlarni eslab qolish va qayta ifodalash talab qilinishi bilan izohlanadi. Qoidalar va formulalarga asoslangan yondashuv o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini cheklab, ularni standart qoliplar doirasida harakat qilishga majbur etadi[11]. Natijada yuqori natijalar ko‘pincha test tizimidagi muvaffaqiyatlar bilan chegaralanib qolmoqda, biroq chuqur tahliliy va kreativ fikrlash darajasi yetarli rivojlanmayapti.

Kreativlikni shakllantirish alohida fan sifatida emas, balki barcha fanlar kesimida integrativ yondashuv orqali amalga oshirilishi lozim. Har bir ta’lim jarayonida o‘quvchilarga muammoli vaziyatlar taqdim etish, mustaqil fikrlash uchun vaqt ajratish va

[8] Lev Vygotsky. Mind in Society. Harvard University Press, 1978, p. 90–95.

[9] Ken Robinson. Out of Our Minds: Learning to be Creative. Capstone, 2011, p. 45–52.

[10] E.G‘oziyev. Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2002, 145–147-bet

[11] Nishonboyeva O.. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, 2015, 88–90-bet.

ularning individual qarashlarini tinglash muhim pedagogik shartlardan biridir[12]. Erkin fikrlash muhiti yaratilgan taqdirdagina o‘quvchilarda yangi g‘oyalar va mustaqil qarorlar shakllanadi.

Shuningdek, pedagogning shaxsiy namunasi ham kreativlikni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. O‘qituvchi o‘zining hayotiy maqsadlari, orzu va tajribalari bilan o‘rtoqlashishi orqali o‘quvchilarda tasavvur va motivatsiyani kuchaytiradi. Ijobiy psixologik muhit, fikrlar xilma-xilligini qo‘llab-quvvatlash va xatolarga tolerant munosabat bildirish ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi[13].

Bundan tashqari, o‘quvchilarda qat’iyatlilik va muvaffaqiyatsizlikka nisbatan konstruktiv munosabatni shakllantirish ham muhimdir. Chunki har qanday innovatsion faoliyat sinov va xatolar orqali rivojlanadi. Shu bois, ta’lim jarayonida o‘quvchilarga qiyinchiliklardan saboq olish va maqsad sari intilish ko‘nikmalarini singdirish zarur hisoblanadi[14].

Bugungi kunda global mehnat bozorida yetakchi kompaniyalar tomonidan qo‘yilayotgan asosiy talablardan biri-nomzodlarning kreativ fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lishi va innovatsion g‘oyalar yaratishga tayyorligidir. Shu jihatdan qaralganda, zamonaviy sharoitda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash uchun ularda kreativ tafakkur va innovatsion madaniyatni shakllantirish ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish esa muntazam mashq va ongli yondashuvni talab etadi. Xususan, har kuni ma’lum vaqtni kreativ faoliyatga ajratish, yuzaga kelgan g‘oyalarni amaliyotda sinab ko‘rish va ularni takomillashtirish ijodiy salohiyatni oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ–637-sonli Qonuni 23-sentabr 2020-yilda qabul qilingan. https://lex.uz/docs/-5013007

2. “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”-O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son qarori]

3. Organisation for Economic Co-operation and Development. The Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD Publishing, 2018, p. 5–7.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-son Farmoni. https://lex.uz/docs/-4312785?utm_source=chatgpt.com

5. Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 27-martdagi 157-son qarori. https://lex.uz/docs/-6854214

6. Robert J. Sternberg. Handbook of Creativity. Cambridge University Press, 1999, p. 3–15.

7. Ken Robinson. Out of Our Minds: Learning to be Creative. Capstone, 2011, p. 45–52.

8. E.G‘oziyev. Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2002, 145–147-bet

9. Nishonboyeva O.. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, 2015, 88–90-bet.

[12] M.To‘xtaxodjayev. Pedagogika nazariyasi. Toshkent: Fan, 2010, 210–212-bet.

[13] B.Xodjayev. Umumiy pedagogika. Toshkent, 2017, 132–135-bet.

[14] R.Mavlonova. Pedagogika. Toshkent: O‘qituvchi, 2013, 256–258-bet.

Azamat RAXMONOV,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, dotsent, p.f.f.d. (PhD)

TA’LIM TIZIMIDA INNOVATSIYON TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING PEDAGOGIK ZARURIY EHTIYOJLARI

Annotatsiya

Maqolada pedagogik jarayonning rivojlanishi kerakli yo‘nalish bo‘yicha integratsiyasini va intensivligini taminlashi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, asosiy natija esa o‘quv – tarbiyaviy jarayoning yanada yuqoriroq samaradorligi, pedagogik tizimini takomillashtirishi yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Ta’lim texnologiyasi, innovasiyon texnologiya, integratsiya, intentsivlik, kreativlik, loyihalashtirish, defferenzatsiya.

В статье рассматривается развитие педагогического процесса, обеспечивающее его интеграцию и интенсивность в нужном направлении. Также освещается, что основным результатом является более высокая эффективность учебно-воспитательного процесса и совершенствование педагогической системы.

Ключевые слова. Образовательные технологии, инновационные технологии, интеграция, интенсивность, креативность, проектирование, дифференциация.

The article discusses how the development of the pedagogical process ensures its integration and intensity in the desired direction. Furthermore, the main result is highlighted as a higher efficiency of the educational process and the improvement of the pedagogical system.

Key words. Educational technology, innovative technology, integration, intensity, creativity, project management, differentiation.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalar muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’lim paradigmalari o‘zining yangi g‘oyalarida ham innovatsiyani zarur ehtiyoj sifatida o’rganmoqda. Bu esa ta’limda innovatsion texnologiya – pedagogik taraqqiyotni ta’minlashga qaratilgan tashkiliy faollik jarayoni (faollik, didaktik o‘yinlar, everestik, kreativ, muammoli, loyihalashtirilgan, AKT texnologiyalari) hisoblanadi. Ta’limda innovatsion o‘qitish qiuyidagilarn o‘z ichiga oladi;

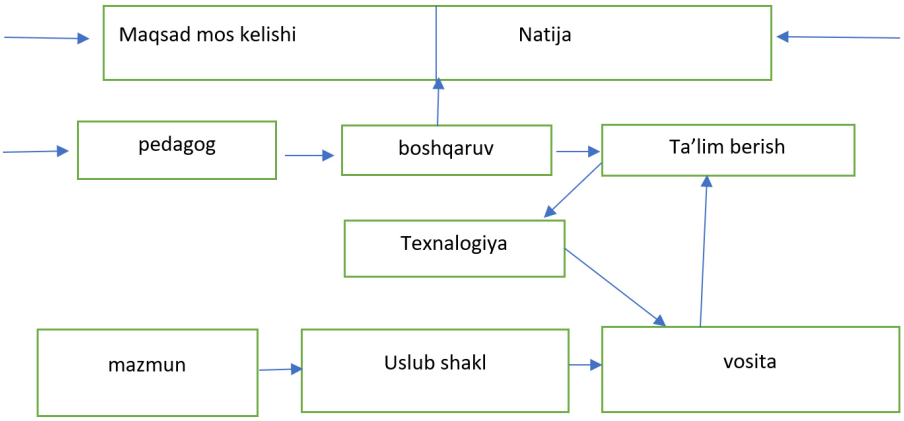
1) yangicha o‘qitish tizimi;

2) o‘quvchi va talabalarni yangi kiritilgan texnologiyalar asosida o‘qitish jarayonidir (algoritmlash, loyihali, modulli va b.). Omillar yangiliklar kiritishni, tekshirish uchun bosqichga ajratadilar. Birinchi bosqich yangiliklar muvaffaqiyatiga yordam beruvchi yoki to‘sqinlik qiluvchi omillarni o‘rganish va turli xil yangiliklar ko‘pgina emperik ma’lumotlarni analiz qilish bilan bog‘liq; Ikkinchi bosqich yangilik kiritish jarayonining o‘zini ularni bir soha muhitidan ikkinchi sohaga olib o‘tish mexanizmini hisobga olish bilan birgalikda o‘rganish deb qaraydilar. Uchinchi bosqichda tadqiqotchi diqqati turli xil innovatsion vaziyatlarni analiz qilish, tavakkalchilikni baholash metodlarini ishlab chiqish, yangiliklarni kiritish sohasida tavsiyanomalar yuzaga keltirishga qaratiladi. Bu bosqichda innovatsion texnologiyalar davlat siyosatining asosi bo‘lib qoladi. Pedagogik innovatsion texnologiyalarni G‘arbda 50 – yillar oxirlaridan boshlab, bizning mamlakatimizda ham so’ngi yillardan boshlab olimlar maxsus o‘rgana boshladilar.

“Pedagagogik tizim” va “Pedagagik tizimida yangiliklar kiritish” tushunchasi keng qo‘llanilmoqda. Pedagagik jarayon bilamizki pedagagik tizim asosida o‘tib boradi. Pe-

dagagik tizim bu tashkil etuvchilarning birlashtirilgan majmuyi bo‘lib ular o‘zgarishlarda ham barqarorligicha qoladi. Agarda o‘zgarishlar qandaydir mumkin bo‘lgan chegaradan oshib ketsa tizim buziladi uning o‘rniga yangi boshqa xususiyatga ega bo‘lgan tizim yuzaga keladi. Bu esa pedagagik tizim elementlarning juda mustahkam birlashuvidir. Har qanday pedagog tizimining tuzilishi hozirgi davrda quyidagi elementlar variantlarni yig‘indisiga, o‘zaro bog‘liqligi ko‘rinishiga, o‘quvchi tarbiyaning maqsadiga, tarbiya mazmuniga, tarbiya jarayoni o‘quvchilar tarbiyaviy ishlarning tashkiliy shakllariga ega. Bu tizimning tarkibiy qismlardan biri har qanday darajada elementlarga detallashtirib yoyib ko‘rsatilishi mumkin. Qurilgan tizimni tarkibiy tizim emas, deb hisoblashga asoslarimiz bor. Chunki ko‘rsatib o‘tilganlarga qo‘shilmaydigan pedagogik tizimning muhim tarkibiy qismlarining natijalari “O‘quv tarbiyaviy jarayonni boshqarish” texnologiyalaridan iborat. Ular berilgan rasmdagi pedagogik tizim metodida ko‘zga tashlanadi, maqsadlar, natijalar bilan mos kelib, uzluksiz siklni tashkil etadi.

Pedagogik tizimning boshqaruv tizimi birlashtiruvchi, ya’ni tarkibiy qismlarga nisbatan mustaqil qism hisoblanadi, chunki ular maqsad va tuzilishlarga ega. Pedagogik tizimining tashkil etuvchi tarkibiy qism sifatida uni alohida ommalar birligi ekanligini ta’kidlagan holda ko‘pincha o‘quv tarbiya jarayoning texnologiyasini ko‘rsatadi. Bunday yondashish pedagogik tizim ko‘zlangan maqsadga erishishni taminlaydigan mustahkam tashkiliy texnologik kompleks bo‘ladi. Shuni takidlash kerakiki, pedagogik tizim har doim ham texnologiyadir. Ana shu belgisi bo‘yicha pedagagik tizimni tarkibiy qismlar ixtiyoriy to‘plamidan ajratib olish osondir. Texnologiya shu jihatdan qat’iy tashkiliy mantiqqa bo‘y so‘nuvchi imkoniyatlarni belgilovchi tizimning ichki sifatidir. Bu esa topshiriqni baholash darajasining o‘zidayoq texnologiya ma’lum jarayonlar hamda hodisalarga tayanadi.

Ma’lum jarayonlarga dalil sifatida foydalanilib, kuzatilayotgan hodisalar natijalari sifatida yangi sabab va farqli manbalar sifatida amalga oshiriladi. Navbatda o‘quv texnologiyalarni loyihalashtirish metodik tajribalarni umumlashtirishdan farqli ravishda kuzatiladi. Texnologiya uchun bu faqatgina vaqt va harajatlarni tejash masalasidir. Texnalogiya o‘zida ma’lum vaziyatni faqatgina tekshirib qurilgan asoslangan shubha qilinmaydigan fikrlarga asoslanadi.

Texnologiya avvalo tajribalar o‘tkazib aniq ko‘zlangan natijalar bilan ish olib boradi. Texnalogiya variantlikka yo‘l qo‘ymaydi. Uning asosiy vazifasi aniq kafolatlangan natija olishdir u har doim asosiy yechimni ko‘zlaydi. Asosiy yechimni tushunish, qolgan ham-

masini o‘zaro zarur elementlar sistemasi tartibini mazmunini ochib berishga asoslanadi. Texnalogiyadan har bir qismni olib tashlab bo‘lmaydi u yerda ortiqchasi ham bo‘lmaydi. Bu juda murakkab holat har ikkinchi o‘quvchi izlanishi, tadqiqotchilik tartibida ish olib boradi, shu bilan bolaning maktabdagi hayoti natijasi noaniqligini kuchaytiradi. Har doim aniq fanlar turkumidagi yo‘nalish o‘quvchilari orasida pedagoglarni xarakterlari uchun kuyinib turuvchilar topiladi va ular har galgidek pedagogik tizim modellarini tekshirish va moderizatsiyalashdan boshlaydilar.

Pedagogika tizimida sodir bo‘ladigan jarayonlarning ba’zi prinsiplarining xarakteristikalari xaqida to‘xtalib o‘tmoqchimiz. Pedagogika tizimining har bir aniq modifikatsiyasidan ko‘zlangan natija, erishilgan aniq xususiyat va imkoniyatlariga ega bo‘lgan qoidadan kelib chiqiladi, bu imkoniyatlar sistemaning aniq xususiyatlari bilan aniq belgilab qo‘yilgan. Ta’lim va tarbiyadan ko‘zlangan maqsadga va sifatga erishmoqchi bo‘lsak unda shunga mos pedagogika sistema haqida qo‘yishimiz kerak. Pedagogik jarayonning kerakli yo‘nalishi bo‘yicha integratsiyasini va intensivligini taminlaydi. Asosiy natija esa o‘quv – tarbiyaviy jarayoning yanada yuqoriroq samaradorligini har doim pedagogik tizimini takomillashtirishdir. Bu juda murakkab muammo, ularni ishlab chiqishga dunyo keskin kirishmoqda. Hozirgi umumiy ko‘rinishiga juda ko‘p ko‘rsatkichlar kiritiladi. Natijalarni yig‘ish mumkin bo‘lmoqda va muammoni samarasini aniqlash, iqtisodiy nuqtayi nazarga o‘tkazish mumkin bo‘ladi. Intuitiv va subyektiv baholarni juda oson deyish mumkin, bu yerda vaziyatdan chiqish faqatgina fikrlarni to‘plashdan iborat bo‘ladi. Har qanday pedagogik ko‘rsatmalar maksimal umumiy samarada 100% ko‘zlangan maqsadga to‘la erishilgan hisoblanib, tarbiyachilar uchun muhim bo‘lib, ilgari erishilgan natijalarni pastroq darajada bilsada, yana bir muhim fikr tizimning umumiy nazariyasidan bir necha parametrlari bo‘yicha yaxshilab bo‘lmaydi. To‘g‘ri yo‘l ko‘rsatish, yangilikni asta sekin uning foydaligiga ishonch xosil qilib har tomonlama tekshirish va ko‘rib keyingi ishlarni o‘ylab kiritishdan iborat. Pedagogik tizimini takomillashtirishning asosiy yo‘llari ikkita intensiv va ekstensiv jarayondan iborat. Intensiv rivojlanish pedagogik sistemani ichki imkoniyatlarida, ekstensiv yo‘l esa qo‘shimcha kuchlarni jalb etishda, ya’ni vositalar texnologiyalar hisobiga takomillashtirishni ko‘zda tutadi.

Agar shunday nuqtai nazar bilan innovatsion tadqiqotlarga qaralsa ularda deyarli yangi jihatlar ko‘riladi. Jumladan eski muammolarni hal etish uchun yangi “yo‘nalish”-larni izlash umuman olganda innovatsion g‘oyalarga insoniyat taraqiyoti jarayoni haqidagi yangi bilimlarga asoslangan pedagogik muammolarni hal qilishga ilgari qo‘llanilmagan nazariy yondashuvlar, aniq amaliy texnologiyalardan olingan yuqori natijalarni kiritishga asoslanadi. Bu esa pedagogika fanida berilgan g‘oyalarni ishlanganlik darajasida muvofiqlik jihatlari bo‘yicha innovatsion loyihalarni pedagogik amaliyotda samarali foydalanishning imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz // Toshkent: O‘zbekiston. 2018. – B. 7, 534.

2. Mirziyoyev Sh. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi // Toshkent: O‘zbekiston. 2019. – B. 372.

3. Ishmuxamedov R. Abdukodirov A. Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar (ta’lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar).-T.: Iste’dod, 2008.- 180 b.

4. Muxamedov G.I, Xodjamqulov U.N Innovatsion pedagogik ta’lim klasteri: ta’rif, tasnif, tarkib. – Chirchiq: “Universitet.” 2018-yil 110 b.

Tozagul SAIPOVA,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, o‘qituvchi

ZAMONAVIY TA’LIM JARAYONIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA AKSIOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida aksiologik madaniyatni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Aksiologik madaniyatning mohiyati, uning tarkibiy qismlari hamda uni shakllantirishga ta’sir etuvchi pedagogik shart-sharoitlar tizimli ravishda tahlil qilingan. Shuningdek, ta’lim jarayonida qadriyatlarni rivojlantirishning samarali metodlari va innovatsion yondashuvlar asoslab berilgan.

Tayanch so‘zlar. Aksiologiya, qadriyatlar, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik shart-sharoit, ma’naviy tarbiya, innovatsion yondashuv, kompetensiya

В статье освещаются теоретические и практические основы формирования аксиологической культуры у учащихся начальных классов в современном образовательном процессе. Систематически проанализированы сущность аксиологической культуры, ее составляющие и педагогические условия, влияющие на ее формирование. Также обоснованы эффективные методы и инновационные подходы к развитию ценностей в образовательном процессе.

Ключевые слова. Аксиология, ценности, начальное образование, педагогические условия, духовно-нравственное воспитание, инновационный подход, компетенция

The article highlights the theoretical and practical foundations for forming axiological culture in primary school students within the modern educational process. The essence of axiological culture, its components, and the pedagogical conditions influencing its formation have been systematically analyzed. Also, effective methods and innovative approaches to the development of values in the educational process are substantiated.

Key words. Axiology, values, primary education, pedagogical conditions, spiritual and moral education, innovative approach, competence

Zamonaviy ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, bunda o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasi, balki ularning ma’naviy-axloqiy fazilatlari, qadriyatlar tizimi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning shaxs sifatida shakllanishida, ularning ijtimoiy va ma’naviy qadriyatlarni anglashida muhim davr hisoblanadi, chunki aynan shu davrda bolaning dunyoqarashi, xulq-atvori va qadriyatlarga munosabati shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, aksiologik madaniyatni shakllantirish masalasi pedagogika fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Aksiologik madaniyat shaxsning qadriyatlarni anglash, ularni baholash va kundalik faoliyatida ularga amal qilish darajasini ifodalaydi hamda jamiyatning ma’naviy barqarorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Demak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida aksiologik madaniyatni shakllantirish ta’lim jarayonining ustuvor vazifalaridan biri bo‘lishi lozim.

Bu jarayon o‘quvchilarda axloqiy, estetik va ijtimoiy qadriyatlarni, shuningdek, dunyoni mustaqil anglash va shaxsiy javobgarlikni rivojlantirishga qaratilgan.

Aksiologik madaniyatni shakllantirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

Integratsiyalashgan ta’lim muhiti: Fanlararo bog‘liqlikni ta’minlash orqali axloqiy va ma’naviy qadriyatlarni dars mazmuniga singdirish.

Faol va interaktiv metodlar: O‘quvchilarning tabiiy qiziquvchanligiga tayanib, kuzatish, tajriba, munozara va o‘yinlar orqali qadriyatlarni anglashi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv: Har bir o‘quvchining ijodiy salohiyatini qo‘llab-quvvatlash, muvaffaqiyatini baholash va mustaqil qaror qabul qilishiga imkon berish.

Pedagogik muloqot va namuna: O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik, o‘qituvchining axloqiy o‘rnak bo‘lishi, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish.

Ma’naviy-estetik ta’lim: Ekologik madaniyat, nafosat va badiiy ijod orqali dunyoqarashni boyitish

Aksiologik yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari hamda kompetensiyaviy yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shu bilan birga, ilg‘or pedagogik tajribalar o‘rganilib, ular asosida aksiologik madaniyatni shakllantirishning samarali yo‘llari aniqlashtirildi.

Aksiologik madaniyatning mohiyatini chuqur anglash uchun uning tarkibiy qismlarini tahlil qilish muhim hisoblanadi. U kognitiv, emotsional va faoliyat komponentlaridan iborat bo‘lib, ular o‘zaro uzviy bog‘langan holda o‘quvchining qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Kognitiv komponent orqali o‘quvchi qadriyatlar haqida bilimga ega bo‘lsa, emotsional komponent orqali ularga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi, faoliyat komponenti esa ushbu qadriyatlarni amaliy faoliyatda qo‘llashni ta’minlaydi. Shu bois ushbu komponentlarning uyg‘un rivojlanishi pedagogik jarayonning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida aksiologik madaniyatni shakllantirish ma’lum pedagogik shart-sharoitlarni talab etadi. Avvalo, ta’lim mazmuni qadriyatlarga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur, ya’ni darsliklar va o‘quv materiallari orqali o‘quvchilarga milliy va umuminsoniy qadriyatlar singdirilishi lozim. Bu esa o‘quvchilarda ijtimoiy ong va ma’naviy dunyoqarashning rivojlanishiga xizmat qiladi .

Shu bilan birga, o‘qituvchining shaxsiy namunasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘proq taqlid orqali o‘rganadilar. Pedagogning axloqiy qiyofasi, muomala madaniyati va kasbiy mahorati o‘quvchilarning qadriyatlarni qabul qilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlab, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda qadriyatlarga ongli munosabatni shakllantiradi.

Ta’lim va tarbiyaning uzviyligi ham muhim pedagogik shartlardan biri bo‘lib, dars jarayonida berilgan bilimlar sinfdan tashqari faoliyatlar orqali mustahkamlanishi lozim. Bu jarayon oila va maktab hamkorligi bilan uyg‘unlashganda yanada samarali natija beradi, chunki o‘quvchining asosiy tarbiya muhiti oila hisoblanadi va undagi qadriyatlar maktabdagi ta’lim bilan uyg‘unlashishi zarur.

Zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar ham aksiologik madaniyatni shakllantirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali o‘quvchilarga qadriyatlar mazmunini qiziqarli va interaktiv shaklda yetkazish mumkin bo‘lib, bu esa ularning o‘quv motivatsiyasini oshiradi.

Aksiologik madaniyatni shakllantirishda ma’naviy-ma’rifiy suhbatlar, badiiy adabiyotlardan foydalanish, milliy an’ana va urf-odatlarni o‘rgatish, jamoaviy faoliyatni tashkil etish kabi usullar samarali hisoblanadi. Ushbu usullar o‘quvchilarda nafaqat bilim, balki qadriyatlarga asoslangan xulq-atvorni ham shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yuqorida qayd etilgan pedagogik shart-sharoitlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarda ijobiy qadriyatlar tizimini shakllantirishga, ularning ijtimoiy faolligini oshirishga hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada o‘quvchilar jamiyatda faol, mas’uliyatli va ongli shaxs sifatida shakllanadi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarida aksiologik madaniyatni shakllantirish murakkab, ko‘p omilli va uzluksiz pedagogik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasini oshirish, balki ularning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlash, ijtimoiy hayotda faol va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Aksiologik madaniyatni samarali shakllantirish uchun ta’lim jarayonini qadriyatlarga yo‘naltirilgan mazmun asosida tashkil etish, interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalardan keng foydalanish, shuningdek, o‘qituvchining shaxsiy namunasini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish, ularni faol o‘quv subyekti sifatida jalb etish ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Aksiologik madaniyatni shakllantirishda oila va maktab hamkorligi alohida o‘rin tutadi, chunki o‘quvchining qadriyatlar tizimi, avvalo, oilada shakllanadi va ta’lim muassasasida rivojlantiriladi. Shu sababli pedagogik jarayonda uzviylik va tizimlilikni ta’minlash, tarbiyaviy ishlarni kompleks yondashuv asosida tashkil etish zarur.

Bundan tashqari, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning qadriyatlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash hamda ijtimoiy faoliyatga tayyorlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu esa aksiologik madaniyatni shakllantirish jarayonini yanada samarali va natijador qiladi. Umuman olganda, boshlang‘ich ta’limda aksiologik madaniyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat kelajak avlodning ma’naviy barkamolligini ta’minlash, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash hamda jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘sha oladigan yetuk shaxslar sifatida shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 12–18-b.

2. To‘xtaxodjayeva M.X. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 78–85-b.

3. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2014. – 56–63-b.

4. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Tafakkur, 2011. – 90–97-b.

5. Yo‘ldoshev J.G‘. Ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2013. – 101–109-b.

6. Musurmonova O.S. Oila pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 67–75-b.

7. Abduqodirov A.A. Zamonaviy ta’lim konsepsiyalari. – Toshkent: Innovatsiya, 2018. – 120–128-b.

Dilbar ISMAILOVA,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, o‘qituvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, mustaqil izlanuvchi

BO‘LAJAK TARBIYACHI PEDAGOGLARNING IJTIMOIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Maqolada bo‘lajak tarbiyachi pedagoglarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogik tayyorgarlik talablari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Maktabgacha ta’lim tizimida faoliyat yuritadigan mutaxassis uchun kasbiy bilim, metodik tayyorgarlik va ijtimoiy munosabat madaniyati o‘zaro uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin etiladi.
Tayanch so‘zlar. Ijtimoiy kompetensiya, bo‘lajak tarbiyachi pedagog, maktabgacha ta’lim, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik texnologiya, refleksiya, hamkorlik, empatiya.

В статье анализируется проблема развития социальных компетенций будущих педагогов-воспитателей с точки зрения требований современной педагогической подготовки. Для специалиста, работающего в системе дошкольного образования, профессиональные знания, методическая подготовка и культура социальных отношений интерпретируются как взаимосвязанные явления.
Ключевые слова. Социальная компетентность, будущий педагог-воспитатель, дошкольное образование, профессиональная подготовка, педагогическая технология, рефлексия, сотрудничество, эмпатия.

The article analyzes the problem of developing the social competencies of future educators from the perspective of modern pedagogical training requirements. For a specialist working in the preschool education system, professional knowledge, methodological training, and the culture of social relations are interpreted as interconnected phenomena.
Key words. Social competence, future preschool educator, early childhood education, professional preparation, pedagogical technology, reflection, collaboration, empathy.

Oliy pedagogik ta’limning amaldagi normativ maydoni tarbiyachi kadrni faqat fan mazmunini o‘zlashtirgan ijrochi sifatida emas, balki ta’limiy muloqotni tashkil etuvchi, bolalar bilan hamkorlik muhitini yaratadigan, oilalar bilan ishlay oladigan va kasbiy mas’uliyatni ongli boshqaradigan mutaxassis sifatida tayyorlashni talab etadi[1]. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun ta’lim sifati, mazmuni va natijadorligini davlat ta’lim standartlari, ta’lim dasturlari hamda sifat nazorati tizimi bilan bog‘laydi. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun maktabgacha sohadagi munosabatlarni tartibga solib, tarbiya jarayonining tizimli tashkil etilishini huquqiy jihatdan kafolatlaydi. “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonun esa pedagog faoliyatining huquqlari, majburiyatlari va kasbiy kafolatlarini belgilaydi. 2026-yilda tasdiqlangan oliy ta’lim klassifikatorida “Maktabgacha ta’lim” 60110200 yo‘nalishi alohida ko‘rsatilgani, maktabgacha ta’limning davlat standarti esa maqsad, vazifa, prinsip va tarkibiy qismlarni aniq belgilagani bo‘lajak tarbiyachi pedagog tayyorgarligida ijtimoiy kompetensiyalar

[1] O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637, 23.09.2020 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

masalasini ikkilamchi emas, markaziy kategoriya sifatida ko‘rishga asos beradi[2].

Ijtimoiy kompetensiya tushunchasi xalqaro ilmiy adabiyotda hissiy jarayonlarni anglash, boshqarish, boshqalar bilan barqaror munosabat o‘rnatish, mas’uliyatli qaror qabul qilish va murakkab vaziyatlarda konstruktiv harakat qilish layoqati bilan izohlanadi. UNESCO ijtimoiy-emotsional o‘rganishni insonning o‘z hissiyotlarini tanishi va boshqarishi, boshqalarga g‘amxo‘rlik ko‘rsatishi, ijobiy munosabatlar qurishi hamda mas’uliyatli qaror qabul qilishiga xizmat qiladigan yaxlit ta’lim jarayoni sifatida talqin qiladi. OECD materiallarida o‘zini boshqarish, stressga chidamlilik, hamkorlik, ijtimoiylik va qiziquvchanlik singari ko‘nikmalar akademik natijalar, farovonlik va hayotiy muvaffaqiyat bilan bog‘liqligi qayd etiladi. Demak, bo‘lajak tarbiyachi pedagog ijtimoiy kompetensiyasi faqat xulqiy fazilatlar yig‘indisi emas; u kasbiy faoliyatning samaradorligini belgilovchi amaliy mexanizmdir. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlash sharoitida tarbiyachi nutqiy sezgirlik, emotsional muvozanat, guruh ichidagi o‘zaro ta’sirni boshqarish, ota-ona bilan ishonchli aloqa va inklyuziv vaziyatlarda etik pozitsiyani saqlash imkoniyatiga ega bo‘lmasa, metodik bilimning o‘zi yetarli natija bermaydi[3].

Rivojlantirish texnologiyalarining birinchi guruhi dialogik va hamkorlikka asoslangan o‘qitish shakllaridan iborat. Seminar, muammoli suhbat, jamoaviy tahlil, kichik guruhlar bilan qaror ishlab chiqish, “peer-learning” va “peer-feedback” shakllari bo‘lajak tarbiyachi pedagogni passiv tinglovchi maqomidan faol ijtimoiy subyekt maqomiga olib o‘tadi. Ayni jarayonda talaba nafaqat o‘z fikrini bayon qiladi, balki qarama-qarshi pozitsiyani tinglash, savol berish, dalilni aniqlashtirish, hamkorlikdagi yakuniy qarorga kelish va muloqot etikasi chegarasini saqlashni ham o‘rganadi. Maktabgacha ta’lim bilan bog‘liq vaziyatlarda bu shakllar ayniqsa muhim, chunki kelajakdagi kasbiy faoliyat katta qismi bir yo‘nalishli buyruqbozlik bilan emas, guruh ichidagi nozik aloqalarni boshqarish bilan bog‘liq. OECD va UNESCO materiallari ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun xavfsiz, qo‘llab-quvvatlovchi va muloqotga ochiq muhit zarurligini ko‘rsatadi. Ayni sababli pedagogik oliygohlarda auditoriya madaniyati ham texnologiyaning tarkibiy qismi sifatida qayta ko‘rilishi lozim: bahs-munozara shaxsga emas, g‘oyaga qaratilishi; xato jazolash vositasi emas, refleksiya boshlanish nuqtasi sifatida talqin qilinishi; jamoa ishi baholashning yordamchi emas, asosiy mezonlaridan biriga aylanishi kerak. Bunday yondashuv ijtimoiy kompetensiyani mazmuniy tushuncha darajasidan faoliyat ko‘nikmasi darajasiga ko‘taradi.

Ikkinchi guruh texnologiyalar vaziyatli modellashtirish va keys-stadi asosida quriladi. Maktabgacha ta’lim amaliyoti ko‘p hollarda oldindan to‘liq skriptlashtirib bo‘lmaydigan vaziyatlardan tashkil topadi: yig‘layotgan bola, guruh ichidagi agressiv xatti-harakat, inklyuziv ehtiyojga ega tarbiyalanuvchi bilan ishlash, ota-onaning norozilik murojaati, hamkasb bilan vazifa taqsimotidagi kelishmovchilik, ma’naviy-axloqiy me’yorlarga oid murakkab savollar. Ana shunday holatlar asosida ishlab chiqilgan didaktik keyslar talabaning bilimni qo‘llash tezligi, his-tuyg‘uni boshqarish madaniyati, ehtimoliy oqibatni ko‘ra bilishi va muloqot strategiyasini tanlash qobiliyatini faollashtiradi. Keys-stadining afzalligi nazariyani amaliyotga mexanik ko‘chirishda emas, turli qaror variantlarini etik, psixologik va metodik mezonlar asosida qiyosiy tahlil qilishidadir. Bo‘lajak tarbiyachi pedagog vaziyatni baholashda “to‘g‘ri javob” izlash bilan cheklanmaydi; u qarorning

[2] O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-595, 16.12.2019 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

[3] O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-901, 01.02.2024 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

bolaga, guruhga, oilaga va muassasa ichki muhitiga ta’sirini ko‘ra boshlaydi. Ayni yerda ijtimoiy kompetensiya kognitiv bilim bilan hissiy barqarorlikning birikkan shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlarda ijtimoiy-emotsional kompetensiya samarali o‘qitish, sinf boshqaruvi va munosabat sifati bilan bog‘lanishi qayd etilgani ayni texnologiyaning pedagog kadr tayyorlashdagi o‘rnini mustahkamlaydi[4].

Uchinchi guruh texnologiyalar rolli o‘yin, sahnalashtirilgan muloqot, mikrodars va videokuzatuv asosida rivojlantiriladi. An’anaviy seminar sharoitida talaba ko‘pincha ideal nutq konstruksiyasini ishlab chiqadi, lekin real vaziyatdagi emotsional bosim, noverbal signal va tezkor qaror zaruratiga duch kelmaydi. Rolli modellashtirish ana shu bo‘shliqni to‘ldiradi. Masalan, “ota-ona bilan qiyin suhbat”, “ikki bolaning mojarosini hal qilish”, “autizm spektridagi bola bilan guruh faoliyatini tashkil etish”, “hamkasb bilan kelishmovchilikni pedagogik etika doirasida boshqarish” kabi ssenariylar bo‘lajak tarbiyachining ijtimoiy javob reaksiyasini sinovdan o‘tkazadi. Mikrodars esa ayni vaziyatni qisqa, lekin yuqori zichlikdagi faoliyat fragmentiga aylantiradi: talaba qisqa muddat ichida kirish, muloqot, vaziyatni boshqarish, yakun va refleksiyani amalga oshiradi. Jarayon video yozuvga olinib, keyingi bosqichda tahlil qilinsa, talaba o‘z mimikasi, pauzalari, ohangi, buyruq va taklif nisbatini, tinglash ko‘nikmasi darajasini aniq ko‘ra boshlaydi. D. T. Dung va A. Zsolnai o‘qituvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyasi o‘qituvchi farovonligi, o‘quvchi-o‘qituvchi munosabati, sinf boshqaruvi va SELni joriy etish samaradorligiga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Shunday ekan, videorefleksiya bilan boyitilgan mikrodars bo‘lajak tarbiyachi pedagogda kasbiy o‘zini ko‘ra bilish qobiliyatini shakllantiruvchi kuchli texnologiyadir.

To‘rtinchi guruh texnologiyalar refleksiv portfolioga, mentorlikka va bosqich-ma-bosqich kasbiy kuzatuvga tayangan holda quriladi. Ijtimoiy kompetensiya ko‘plab hollarda tashqi ko‘rinishi oson seziladigan, lekin ichki shakllanishi murakkab bo‘lgan sifatdir. Talaba mashg‘ulot davomida hushmuomala ko‘rinishi mumkin, amaliyot paytida esa stress, vaqt tanqisligi yoki bahsli vaziyat ta’sirida keskin o‘zgarishi ehtimoli mavjud. Ayni sababli bir martalik baholash usuli yetarli emas. Refleksiv portfolio talabaning o‘z tajribasini muntazam tahlil qilishiga xizmat qiladi: “Qaysi vaziyatda muloqot uzildi?”, “Qaysi nuqtada tinglash yetishmadi?”, “Qaysi ibora bolada yoki ota-onada qarshilik uyg‘otdi?”, “Qaysi strategiya ijobiy natija berdi?” kabi savollar talaba tafakkuriga doimiy kiritilishi zarur. Mentorlik esa portfoliodagi o‘z-o‘zini tahlilni tashqi kasbiy kuzatuv bilan to‘ldiradi. Tajribali pedagog yoki amaliyot rahbari talaba xatti-harakatini baholashdan ko‘ra, uning sabab-mexanizmini ochib berishi lozim. OECD manbalari ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi samaradorlikni muntazam kuzatish va amaliy mashq bilan bog‘laydi. Demak, mentorlik va refleksiv portfolio ijtimoiy kompetensiyani yashirin ichki jarayondan hujjatlashtirilgan kasbiy o‘sish trajektoriyasiga aylantiradi.

Beshinchi guruh texnologiyalar amaliyotga yo‘naltirilgan loyiha va hamjamiyat bilan ishlash modellarini qamrab oladi. Bo‘lajak tarbiyachi pedagogning ijtimoiy kompetensiyasi auditoriya ichidagi mashqlar bilangina shakllanmaydi. Mahalla, oila, maktabgacha ta’lim tashkiloti, inklyuziv markaz, psixologik xizmat va ijtimoiy hamkorlar bilan muloqot qilmagan talaba kasbiy muhitning ko‘p qatlamli tabiatini to‘liq his qila olmaydi. Amaliy loyiha texnologiyasi talabani real ijtimoiy vazifaga yo‘naltiradi: ota-onalar uchun muloqot seminari ishlab chiqish, inklyuziv guruh uchun ijtimoiylashuv ssenariysi yaratish, bolalar o‘rtasida hamkorlik o‘yinlari paketini tuzish, tarbiyachilar jamoasi uchun zid-

[4] O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining “Oliy ta’limning davlat ta’lim standarti. Oliy ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklari klassifikatori”ni tasdiqlash to‘g‘risidagi buyrug‘i. 3781-son, 28.02.2026.

diyat profilaktikasi bo‘yicha tavsiyalar tayyorlash singari topshiriqlar ayni maqsadga xizmat qiladi. Bunda loyiha mahsuli qog‘ozdagi hujjat emas, muloqotga asoslangan kasbiy faoliyat modeli sifatida talqin qilinadi. OECD ma’lumotlari maktab muhitidagi ijobiy munosabatlar va qo‘shimcha faoliyatlar ijtimoiy ko‘nikmalar bilan bog‘liqligini qayd etadi. Shuning uchun oliy ta’lim dasturida pedagogik amaliyotni alohida blok sifatida emas, ijtimoiy kompetensiyani jonli sharoitda sinovdan o‘tkazadigan integrativ makon sifatida tashkil etish muhim.

Bo‘lajak tarbiyachi pedagoglarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari pedagogik ta’limning yordamchi yo‘nalishi emas, kasbiy tayyorgarlikning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim sharoitida pedagogning bilimdonligi uning bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan qanday ijtimoiy munosabat qurishi orqali real qiymat kasb etadi. Ijtimoiy kompetensiya kommunikativ mahorat, empatiya, hamkorlik, ziddiyatni boshqarish, refleksiya, inklyuziv sezgirlik va kasbiy etika singari komponentlardan tuzilgan integrativ sifatdir. Ayni sifatni rivojlantirish uchun dialogik ta’lim, keys-stadi, rolli modellashtirish, mikrodars, videorefleksiya, portfolio, mentorlik, amaliy loyiha va raqamli simulyatsiya o‘zaro uyg‘unlashtirilgan tizimda qo‘llanishi kerak. Natijadorlik ko‘p manbali diagnostika, amaliyotga bog‘langan baholash va institut miqyosidagi qo‘llab-quvvatlovchi muhit bilan ta’minlanadi. Pedagogik oliy ta’lim ayni yondashuvni izchil amalga oshirgan taqdirda, maktabgacha ta’lim tizimi ijtimoiy jihatdan yetuk, emotsional barqaror va professional hamkorlikka tayyor tarbiyachi kadrlar bilan boyiydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637, 23.09.2020 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-595, 16.12.2019 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-901, 01.02.2024 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining “Oliy ta’limning davlat ta’lim standarti. Oliy ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklari klassifikatori”ni tasdiqlash to‘g‘risidagi buyrug‘i. 3781-son, 28.02.2026.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. 802-son, 22.12.2020.

6. Steponavičius M., Gress-Wright C., Linzarini A. Social and Emotional Skills: Latest Evidence on Teachability and Impact on Life Outcomes // OECD Education Working Papers. No. 304. Paris: OECD Publishing, 2023.

7. UNESCO. What You Need to Know about Social and Emotional Learning. Paris: UNESCO, 2024.

8. Dung D. T., Zsolnai A. Teachers’ Social and Emotional Competence: A New Approach of Teacher Education in Vietnam // Hungarian Educational Research Journal. 2022. Vol. 12. No. 2. P. 131–144.

Oqila SULTONOVA,
Toshkent viloyati, Bo‘ka tumani, 2-umumta’lim maktabi, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA ZAMONAVIY INTEGRATSION YONDASHUV ASOSIDA O‘QITISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada boshlang‘ich ta’lim jarayonida zamonaviy integratsion yondashuv asosida o‘qitishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Integratsion yondashuvning mazmuni, uning ta’lim samaradorligini oshirishdagi o‘rni hamda o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada integratsiyalashgan darslarni tashkil etish usullari, ularning pedagogik imkoniyatlari hamda amaliyotda uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’limda integratsion yondashuvni keng joriy etish zarurligini asoslab beradi.

Tayanch so‘zlar. Boshlang‘ich ta’lim, integratsion yondashuv, fanlararo integratsiya, pedagogik texnologiya, ta’lim samaradorligi, ijodiy fikrlash, kompetensiya, integratsiyalashgan dars.

В данной статье рассмотрены теоретические и практические аспекты обучения на основе современного интеграционного подхода в системе начального образования. Проанализирована сущность интеграционного подхода, его роль в повышении эффективности обучения, а также значение в формировании у учащихся самостоятельного мышления, творческих способностей и жизненных навыков. Кроме того, в статье освещены методы организации интегрированных уроков, их педагогические возможности, а также проблемы, возникающие в практике, и пути их решения. Результаты исследования обосновывают необходимость широкого внедрения интеграционного подхода в начальном образовании.

Ключевые слова. начальное образование, интеграционный подход, межпредметная интеграция, педагогические технологии, эффективность обучения, творческое мышление, компетенции, интегрированные уроки.

This article examines the theoretical and practical aspects of teaching based on a modern integrative approach in primary education. The essence of the integrative approach, its role in improving the effectiveness of education, and its importance in developing students’ independent thinking, creativity, and life skills are analyzed. The article also discusses methods of organizing integrated lessons, their pedagogical potential, as well as challenges encountered in practice and ways to overcome them. The results of the study justify the necessity of widely implementing the integrative approach in primary education.

Key words. primary education, integrative approach, interdisciplinary integration, pedagogical technologies, learning effectiveness, creative thinking, competencies, integrated lessons.

Bugungi kunda jamiyatning jadal rivojlanishi, axborot oqimining keskin ortib borishi hamda global ta’lim tizimlaridagi yangilanishlar boshlang‘ich ta’lim mazmuni va metodikasiga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning intellektual salohiyati, dunyoqarashi va shaxsiy fazilatlari shakllanadigan muhim davr hisoblanadi. Shu bois ushbu bosqichda ta’limning samaradorligini oshirish, uni zamon talablariga moslashtirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

An’anaviy o‘qitish tizimida bilimlar asosan alohida fanlar doirasida, o‘zaro bog‘liqlik

yetarli darajada ta’minlanmagan holda beriladi. Bu esa o‘quvchilarda bilimlarning parchalangan holda shakllanishiga olib keladi. Natijada o‘quvchi o‘zlashtirgan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashda qiyinchilikka duch keladi. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy ta’limda integratsion yondashuv asosida o‘qitishni tashkil etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Integratsion yondashuv ta’lim jarayonida turli fanlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlash orqali o‘quvchilarda yaxlit bilim tizimini shakllantirishga qaratilgan pedagogik konsepsiya hisoblanadi. Mazkur yondashuvning mohiyati shundan iboratki, unda bilimlar alohida-alohida emas, balki o‘zaro aloqadorlikda, kompleks tarzda o‘zlashtiriladi. Bu esa o‘quvchilarning tafakkurini kengaytiradi, ularni har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Integratsiya jarayoni o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi hamda o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, integratsion yondashuv ta’lim jarayonini hayot bilan bog‘lashga xizmat qiladi, bu esa o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Boshlang‘ich ta’limda integratsion yondashuvni qo‘llashning zarurati bir qator pedagogik va ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. Avvalo, zamonaviy jamiyatda insondan faqat nazariy bilim emas, balki uni amaliyotda qo‘llay olish, mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni hal eta olish kabi kompetensiyalar talab etilmoqda. Bu esa ta’lim jarayonini yangicha tashkil etishni taqozo etadi.

Integratsion yondashuv orqali o‘quvchilar turli fanlarga oid bilimlarni o‘zaro bog‘lab o‘rganadi, natijada ularda voqelikni yaxlit idrok etish qobiliyati shakllanadi. Masalan, oddiy hayotiy vaziyatlarni tushuntirishda matematika, tabiatshunoslik va ona tili bilimlari birgalikda qo‘llanilishi mumkin. Bu esa o‘quvchining bilimini mustahkamlash bilan birga, uni real hayotga tayyorlaydi. Shuningdek, integratsion yondashuv o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Turli fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash jarayonida o‘quvchi tahlil qiladi, taqqoslaydi va umumlashtiradi. Bu esa yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Zamonaviy integratsion yondashuv boshlang‘ich ta’lim jarayonida keng pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Avvalo, bu yondashuv o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi. Dars jarayonida turli faoliyat turlarining uyg‘unlashtirilishi o‘quvchilarning e’tiborini jalb etadi va ularning faol ishtirokini ta’minlaydi.

Bundan tashqari, integratsion yondashuv o‘quvchilarning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Guruhda ishlash, fikr almashish, muhokama qilish kabi faoliyatlar orqali o‘quvchilar o‘z fikrini erkin ifoda etishni o‘rganadi. Bu esa ularning ijtimoiylashuv jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Integratsiya shuningdek ta’lim jarayonini individuallashtirish imkonini ham beradi. Har bir o‘quvchining qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojini hisobga olgan holda darsni tashkil etish mumkin bo‘ladi. Natijada ta’lim samaradorligi oshadi.

Boshlang‘ich ta’limda integratsion yondashuvni samarali amalga oshirish o‘qituvchidan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlikni talab etadi. O‘qituvchi turli fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlay olishi, darsni shu asosda loyihalashi zarur. Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion usullardan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Integratsiyalashgan darslar o‘quvchilar uchun qiziqarli va samarali bo‘lib, unda bir nechta fan elementlari uyg‘unlashgan holda beriladi. Masalan, o‘qish darsida matnni o‘rganish jarayonida tasviriy san’at elementlarini qo‘llash yoki matematika darsida ha-

yotiy vaziyatlarga asoslangan masalalarni yechish orqali boshqa fanlar bilan bog‘lanish amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, loyihaviy faoliyat integratsion yondashuvni amalga oshirishning samarali shakllaridan biri hisoblanadi. O‘quvchilar kichik loyihalar ustida ishlash jarayonida turli fanlarga oid bilimlardan foydalanadi, bu esa ularning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, integratsion yondashuvni joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, o‘qituvchilarning barchasi ham ushbu yondashuvni qo‘llash uchun yetarli darajada tayyor emas. Shuningdek, mavjud darslik va o‘quv qo‘llanmalarda integratsiya masalalari yetarli darajada yoritilmagan.

Vaqtni to‘g‘ri taqsimlash ham muhim muammolardan biri hisoblanadi. Integratsiyalashgan darslarni tashkil etish ko‘proq vaqt va puxta rejalashtirishni talab etadi. Bundan tashqari, baholash tizimi ham integratsion yondashuvga to‘liq moslashmagan.

Muammolarni bartaraf etish yo‘llari

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun o‘qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish, ularni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan tanishtirish zarur. Shu bilan birga, integratsiyalashgan dars ishlanmalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim hisoblanadi.

Ta’lim jarayonida innovatsion baholash tizimlarini qo‘llash ham integratsion yondashuv samaradorligini oshiradi. O‘quvchilarning faqat bilimini emas, balki ularning kompetensiyalarini baholashga e’tibor qaratish lozim.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’limda zamonaviy integratsion yondashuv asosida o‘qitishni tashkil etish bugungi kunning muhim talablaridan biridir. Ushbu yondashuv o‘quvchilarda bilimlarni yaxlit holda o‘zlashtirish, ularni amaliyotda qo‘llash hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Integratsion yondashuv ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi va ularni har tomonlama rivojlantiradi. Shu sababli uni boshlang‘ich ta’lim tizimida keng joriy etish va takomillashtirish dolzarb pedagogik vazifa sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2019.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta’lim sohasiga oid qarorlari to‘plami. – Toshkent, 2020.

3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.

5. Ziyomuhamedov B. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.

6. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2019.

7. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2014.

8. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.

9. Drake S.M. Creating Integrated Curriculum. – Thousand Oaks: Corwin Press, 2007.

Farhod JUMAYEV,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi, dotsent, f.f.n.

O'ZBEK TILIDAGI AYRIM O'RIN-JOY MUNOSABATINI IFODALOVCHI ANALITIK SHAKLLAR XUSUSIYATI

Annotatsiya

Maqolada ayrim ko'makchilar bilan hosil qilingan o'rin-joy munosabatini ifodalovchi analitik shakllarning o'ziga xos xususiyatlari hamda bir-biridan farqli tomonlari tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar. Tilshunoslik, so'z yasalishi, so'z tuzilishi, fe'l, jo'nalish kelishigi, analitik shakl, ko'makchi, o'rin-joy munosabati, asos, ko'makchili munosabatlar.

В данной статье анализируются специфические особенности и различия аналитических форм, выражающих пространственно-местоположенную связь, образованную с помощью некоторых вспомогательных глаголов.

Ключевые слова. лингвистика, словообразование, структура слова, глагол, склонение, аналитическая форма, вспомогательный глагол, отношение местоположения, основа, отношения вспомогательных глаголов.

This article analyzes the specific features and differences of analytical forms expressing spatial-positional relations formed using certain auxiliary verbs.

Key words. Linguistics, word formation, word structure, verb, declension, analytical form, auxiliary verb, positional relation, base, relations of auxiliary verbs.

Yordamchi so'z turkumlari mustaqil so'z turkumlaridan farqlanadi. Bizga ma'lumki, ular lug`aviy ma'noga ega emas, morfologik jihatdan o'zgarmaydi, gapda sintaktik vazifa bajarmaydi, shuningdek, yasalish xususiyatiga ham ega emas.

Mustaqil lug`aviy ma'noga ega bo'lmay, gap bo'laklari va gaplarni o'zaro bog`lash, xilma-xil munosabatlarni ko'rsatish yoki ularga qandaydir qo'shimcha ma'no qo'shishga xizmat qiladigan so'z turkumlari yordamchi so'z turkumlari deyiladi. Ko'makchilar anashu xususiyatlari ifodasi orqali yordamchi so'z turkumlari sirasiga kiradi.

Ot va otlashgan so'zlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan bog'laydigan yordamchi so'zlar ko'makchi deyiladi[1]. Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa,o'sha so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilarning o'zi ham ma'lum bir lisoniy xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof ko'makchilar lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra , qadar, yanglig'. Bu turga kiruvchi ko'makchilar urg'u olmaydi, urg'u ko'makchidan oldingi so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi.

2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar (vazifadosh ko'makchilar gapda o'rni bilan mustaqil so'z, o'rni bilan ko'makchi bo'lib keladi. Bular quyidagi turkumlardan

[1] Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarning izohli lug'ati. –Toshkent. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.-240 b..

ko‘makchilarga ko‘chadi:

1) ot so‘z turkumidan: tomon, tashqari, bo‘yi, chamasi, holda, yo‘sinda; 2) sifatdan so‘z turkumidan: sababli, tufayli, qarshi, choG‘li, doir, muvofiq, o‘zga, boshqa;

3) fe’l so‘z turkumidan: qarab, qaraganda, ko‘ra, tortib, degan, deydigan, osha, bo‘ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata; 4) ravish so‘z turkumidan: avval, so‘ng, keyin, burun, ilgari, beri, beri, buyon, asosan, binoan kabilar.

3. Ko‘makchi - bog‘lovchi, ya’ni bog‘lovchi vazifasini ham bajaradigan ko‘makchilar: bilan, deb, deya kabilar.

4. Ko‘makchi otlar o‘z lug‘aviy ma’nolarini saqlagan holda ko‘makchi o‘rnida kelib, harakat bilan predmet o‘rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan so‘zlardir.

Bu so‘zlar o‘rin-payt, chiqish kelishigi va egalik qo‘shimchalarini qabul qiladi: old,o‘rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh,o‘rin, qosh, yoqa, tomon. Bu so‘zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so‘zdan keyin kelgandagina ko‘makchi ot hisoblanadi: ish ustida, siqiG‘i ostida. Aks holda, ular o‘rin otlari hisoblanadi: stolning ustida (stolning qayerida?), uyning oldida. Ko‘makchi otlarni quyidagi turlarga bo‘lish mumkin: 1) vertikal yo‘nalishni bildiruvchi ko‘makchilar - ost, ust, tag kabi; 2) gorizontal yo‘nalishni bildiruvchi ko‘makchilar - old, orqa, yon, ich, tomon kabi; 3) aralash yo‘nalishni bildiruvchi ko‘makchilar - o‘rta, ora, bosh kabilar.

Ko‘makchilarning shu bilan birga yana boshqa lisoniy hamda uslubiy xususiyatlarni ifodalovchi munosabatlar mavjudki, bular alohida tadqiqotlar zaruriyatini yuzaga keltiradi. O‘zbek tilidagi ayrim o‘rin- joy munosabatini ifodalovchi analitik shakllar xususiyati masalasi shu jihatdan dolzarblik kasb etadi.

Analitik shakllar bir nechta so‘zdan tashkil topib, grammatik ma’no sintaktik munosabatlar orqali ifodalanadi. Ular morfologik inflektsiyaga kam tayanadi, ko‘makchi fe’llar, particular va funksional so‘zlar orqali grammatik kategoriyalarni belgilaydi.

Ma’lumki, tilshunoslikda analitik shakllar alohida til hodisasi bo‘lib, ular ma’lum bir ifoda maqsadlarni yuzaga chiqarish asnosuda paydo bo‘ladi[2]. So‘z tartibi va joylashgan o‘rni muhim, qismlar orasidagi bog‘lanish sintaktik qoidalar asosida yuzaga chiqaqdi. Shunga binoan ichki bo‘linmaslik va birikma sifatida funksional mustaqillik analitik shakllarning sintaktik xususiyatlaridan biridir. Bu turdagi analitik shakllar otlardan bilan, orqali, bo‘ylab, yoqalab, sari, tomon, taraf, qarab, ichra, uzra ko‘makchilari bilan hosil qilinadi. Har bir ko‘makchi bilan hosil qilingan analitik shakl o‘ziga xos xususiyati bilan bir - biridan farqlanadi. Masalan, sari, tomon ko‘makchili analitik shakllarda analitik shakl bog‘langan so‘z (fe’l) bildirgan harakatning shakl yasalish asosi bildirgan o‘rin- joyga yo‘nalishi ma’nosi, shunday ma’noli munosabat ifodalanadi: To‘lanboy podani hech qichamas, nafsi qongan mollarning o‘zi o‘tov sari yo‘nalmaguncha podaga qotinmasdi (N.Norqobilov). Sidiqjon o‘rnidan turib, ko‘cha eshigi tomon yo‘nalgan edixotini to‘xtatdi (A.Qahhor).

Tomon ko‘makchisi bu vazifasida ko‘proq jo‘nalish kelishigi shaklidan analitik shakl hosil kiladi: maktabga tomon burildi, tashqari tomon yo‘l oldi kabi.

Sari ko‘makchisi esa, tomon ko‘makchisidan farqli holda, kelishikka betaraf otdan analitik shakl hosil qiladi. Bu ikki ko‘makchi mavhum otlardan ham analitik shakl hosil qiladi: Yangi asrda ko‘p narsa kutganimiz, nihoyat, inson asl insoniy mohiyati sari yuz burar ekan deb umid qilganimiz rost (E.A’zam). ”Anor”lini jiddiy maqsadlar tomon boshladi (“ Sugdiyona”). Bu ko‘makchilar bilan hosil bo‘ladigan analitik shakllar uchun

[2] Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. -Тошкент.ТДПУ, 2005. -143 б.

yana bir umumiy xususiyat ularning asosan yozma nutqda, adabiy nutqda qo‘llanishi bo‘lib, oddiy so‘zlashuvda deyarli qo‘llanilmaydi[3].

Bilan, orqali, bo‘ylab, yoqalab, ichra, uzra ko‘makchilari bilan hosil qilingan analitik shaklli tuzilmalarda analitik shakl bog‘langan fe’l bildirgan harakatning analitik shakl asosi bildirgan o‘rin-joy sathida (yuzasida), shu o‘rin - joy yo‘nalishida bajarilishi ifodalanadi: Gulzor ichi bilan aylanib kirdi (A.Qodiriy). Shu ko‘cha bilan boraversangiz, katta yo‘lga chiqasiz. Ertasiga Krasnovodsk orqali Tbilisiga harbiy xizmatga jo‘nadi (Shuxrat). Yaqinda Fargona vodiysi bo‘ylab safarda yurib, shunday hodisaning guvohi bo‘ldik (Dadaxon Nuriy). Oybek ikki qo‘lini orqasiga qilib, yo‘l bo‘ylab ketardi (Said Axmad). Pedagogika institutini bitirib, maktabda ish boshlagan qiz yo‘l yoqalab ketayotgan edi (“Oila va jamiyat”). Egnidagi xonatlas ko‘ylagi yal- yal tovlanar, bir o‘rim qilib ortiga tashlangan uzun qora sochi xipcha beli uzra ajib to‘lganardi (Said Ravshan). Kubokni boshi uzra baland ko‘tardi (“O‘zbekiston futboli”). Tuman ahli oldidagi burchimni ado etishga haqqim bordir (Said Ravshan). Opa gap orasida... hashamatli imorat tomon qarab qo‘ydi (“Oila va jamiyat”). Yoshlarimiz ham ko‘rgan, yoshi ulug‘ insonlar ortidan ergashayotganligi quvonarli (“Oila va jamiyat”). Og’aynilarim oldida uyalib qolmayin (“Oila va jamiyat”). Ichra, uzra ko‘makchilari, ular bilan analitik shakl hosil qilinishi, asosan, she’riyatda uchraydi: Qani shunday bahor bo‘lsa, olam uzra yoysa gul (E.Vohidov). Sinfingni bulg’atma, chang - tuzon ichra botma (Q.Muhammadiy).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aliqulova D. Hozirgi o‘zbek tilidagi qo‘shma va analitik fe’llar masalasiga doir // Tilshunoslik masalalari. -Toshkent. 1975.-173 b.

2. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabiyeva D. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001. -164 b.

3. Rasulov R. O‘zbek tili fe’llarining ma’no tuzilishi. -Toshkent.TDPU, 2005. -143 b.

4. Rustamov T. Sof ko‘makchilar. – Toshkent: Fan, 1991.- 48 b.

5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarning izohli lug‘ati. -Toshkent. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.-240 b.

[3] Rustamov T. Sof ko’makchilar. – Toshkent: Fan, 1991.- 48b

Jamshid XAMIDOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, “Texnologik ta’lim” kafedrasi, katta o‘qituvchi

“TEXNOLOGIYA” DARSLARIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING IJODKORLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada texnologiya darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning ahamiyati, uni shakllantirish usullari va samarali metodik yondashuvlar tahlil qilingan. Shuningdek, o‘quv jarayonida amaliy faoliyat, innovatsion metodlar va ijodiy topshiriqlarning roli yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Ijodkorlik, texnologiya ta’limi, boshlang‘ich ta’lim, metodika, amaliy ishlar, innovatsion usullar, metodlar, maqsad, jamiyat, tashabbuskor, ijodkor, dolzarb.

В статье анализируется важность развития творческих способностей учащихся начальных классов на уроках технологии, методы их формирования и эффективные методические подходы. Также освещена роль практической деятельности, инновационных методов и творческих заданий в учебном процессе.

Ключевые слова. Творчество, технологическое образование, начальное образование, методика, практические работы, инновационные методы, подходы, цель, общество, инициативность, креативность, актуальность.

The article analyzes the importance of developing creative abilities in primary school students during technology lessons, methods for their formation, and effective methodological approaches. The role of practical activities, innovative methods, and creative tasks in the educational process is also highlighted.

Key words. Creativity, technological education, primary education, methodology, practical work, innovative methods, approaches, goal, society, initiative, creativity, relevance.

Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa boshlang‘ich sinf bosqichida bu juda muhim, chunki aynan shu davrda bolaning fikrlash, tasavvur va ijodkorlik salohiyati shakllanadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi o‘z g‘oya, fikr va qarashlarini faoliyati davomida amalda qo‘llaydi va yangilik yaratadi. Ana shu yangilik yaratish ijodkorlik bo‘lib, tafakkurning eng oliy shaklidir. Bugungi kunda ilmiy-uslubiy adabiyotlarda ‘‘ijod’’, ‘‘ijodkorlik’’ kabi atamalarni uchratib qolmoqdamiz. Bu atamalarning adabiyotlar sahifalarida paydo bo‘lganligi bejiz emas. ‘‘Ijod’’ so‘zining lug‘aviy ma’nosi: ‘‘yaratish’’, ‘‘yangilikni kashf etish’’ so‘zlariga monand keladi. Ijodkorlik - sifat jihatdan yangi, moddiy va ma’naviy boyliklar yaratuvchi inson faoliyati jarayoni. Ijodkorlik o‘zida insonning mehnatda namoyon bo‘lgan qobiliyatini ifodalaydi. Texnologiya darslari esa bu jarayonda muhim o‘rin egallaydi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktabalarida tashkil etiladigan ta’lim – tarbiya jarayoni tizimli, shu bilan birga keng qamrovli jarayon hisoblanib, unga kiritilgan har qanday innovatsion pedagogik texnologiyalar o‘z samarasini berishi shubhasizdir. Umumiy o‘rta ta’lim tizimining boshlang‘ich sinf texnologiya darsi jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni kiritish o‘quvchilarning ma’lum bir muammolarini hal etishga, fanga bo‘lgan qiziqishini oshirishga, olingan bilimlarning o‘zlashtirilishiga hamda ularni amalda qo‘l-

lashga qaratilganligi bilan ta’lim tizimining alohida komponenti sifatida ajralib turadi.

Ta’lim tizimining asosiy subyekti o‘qituvchi bo‘lib, u ta’lim jarayonini shakllantirish uchun javobgar shaxs hisoblanadi. Umumiy o‘rta ta’lim maktab tizimida o‘qituvchi darsda o‘rgatishi lozim bo‘lgan mavzu mazmunini o‘quvchilar ongiga yetkazish uchun o‘qitish usullari, metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi va o‘zining pedagogik faoliyatini tashkil etish tarkibi va mazmunini loyihalashtiradi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablaridagi ta’lim shakllariga sinf (nazariy va amaliy mashg‘ulot) va sinfdan tashqari (mustaqil ta’lim) o‘quv faoliyatlari kiradi. Ma’lumki, umumiy o‘rta ta’lim maktabi ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning bosh shakli bu dars hisoblanadi. Dars (nazariy va amaliy mashg‘ulot) o‘z bilimi va pedagogik mahorati orqali o‘quvchilarni ichki dunyosi bilan muloqotda bo‘lishi bilan fanga oid bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashini ta’minlashdir. Sinfdan tashqari (mustaqil ta’lim) o‘quv faoliyati esa dars jarayonida berilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning mustaqil ravishda rivojlantirishdir.

Boshlang‘ich sinf texnologiya darsi o‘quv mashg‘ulotlaridan didaktik o‘yinlar va o‘yinli vaziyatlarni qo‘llash quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

– didaktik maqsad o‘quvchilar oldiga o‘yinli topshiriq shaklida qo‘yiladi;

– o‘quv faoliyati o‘yin qoidalariga bo‘ysundiriladi;

– didaktik o‘quv materialdan o‘yin vositasi sifatida foydalaniladi;

– o‘quv faoliyatida didaktik vazifani o‘yin vazifasiga aylantiruvchi musobaqa elementi qo‘llaniladi;

– muvaffaqiyatli bajarilgan didaktik topshiriq natijasi sanaladi.

Didaktik o‘yinlarni hayotiy vazifalarni taqlid qilish va modellashtirish asosida tashkil etish samarali natijalarga olib keladi. Qolaversa bular kichik yoshdagi o‘quvchilarning faqat o‘quv-bilishga oid bo‘lmay, ularning dunyoqarashini kengaytirish hamda hissiy ta’sir etishi bilan ham xarakterlidir. Boshlang‘ich sinf texnologiya fani o‘quv mashg‘ulotlarini didaktik o‘yinlar asosida tashkil qilishda o‘quvchilarga mavzuni tushuntirishda foydalanilgan ko‘rgazmali qurollarning roli beqiyosdir. Masalan, boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida “Dialog”, “Debat”, “Ko‘rgazma”, “Ijodiy ish” kabi innovatsion metod va texnologiyalardan foydalanganda biz asosan ularni didaktik o‘yinlar tariqasida o‘tkazishga harakat qildik va natijada o‘quvchilarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllanganligini ko‘rdik.

Dialog metodi – yangi bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga rag‘batlantirish, mustaqil fikr yuritish, xulosalar va umumlashtirish orqali o‘quvchilarning ijodkorligini shakllantirishga imkon beradi.

Debat texnologiyasi (fransuzcha “debattere” so‘zidan olingan bo‘lib, “debas”-“bahslashmoq”) – bu o‘quv mashg‘ulotlarda yasalishi lozim bo‘lgan buyum yoki shakl muammosi yuzasidan ishtirokchilar o‘rtasida o‘zaro bahs uyushtirish, ularning o‘zaro fikr almashishlarini ta’minlashga xizmat qiladigan texnologiyadir.

“Ko‘rgazma” texnologiyasi – bu texnologiya o‘quvchilarda mavzu yuzasidan o‘zlashtirilgan nazariy bilimlarni ko‘rgazmali qurollar vositasida namoyish etish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu texnologiya o‘quvchilarni ijodiy fikrlashga undaydi va ularning ijodkorlik qobiliyatlarini shakllanishiga imkon yaratadi.

Shuningdek, o‘quvchilarda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirishda texnologiya darslarida keltiriladigan topshiriqlarning ahamiyati katta. Masalan, boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida amaliy o‘lchashlar, qog‘oz qirqimlaridan yasaladigan turli figuralarni yasash; “Qush inida - qush poloponlari”, “Savatdagi mevalar”, “Guldondagi gullar”,

“Bahor”, “Kuz”, “Qish” fasllari bo‘yicha applikatsiyalar tayyorlash, “Hajmdor gul ko‘rinishini yasash”, “Harakatli o‘yinchoq” yasash, “Bayram tabriknomalari” eskizini tayyorlash kabi topshiriqlar o‘quvchilarga ijodiy ish sifatida vazifa qilib beriladi. Bunday ijodiy topshiriqlar ijodkorlik qobiliyatini shakllanishiga va ijodiy fikrlashni yanada rivojlanishiga olib keladi.

Shuningdek, o‘qituvchi Texnologiya darslarida pedagogik texnologiyalar va ta’lim metodlaridan foydalanish orqali o‘quvchilarga ko‘proq ijodiy topshiriqlarni berish va baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bundan tashqari boshlang‘ich sinf Texnologiya darslarida o‘quvchilarga ijodiy topshiriqlar berib, o‘quv jarayonida ijodiy muhit yaratiladi, bundan asosiy maqsad o‘quvchilarining ijodiy fikrlash doirasini kengaytirish va ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishdir. O‘quvchilar bilimini tekshirib ko‘rish, o‘tilgan mavzuni mustahkamlash, amaliy ko‘nikmalarni va ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish, yasalgan ijodiy ishlarni tahlili qilish va o‘z-o‘zini baholash usullaridan foydalanamiz.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining Texnologiya fanidan olgan bilimiga qo‘yiladigan baho uning shaxsiga, ijodiy faoliyatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchi ijodiy ishni baholashda uning ijobiy va salbiy tomonlarini tushuntirishi lozim bo‘lib, bu odilona qo‘yilgan baho o‘qituvchining hurmatini oshiradi. Aksincha ko‘tarib qo‘yilgan baho o‘qitilayotgan fanning mavqeini tushiradi hamda pasaytirib qo‘yilgan baho esa o‘quvchilarning o‘z ijodkorlik qobiliyatiga va iqtidoriga ishonchsizlikni paydo qiladi. Ijodiy ishlarni tekshirish va baholash muayyan mezon talablariga javob berishi kerak. Bu talabga amal qilinmas ekan, bu kichik yoshdagi o‘quvchilarning o‘qishga nisbatan munosabati yomonlashadi va bilimlarning sifatiga salbiy ta’sir qiladi.

Demak, shaxsning rivojlanishi bevosita uning faoliyatida ro‘y beradagan o‘zgarishlar, motivlar, maqsadlar, yangi vositalarni qo‘llash, usullar hamda faoliyat dasturi bilan bog‘liq holda kechadi va o‘zgarishlar asosida inson faoliyatining faolligi shakllanadi. Agar ta’lim o‘quvchilar faoliyatining faolligini shakllantirmay, uning rivojlanishiga shart-sharoitlar yaratilmasa, shaxs har tomonlama kamol topishi qiyin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni. / O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 yil, 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda.

2. Barkanova O.V. “Metodiki diagnostiki odarennosti i kreativnosti: psixologicheskiy praktikum”. – Vip. 3. – Krasnoyar. gos. ped. un-t im. V.P.Astafera. – Krasnoyarsk, 2011.

3. Xamidov J.A. “Boshlang’ich sinf o’quvchilarida innovasion klaster yondashuvi asosida ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish”.// “Xalq ta’limi jurnali №3, 2023.

4. Xamidov J.A. “O‘quvchilarni kreativ tadqiqotchilik va kasbiy ko‘nikmalarini tanqidiy fikrlash orqali rivojlantirish”.// «Mug‘allim həm үzliksiz bilimlendirio‘» jurnalы №1/1, 2022.

5. Boymurodova G. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari kasbiy-shaxsiy tayyorgarligini ta’minlashning texnologik tizimi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.

6. Mavlonova R., Raxmankulova N. Boshlang‘ich ta’limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya. O‘quv qo‘llanma. – T.: G‘.G‘ulom, 2013.

7. Rustamova M.M., Arapbayeva D.K., Norkulova N.T. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik diagnostikasi. Uslubiy qo‘llanma. – TDPU. 2017.

Muqaddas OQMAMATOVA,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, mustaqil izlanuvchi

YOSHLAR NUTQIDAGI MILLIY-MADANIY QADRIYATLARNI IFODALOVCHI AYRIM LISONIY BIRLIKLAR

Annotatsiya

Maqolada milliy-madaniy birliklarning o‘ziga xosligi, tabiati, badiiy asar tarjimasidagi o‘rni, shuningdek, mazkur birliklarning semantik jihatlari borasidagi fikrlar yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Milliy-madaniy birliklar, semantik, sinonim, antonim, lingvistika, til oilalari, shohbayt, lug‘at, personaj, dialect, pass away, pass on, lost somebody.

В данной статье рассматриваются уникальность, природа и роль национально-культурных единиц в переводе литературных произведений, а также семантические аспекты этих единиц.

Ключевые слова. Национально-культурные единицы, семантика, синонимы, антонимы, лингвистика, языковые семьи, поэтический стих, словарь, персонаж, диалект, уйти из жизни, скончаться, потерял кого-то.

This article discusses the uniqueness, nature, and role of national-cultural units in the translation of literary works, as well as the semantic aspects of these units.

Key words. national-cultural units, semantics, synonyms, antonyms, linguistics, language families, poetic verse, dictionary, personage, dialect, pass away, pass on, lost somebody.

Ma’lumki, bizning o‘zbek tilimiz turkiy tillar orasidagi eng jozibador, eng mukammal va boy til sanaladi. Bu tilda Lutfiylar lutf etgan, Navoiy va Boburlar shohbaytlar bitgan. Bu tilda Qoshg‘ariylar ilk lug‘at tuzgan, Yusuf Xos Hojiblar bilimning saodat sari yo‘lini ko‘rsatgan.

“Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch imkoniyatlarini safarbar etamiz”,-deydi yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev[1].

Darhaqiqat, milliy qadriyatlarini ulug‘laydigan har qanday yosh avlod o‘z ona tiliga bo‘lgan munosabatini ham shu darajada tutadi. Ona tilining rivoji, sofligini saqlash maqsadida o‘z fikrlariga, so‘zlariga o‘ta talabchanlik bilan yondashadi.

Bundan ko‘rinadiki, har qanday millat taraqqiyoti ona tili mazmunida uning qadriyatlari, madaniyati va qarashlari yotadi. Milliylik shu millat vakilining har bir kalomida ufurib turadi. Ayniqsa, badiiy asar tarjimasida milliylikni saqlab qolish uchun ona tilining imkoniyatlarini tarjimon qay darajada uddalay olishi shu ijodkorning mahoratini belgilaydi. ‘‘Aylanay”, “tasadduq”, “qoqindiq”, “bo‘ylaringdan onang”, “bosh ustiga”, “qulluq” singari leksema va birikmalar aynan o‘zbek millatiga xos va ularning urf-odatlarini ifodalovchi hurmat-izzat ma’nolarini tarannum etuvchi birliklar mavjudki, bular bevosita shu xalq axloq-odob, ehtirom kabi fazilatlarini ko‘rsatuvchi ma’nolarni ifodalaydi.

“Milliy o‘zlikni anglash, milliylik tushunchalarini tarkib topdiruvchi asos unsurlardan biri, tabiiyki, ona tilidir. Tilsiz millat, xalq yo‘q, bu haqiqat. Til xalq ruhiy olamining madaniyati-yu ma’naviyatining ko‘zgusidir”,- deydi tilshunos olim N.Mahmudov. Demak, xalqning milliy tili orqali uning barcha qarashlari aks ettiriladi. Shu bois, har qanday

[1] Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: O‘zbekiston, 2016. –B.14.

asarning g‘oyaviy jihatlari, albatta, qahramon nutqi orqali ifodalanadi.

Milliy-madaniy birliklar semantik jihatdan turli ma’no ottenkalarini ifodalashi mumkin. Bu ma’nolar badiiy asar qahramonining dunyoqarashi, fikrlash doirasi va xarakteridan kelib chiqadi. Persanaj nutqini shakllantirishda, albatta, uning dialekti, ya’ni u yashab, foydalanadigan hudud shevasi ham salmoqli o‘rin tutadi. Har qanday holatda ham mazkur birliklar orqali leksemalarning semantik jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki milliy-madaniy birliklar tilimizning barcha uslublarida keng qo‘llanishiga qaramay, ayniqsa, so‘zlashuv uslubida faol ishtirok etishi bilan ahamiyatlidir. Milliy-madaniy birliklar ijtimoiy sohaning barcha nutq jabhalarida mavjudlik va o‘zaro aloqadorlik kasb etadi.

Aytaylik, madaniyat, san’at, sport va turmushimizdagi uchraydigan boshqa ijtimoiy sohalarni olaylik. Bunday birliklar keng qamrovli bo‘lishi bilan bir qatorda o‘zaro semantik jihatdan sinonimlik yoki antonimlik kabi lisoniy xususiyatlarni ham ifodalashi mumkin.

Masalan, “girgitton”, “qoqindiq”, “tasadduq”, “sadqa” kabi leksemalari sinonimlik qator hosil qilsa, aksincha, “turqing qursin”, “qorangni ko‘rmay”, “ beti qursin” singari birliklar yuqoridagi birliklar bilan antonimik munosabat hosil qiladi.

Yoki “xush kelibsiz”, “qadamingizga hasanot”, “xush ko‘rdik” kabi til birliklari barcha turkiy tillarda turli xil ko‘rinishlarda faol qo‘llanadi. Masalan: usmonli turk tilida “xush galdingiz”, “xushcha kaling” birliklari o‘zbek tilida “xush kelibsiz”, “yaxshi qoling” kabi birliklarga teng keladi. Ona tilining bunday imkoniyatlari shu til oilasiga kirmaydigan (masalan: turkiy til va hind-yevropa tillarida) tillaridagi tarjimalarda ijodkor-tarjimondan juda ehtiyotkorlik va yondashishni talab etadi.

Quyida hind-yevropa tillari oilasiga kiruvchi ingliz tilidagi ayrim misollarni tahlil qilamiz: “pass away”, “pass on”, “lost somebody”, “meet somebody maker” bu birikmalar ingliz tilida “died” ya’ni o‘zbek tilida “vafot etgan” degan ma’nolarni anglatadi. Tarjimon mazkur tarjima jarayonida bu birikmalarni so‘zma-so‘z tarjima qilsa, asar mazmunini umuman o‘zgartirib yuborishi mumkin. Shu sababli tajimondan tarjima qilinayotgan asar tilining leksik boyligidan ma’lum darajada xabardor bo‘lishi va bilishi talab etiladi.

Shu sababli, milliy-madaniy birliklarning lisoniy xususiyatlari har tomonlama keng va salmoqli, ularni badiiy asarlarda qo‘llashda, badiiy asar tarjimalarida milliy til va milliy qadriyatlarni yaxshi anglagan holda munosabatda bo‘lish esa tarjimondan yuksak mahorat kasb etishi talab qilinadi. Shundagina asar o‘quvchi qalbiga mazmunan to‘liq yetib boradi.

Demak, milliy-madaniy birliklarning lisoniy xususiyatlari tilshunoslikda muhim jarayon bo‘lib, undan badiiy asarlarda hamda uning tarjimasida o‘rinli foydalanish, matn mazmunining asliyatini saqlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: O‘zbekiston, 2016. –B.14.

2. Mahmudov N. O‘zimiz va so‘zimiz. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1997. –B.17.

3. Mahmudov N.O‘qituvchi nutqi madaniyati.-Toshkent:O‘qituvchi,2007.-118b

4. Mahkamov N. Adabiy norma va pleonazm. – Toshkent: Fan, 1988.- 94b.

5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarning izohli lug‘ati. -Toshkent. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.-240 b.

Xurinisa QARSHIBOYEVA,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi, dotsent

"TALIS" (Teaching and Learning International Survey) XALQARO BAHOLASH DASTURI TARIXI VA UNING TA'LIM TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

Annotatsiya

Maqolada TALIS xalqaro baholash dasturining qisqacha tarixi, ahamiyati, ta'lim siyosati uchun rivojlantiruvchi islohotlar qabul qilishda tutgan o'rni va O'zbekistonda xalqaro baholash dasturlarini tashkil etishning dolzarb masalalari haqida ma'lumotlar berilgan.

Tayanch so'zlar. Baholash, ta'lim sifati, tadqiqot, ishsizlik muammosi, savodxonlik, ta'lim muvaffaqiyatini baholash.

В статье представлена информация о краткой истории программы международной оценки TALIS, ее значении, роли в принятии развивающих реформ образовательной политики, а также актуальных вопросах организации программ международной оценки в Узбекистане.

Ключевые слова. Оценка, качество образования, исследования, проблема безработицы, грамотность, оценка успеваемости в образовании.

The article provides information about the brief history of the international assessment program TALIS, its significance, role in the adoption of developmental reforms in educational policy, as well as current issues in organizing international assessment programs in Uzbekistan.

Key words. assessment, quality of education, research, unemployment problem, literacy, assessment of educational success.

Hozirgi kunda dunyo mamlakatlari bo'ylab ta'lim tizimining saviyasi va sifatini aniqlash va o'rganishga yo'naltirilgan bir qator xalqaro baholash dasturlari faoliyat ko'rsatmoqda. Chunki ta'lim tizimi ijtimoiy hayotning iqtisodiy, madaniy, ma'naviy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bu tadqiqotlar butun dunyo bo'ylab rivojlangan mamlakatlarda ta'lim sifatini yanada oshirish uchun beqiyos hissa qo'shmoqda. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti – (IHTT – yoki inglizcha Organization Economic Cooperation and Development OECD) Yevropadagi davlatlar birlashmasi hisoblanadi. Bu tashkilotlarga a'zo bo'lgan davlatlarda iqtisodiy o'sishni ta'minlash ko'zda tutilgan. IHTTning asosiy maqsadi:

– ishsizlik muammosini hal qilish uchun ish o'rinlarini yaratish;

– davlatlarning iqtisodiy hayot darajasini ko'tarish uchun mamlakatlararo iqtisodiy siyosat yurgizish;

– global ishlab chiqarish va savdo uchun chegaralarning ochilish jarayonida hukumatlarga iqtisodiy sifat tizimlarini yaratishda ko'mak lashish;

– ta'lim orqali inson kapitali o'stirishdan iborat.

Mazkur tashkilot hozirgi kunda turli xalqaro baholash dasturlari asosida o'quvchilar savodxonligini baholash, mamlakatlarning ta'lim sohasiga qancha mablag' sarflayotgani va uning qay darajada samara berayotganligi haqida ma'lumotlar to'plab, ularni tahlil qilish orqali mamlakatlar ta'lim tizimi taraqqiyotiga katta hissa qo'shmoqda. Savodxonligini baholash, mamlakatlarning ta'lim sohasiga qancha mablag' sarflayotgani

va uning qay darajada samara berayotganligi haqida ma’lumotlar to‘plab, ularni tahlil qilish orqali mamlakatlar ta’lim tizimi taraqqiyotiga katta hissa qo‘shmoqda.

O‘zbekiston ham lHTTga a’zo davlatlar ro‘yhatiga kirgan mamlakat hisoblanadi. TALIS xalqaro baholash dasturi o’qituvchilarning ish sharoitlari va maktablarda qanday sharoitlar mavjudligini tahlil qiladigan birinchi xalqaro tadqiqot bo‘lib, asosiy maqsadi barcha davlatlarga ta’lim jarayonlarining samaradorligini ta’minlaydigan shart-sharoitlarni qo’llab-quvvatlovchi siyosatni belgilash va rivojlantirishga yordam berish hisoblanib, mamlakatlarda siyosiy qarorlar qabul qilish uchun manfaatli ma’lumotlar beradi va maktab faoliyatining quyidagi asosiy jihatlarini tahlil qiladi: maktab boshqaruvining roli va faoliyati; o’qituvchilar ishini baholash va ularning fikr-mulohazalarini olish; o‘qituvchilar malakasini doimo oshirib borish; pedagogik amaliyotlar haqida o‘qituvchilarning nuqtai nazari va munosabati.

Maktab tizimidagi pedagogik jarayonning samaradorligi va rahbarlarning yetakchilik roliga qarab, TALIS rahbariyatining faoliyatini o‘rganishni va pedagog kadrlarga ko’rsatadigan yordamini tahlil qilishni qamrab oladi. Fidokor va jonkuyar o’qituvchilarni jalb qilish va ushlab turish, rag’batlantirish, hamda ular safini kengaytirib borish har qanday maktab tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

TALIS xalqaro baholash tadqiqoti tarixiga nazar solsak. 2013-yilda 34 ta mamlakat va iqtisodiyotdan 4 milliondan ortiq o‘qituvchilarni o‘z ichiga olgan 6500 dan ortiq maktablarning 100000 nafardan ortiq o‘qituvchilari va ularning maktab rahbarlari tasodifiy tanlab olindi. 45 dan ortiq mamlakatlar TALIS 2018 tadqiqotida ishtirok etish uchun qo‘shildi; TALIS-2008 tadqiqotida 24ta mamlakat va iqtisodiyot ishtirok etdi. 2013-yilda bu raqam 34 taga yetdi va 2014-yilda yana 4ta davlatda tadqiqot o‘tkazildi.

2018-yilda 45 dan ortiq mamlakat va iqtisodiyot ishtirok etdi. TALIS 2024 tadqiqotida ishtirok etuvchilar Avstraliya, Avstriya, Belgiya, Kanada (Alberta), Chili, Chehiya, Daniya, Estoniya, Finlandiya, Fransiya, Vengriya, Islandiya, Isroil, Italiya, Yaponiya, Latviya, Koreya, Meksika, Niderlandiya, Yangi Zelandiya, Norvegiya, Portugaliya, Slovakiya, Sloveniya, Ispaniya, Shvetsiya, Turkiya, Buyuk Britaniya, AQSh, Argentina (BA), Braziliya, Bolgariya, Xitoy (Shanhay), Xitoy Taypeyi, Kolumbiya, . Xorvatiya, Kipr, Gruziya, Qozog‘iston, Litva, Malta, Ruminiya, Rossiya federatsiyasi, Saudiya Arabistoni, Singapur, BAA, Vietnam, O‘zbekiston, Ozarbayjon, Kosta-rika kabi mamlakatlar va iqtisodiyotlar edi.

TALIS tadqiqotida ishtirok etish uchun maktablar va maktab o‘qituvchilari tasodifiy tarzda tanlab olinadi. Bunda bir mamlakatda 200ta maktab, bu maktablarning har biridan 20tadan o‘qituvchi tanlab olinadi. Har bir ta’lim bosqichlari, ya’ni boshlang‘ich ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim va o‘ra ta’lim bo‘yicha o‘qituvchilar tanlab olinadi. Mazkur maktablarning direktorlari ham maxsus so‘rovnomada ishtirok etadi. So‘rovnomalarni to‘ldirish 45-60 daqiqani oladi. So‘rovnomalar onlayn va qog‘oz shaklda olib boriladi. Javoblar o‘ta maxfiy bo‘lib, hech qachon individual tarzda oshkor etilmaydi.

Tadqiqot natijasida amaliy tadqiqotlar hisoboti, texnik hisobot bilan birga umumiy hisobotda keltirilgan ikkita tematik hisobot ham taqdim etiladi. Tadqiqotchilarga qo‘shimcha tahlillarni o‘tkazish uchun to‘liq hujjatlashtirilgan xalqaro ma’lumotlar bazasi va ikkita tahlil qo‘llanmasi bo‘lgan ma’lumotlarni yetkazib beradi.

Tadqiqot Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) tomonidan tashkil etiladi. Ishtirok etayotgan mamlakatlar va iqtisodiyotlar tomonidan boshqarilib boriladi. TALIS boshqauv kengashi (TJB) va strategic rivojlantirish guruhi (SDG) qarorlarni qabul qilishning asosiy organi hisoblanadi. Ta’lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro

assotsiatsiyasi (IEA) boshchiligidagi Niderlandiyaning, Amsterdam va Germaniyaning Gamburg shahrida joylashgan bosh idoralari ESD kotibiyati nomidan tadqiqotlarni o‘tkazishga mas’ul hisoblanadi. Kanada statistika markazi (Ottava, Kanada) hamda ASER ta’lim tadqiqotlari bo‘yicha Avstraliya kengashi (Melbrun, Avstraliya) tashkilotlari IEAning hamkorlari hisoblanadi.

ALIS xalqaro tadqiqotlarining ishtirokchi mamlakatlar uchun foydali jihatlari beqiyos. Bugungi globallashgan jadal iqtisodiyot davrida, ta’lim rivojlanish va taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Shuning uchun ham TALIS tadqiqoti ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb va muhim vazifalar, o‘qituvchilar uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni berishda o‘qitish va ta’lim olish sifatini qanday yaxshilashga asosiy e’tiborni qaratadi[1].

Tadqiqot bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlarni barqaror iqtisodiy rivojlanishni amalga oshirish, bandlikni takomillashtirish, ijtimoiy turmush darajasini o‘stirish, moliyaviy barqarorlikni saqlash, jahon bozorining o‘sishiga muhim hissa qo‘shish kabi yo‘nalishlarda birlashtiradi.

TALIS tadqiqotlariga ko‘ra, Xitoy, Malayziya, Tayvan, Rossiya mamlakatlarida o‘qituvchi maqomi ancha baland. Lekin bu mamlakatlar o‘qituvchilariga nisbatan o‘qituvchi maqomi past bo‘lgan Braziliya va Isroil mamlakatlarida o‘qituvchilarning natijalari yuqori ko‘rsatkichni tashkil qilgan.

TALIS tadqiqotida ishtirok etuvchi mamlakatlar uchun mutaxassislar quyidagi tavsiyalarni berishadi: maktablarda kasbiy rivojlanish kurslarini uzluksiz tashkil etish; o‘qituvchilarga kasbiy rivojlanish uchun vaqt ajratish zarur; o‘qituvchilar yetishmasligi muammosini turli yo‘llar bilan hal qilish; xalqaro tadqiqotlar mazmun-mohiyati bilan talabalarni tanishtirish; oliy pedagogik ta’lim muassasalarining iqtidorli talabalarini, o’qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari bo’yicha ilmiy-tadqiqotlarga jalb qilish; oliy pedagogik ta’lim muassasalarida talabalarga o’qish, matematika va tabiiy fanlarni o’qitish metodikasi o’quv dasturlarini xalqaro tadqiqotlar talablariga muvofiqlashtirish, bitiruvchi talabalarga o’rta ta’lim muassasalariga ishga kelishda mazkur yo’nalishda tayyor holda kelishlarini ta’minlash; xalqaro tadqiqotlar mazmun-mohiyati bilan talabalarni tanishtirish;

Xulosa qilib aytganda, bu tadqiqotlar mamlakatlar ta’lim tizimi taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish Milliy markazi ma’lumotlaridan

2. Xodjayev, B. Umumiy pedagogika. –Toshkent: “Sano-standart” nashriyoti,2017.

3. Karimovna, Q. X. (2022). Ixtirochilik masalalarini yechishga o‘rgatish bosqichlari. Academic Research in Educational Sciences, 3(12), 183–188.

4. Qarshiboyeva, X. K. (2023). TALIS xalqaro baholash dasturining ahamiyati va afzalliklari. Mugallim ilmiy-metodik jurnali, 1(3), 72–77.

[1] Qarshiboyeva, X. K. (2023). TALIS xalqaro baholash dasturining ahamiyati va afzalliklari. Mugallim ilmiy-metodik jurnali,

Muxlisa ARIFOVA,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, o‘qituvchi

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA MATEMATIK KOMPETENSIYANING RIVOJLANISH DARAJASINIG DIAGNOSTIKASI

Annotatsiya

Maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining matematik kompetentligini aniqlash, uning rivojlanish darajasini baholash hamda diagnostika qilish metodlari tahlil etiladi. Shuningdek, matematik kompetentsiyaning tarkibiy qismlari va ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Matematik kompetentsiya, diagnostika, portfolio, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik baholash, metodika, kommunikativlik, kasbiy tayyorgarlik, interfaol, mantiqiy tafakkur, matematik nutq.

В данной статье анализируются методы выявления, оценки и диагностики математической компетентности будущих учителей начальной школы. Также рассматриваются компоненты математической компетентности и педагогические подходы, способствующие их развитию.

Ключевые слова. Математическая компетентность, диагностика, портфель, начальное образование, педагогическая оценка, методология, коммуникация, профессиональная подготовка, интерактивность, логическое мышление, математическая речь.

This article analyzes methods for identifying, assessing and diagnosing the mathematical competence of future primary school teachers. It also discusses the components of mathematical competence and pedagogical approaches that serve their development.

Key words. Mathematical competence, diagnostics, portfolio, primary education, pedagogical assessment, methodology, communication, professional training, interactive, logical thinking, mathematical speech.

Hozirgi zamon ta’lim tizimida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligiga alohida va jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun matematik kompetentsiya o’ta muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular o‘quvchilarda nafaqat bilim tarbiya berish bilan mashg’ul bo’lishadi balki matematik tafakkurning shakllanishiga asos soladi. Shu boisdan bo‘lajak o‘qituvchilarning matematik bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlash hamda rivojlanish darajasini diagnostika qilish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Matematik kompetentsiya — bu shaxsning matematik bilimlarni egallashi, ularni amaliyotda qo‘llay olishi va muammoli vaziyatlarni matematik jihatdan hal qila olish qobiliyatidir.

U quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

Nazariy bilimlar - inson tomonidan o‘rganilgan tushunchalar, qonuniyatlar, g‘oyalar va ilmiy qarashlar majmuasidir. Ular asosan kitoblar, ma’ruzalar va ilmiy manbalar orqali egallanadi. Nazariy bilimlar orqali inson borliqdagi hodisalar va jarayonlarning mohiyatini tushunadi, sabab-oqibat bog‘lanishlarini anglaydi va ilmiy xulosalar chiqaradi. Bu bilimlar amaliy faoliyat uchun asos bo‘lib xizmat qiladi, ya’ni har qanday amaliy ish avvalo nazariy tayyorgarlikka tayanadi.

Amaliy ko‘nikmalar - bu insonning nazariy bilimlarini real hayotda, hayot faoliyatida qo‘llay olish qobiliyatidir. Ushbu ko‘nikmalar pedagogika va psixologiya sohalarida muhim o‘rin tutadi, chunki ular o‘quvchi yoki mutaxassisning bilimni amaliyotga tatbiq etish darajasini ko‘rsatadi.

Mantiqiy tafakkur - bu insonning fikrlash jarayonida aniq, izchil va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatidir. U mantiq qonun-qoidalariga asoslanib, ma’lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish orqali haqiqatni anglashga yordam beradi. Mantiqiy tafakkur insonning ongli faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u psixologiya fanida keng o‘rganiladi.

Muammoni hal qilish kompetentsiyasi - ushbu kompetensiya insonning turli murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish, muammoni tahlil qilish va samarali yechim topish qobiliyatidir. Bu kompetentsiya bir necha bosqichlardan iborat: muammoni aniqlash, uning sabablarini tahlil qilish, turli yechim variantlarini ishlab chiqish, eng maqbulini tanlash va natijani baholash. Har bir bosqichda mantiqiy fikrlash, ijodkorlik va tahliliy yondashuv muhim ahamiyatga ega.

Matematik nutq va kommunikativlik - insonning matematik tushunchalar, belgilar va formulalarni aniq, tushunarli hamda mantiqiy tarzda ifodalash qobiliyatidir. Matematik nutq orqali inson o‘z fikrini dalillar bilan asoslab, masalalarning yechimini bosqichma-bosqich tushuntiradi. Bu jarayonda aniqlik, qisqalik va mantiqiy izchillik asosiy rol o‘ynaydi. Matematik terminlar va belgilarni to‘g‘ri qo‘llash esa nutqning samaradorligini oshiradi. Kommunikativlik esa o‘z fikrini boshqalarga yetkazish, tinglash va o‘zaro muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Matematik kommunikativlik guruhli ishlarda, dars jarayonida va ilmiy muhokamalarda ayniqsa muhimdir. Bu orqali o‘quvchilar o‘zaro fikr almashadi, bir-birining yondashuvlarini tushunadi va bilimlarini mustahkamlaydi.

Matematik kompetentsiyani diagnostika qilishning ahamiyati quyidagilardan iborat. Diagnostika jarayoni quyidagi imkoniyatlarni beradi:

– talabalarning bilim darajasini aniqlash;

– individual yondashuvni tashkil etish;

– o‘quv jarayonini takomillashtirish;

– kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish.

Diagnostika natijalari asosida o‘quv dasturlarini qayta ko‘rib chiqishga to’g’ri keladi va samarali natija beruvchi metodlarni tanlash mumkin bo’ladi. Quyida shunday metodlardan ayrimlari keltirib o‘tilgan.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining matematik kompetentsiyasini aniqlashda quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

1. Test sinovlari. Bunda asosan test savollari tuziladi. Standart shakldagi testlar orqali nazariy bilimlar darajasi aniqlanadi.Bu metod orqali o’quvchi nafaqat vaqtini tejaydi balki olgan bilimlarini mustqail tezkor natijasi chiqishi uchun imkon yaratadi

2. Amaliy topshiriqlar. Bu usulda o’quvchining bilimini amaliy masalalar yechish orqali namoyon qilishi mumkin bo’ladi.Masalalar yechish orqali talabaning:

– tahlil qilish;

– mantiqiy fikrlash;

– yechim topish qobiliyati baholanadi.

3. Kuzatish metodi - bu psixologiya, pedagogika va boshqa ilmiy sohalarda keng qo‘llaniladigan an’anaviy tadqiqot usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu metod orqali tadqiqotchilar hodisa va jarayonlarni bevosita kuzatib, o‘rganadilar. Kuzatish jarayonida obyektga aralashmasdan, xolisona jarayonga fikr bildiriladi va ma’lumot to‘planadi.

Kuzatish metodi ikki asosiy turga bo‘linadi: ochiq va yashirin kuzatish. Ochiq kuzatishda ishtirokchilar kuzatilayotganini biladi, yashirin kuzatishda esa ular bu haqda xabardor bo‘lmaydi. Bundan tashqari, kuzatish tizimli (oldindan reja asosida) yoki erkin (rejasiz) shaklda olib borilishi mumkin.

Ushbu metodning afzalligi shundaki, u real hayotdagi vaziyatlarni tabiiy holda o‘rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, kamchiliklari ham mavjud. Kuzatuvchining subyektivligi natijalarga ta’sir qilishi yoki barcha jarayonlarni to‘liq nazorat qilish qiyin bo‘lishi mumkin.

Talabaning dars jarayonidagi faoliyati, mustaqil ishlashi va fikrlash jarayoni ham xuddi shunday shaffof tarzda xolisona adolatli, bilim tomonlama ham o‘ta jiddiy kuzatiladi.Shu bilan bir qatorda adolatli baholanadi.

4. Suhbat va so‘rovnomalar. Bu ma’lumot to‘plashning keng tarqalgan usullaridan biri bo‘lib, ular psixologiya, pedagogika va ijtimoiy tadqiqotlarda muhim o‘rin tutadi. Ushbu metodlar orqali insonlarning fikrlari, qarashlari, tajribalari va hissiyotlari o‘rganiladi.

Suhbat — bu tadqiqotchi va respondent o‘rtasidagi bevosita muloqot jarayonidir. U erkin yoki oldindan tuzilgan reja asosida olib borilishi mumkin. Suhbat davomida qo‘shimcha savollar berilishi, javoblarni aniqlashtirish imkoniyati mavjud bo‘lib, bu usul ma’lumotlarni chuqurroq o‘rganishga yordam beradi.

So‘rovnoma esa oldindan tayyorlangan savollar to‘plami bo‘lib, yozma yoki elektron shaklda o‘tkaziladi. Bu metod ko‘p sonli respondentlardan qisqa vaqt ichida ma’lumot yig‘ish imkonini beradi. So‘rovnomalar yopiq (variantli javoblar) yoki ochiq (erkin javoblar) bo‘lishi mumkin

Bu usul nafaqat suhbat balki so‘rovnomalar asosida shakllantiriladi.Talabaning o‘z bilimiga baho berishi va matematikaga bo‘lgan munosabatini aniqlashga zamin yaratadi..

5. Portfolio tahlili. Bu shaxsning ma’lum bir vaqt davomida erishgan natijalari, ishlari va yutuqlarini tizimli ravishda yig‘ish, baholash va tahlil qilish jarayonidir. Ushbu usul ayniqsa pedagogika va psixologiya sohalarida keng qo‘llaniladi. Portfolio o‘quvchi, talaba yoki mutaxassisning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatishda muhim vosita hisoblanadi.Portfolio tarkibiga turli materiallar kiritilishi mumkin: yozma ishlar, loyihalar, test natijalari, ijodiy ishlar, sertifikatlar va boshqa hujjatlar. Bu materiallar orqali shaxsning bilim darajasi, ko‘nikmalari va malakalari baholanadi.Portfolio tahlilining asosiy maqsadi — shaxsning o‘sish jarayonini aniqlash, uning kuchli va zaif tomonlarini ko‘rsatish hamda kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashdir. Shu sababli, bu usul an’anaviy baholash tizimlariga nisbatan yanada kengroq va chuqurroq ma’lumot beradi. Ushbu metodning afzalliklari quyidagilardan iborat: individual yondashuvni ta’minlaydi, shaxsiy rivojlanishni aks ettiradi va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmasini shakllantiradi. Biroq, uni tashkil etish va tahlil qilish ko‘p vaqt talab qilishi mumkin. Talabaning yozma ishlari, loyihalari va mustaqil topshiriqlari o‘rganiladi.Bundan tashqari, rivojlanish darajalarini aniqlash mezonlari mavjud bo’lib matematik kompetentsiya quyidagi darajalarga ajratiladi:

Yuqori daraja:

– murakkab masalalarni mustaqil yecha oladi;

– ijodiy yondashuv mavjud;

– bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llay oladi.

O‘rta daraja:

– standart masalalarni yecha oladi;
– ba’zi hollarda yordamga muhtoj.
Past daraja:
– asosiy tushunchalarda bo‘shliqlar mavjud;
– mustaqil ishlash qiyin.

Darajalardan tashqari matematik kompetentsiyani rivojlantirishning yo‘llari, metodlari, muhim rol o’ynaydi.Quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:
– interfaol o‘qitish usullari;
– muammoli ta’lim texnologiyalari;
– axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish;
– individual va differensial yondashuv;
– amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida matematik kompetentsiyani shakllantirish va uning rivojlanish darajasini diagnostika qilish ta’lim sifatini oshirishda muhim omildir. To‘g‘ri va shaffof tashkil etilgan diagnostika jarayoni orqali har bir talabaning individual xususiyatlari aniqlanadi va ularni rivojlantirishga yo‘naltirilgan samarali strategiyalar ishlab chiqiladi.Bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarining bilimini ko’nikmasini hamda malakasini baholashning muhimligi,haqiqiy bilimga ega bo’lgan talaba yokida o’quvchining olgan ilmini yzaga chiqarilishida diagnostik tekshiruvlar natijasi muhim ahamiyatga egadir.Bu nafaqat talabaning balki kelajak avlodning taqdiriga faoliyatiga kelajagiga ta’sir etmay quymaydi.Xozirgi global o’zgarishlar davrida ta’lim tizimining tubdan o’zgarishi yoki o’zgartilishi o‘ta muhim jiddiy islohotdir.Sababi davr va zamon talabi shuni taqazo etadiki, o‘quvchilarning fikrlashiga, izlanishiga, yangiliklar tomon intilishiga, dunyodagi bo‘layotgan jarayonlarning ta’siridan faqatning tarbiya hamda eng muhimi ta’lim qutqara olishi hechkimga sir emas.Xulosa qilib aytganda, ilmli, malakali, chuqur va mustahkam bilimga kompetensiyaviy yondashuvga ega bo‘lgan o‘qituvchigina savodli , tarbiyali, foydali bilimga ega bo‘lgan avlodni jamiyatga yetkazib bera oladi.Buning uchun esa bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy faoliyatga tayyorlovida oliy ta’limning o‘rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arifova M.U. Boshlang‘ich sinflarda matematika fanini o‘qitish tamoyillari // O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2023. 2(23), 242-247.

2. Arifova M.U. Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalariga mobil ilovalardan foydalanib matematika-geometriya fanlarini o‘qitishning xususiyatlar // Science and innovation, 2024. №3 (Special Issue 36), 15-17.

3. Arifova M.U., Botirova M.B., . The importance of using mobile applications in teaching mathematics // International Journal of Pedagogics, 2025. 5(01), 14-19.

4. Xurramov A.J., Arifova M.U. 6-sinf matematika fanini o‘qitishning zamonaviy vositalaridan foydalanishning samaradorligi // Academic research in educational sciences, 2023. 4(3), 159-163.

5. Arifova M.U. Boshlang‘ich sinflarda matematikani o‘qitishda mobil ilovalar xizmatlarini tanlash tamoyillari // Academic research in educational sciences, 2024. (1), 152-155.

Kamaladin MATYAKUBOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, "Texnologik ta'lim" kafedrasi dotsent

TADQIQOT USULLARI ORQALI O'QUVCHILARNING IJODIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada o'quvchilarning mustaqill ijodkorligini rivojlantirishda, qidiruv-tadqiqot va loyihalash ishlariga jalb qilish juda sodda va qulayliklari aytib o'tilgan. Shuningdek, bunda kundalik foydalanish asosida, yangi bilimlarni ishlab chiqish zarurati yuzaga kelishi haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so'zlar. Loyiha, ijodkorlik, kognitiv, tadqiqot, tajriba, bilimlar, jarayon, mustaqill ijodkorlik, tadqiqot va dizayn.

В статье упоминаются очень простые и удобные способы привлечения учащихся к поисково-исследовательской и проектной работе для развития их самостоятельного творчества. Также высказывается мнение о необходимости разработки новых знаний на основе повседневного использования.

Ключевые слова. Проект, творчество, познавательный, исследовательский, опыт, знание, процесс, самостоятельное творчество, исследование и проектирование.

The article mentions the very simplicity and convenience of involving students in research and design work to develop their independent creativity. It also reflects the need to develop new knowledge based on daily use.

Key words. Project, creativity, cognitive, research, experience, knowledge, process, independent creativity, research and design.

"Ijodkorlik" so'zi "yaratish" tushunchasida kelib", ya'ni yangi narsalarni yaratishdir. Ijodiy jarayon juda murakkab va ko'p jihatdan shaxsning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Ijodiy faoliyat majburiy bo'lishi mumkin emas, uning istagi paydo bo'lishi faqat o'quvchining qiziqishi, ixtiyoriyligi asosida, ijobiy his-tuyg'ularni shakllantiradi. O'quvchilarning mustaqill ijodkorligini rivojlantirishda, eng yaxshisi qidiruv-tadqiqot va loyihalash ishlariga jalb qilishdir. Kundalik foydalanishda asosan, yangi bilimlarni ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi.

Loyiha bu-ijodiy faoliyat, muayyan maqsadga erishish uchun tadqiqot va dizayn o'rtasidagi asosiy farq, tadqiqot nima qilishni, o'z ichiga nimalarni olishi – yoki oldindan rejalashtirilgan obyekt, hatto, uning modellari yoki prototiplar. Tadqiqotlar asosan, qidiruv jarayoni noma'lum, yangi bilim, insonning bilim faoliyati turlaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, dizayn va tadqiqot – dastlab, asosan turli yo'nalishlarda bo'lgan faoliyat hisoblanadi. Tadqiqot haqiqatni beg'araz izlashdir va dizayn aniq bir yechimdir ongli vazifa sifatida izohlanadi. Belgilangan farqqa qaramay, tadqiqot va dizayn ham zamonaviy ta'lim uchun yuqori ahamiyatga ega. Tadqiqot sifatida haqiqat uchun fidokorona izlanishlar buning uchun juda muhimdir. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish va dizayn bu ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan emas, balki ishda qat'iylik va ravshanlikni, qobiliyatni o'rgatadi tadqiqotni rejalashtirish uchun muhim ahamiyatga ega hayot maqsadga erishish istagidir. Tadqiqot va dizayn imkoniyatlarini baholash, bolalar bilan ishlashda dizayn va tadqiqotlar, albatta, foydali ekanligini tushunish muhimdir, loyihalar va tadqiqot ishlarini bajarish mumkin.

Materiallarni olish texnologiyasi va tadqiqot usuli. O'quvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirish uchun tadqiqot va loyiha faoliyati muhim vosita hisoblanadi. Bu usullar

o‘quvchilarga o‘z fikrlarini erkin ifoda etish, muammolarni ijodiy yechish va mustaqil ravishda bilim olish imkonini beradi. Tadqiqot faoliyati orqali o‘quvchilar o‘zlarini qiziqtirgan mavzuni chuqur o‘rganadi, savollar qo‘yadi, ma’lumot yig’adi va xulosa chiqaradi. Masalan, tabiat hodisalari bo‘yicha tajriba o‘tkazish yoki o‘simliklarning o‘sishiga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish kabi ishlar tanqidiy fikrlash va yangi g’oyalarni sinash qobiliyatini oshiradi. Loyiha faoliyati esa aniq maqsadga yo‘naltirilgan ishni guruhda yoki individual ravishda bajarishni o‘z ichiga oladi. Bu multimedia prezentatsiyalari, ijodiy yozuvlar, modellar yasash yoki ijtimoiy muammolarga yechim taklif qilish kabi shakllarda bo‘lishi mumkin. Masalan, chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha mahalliy muammoni hal qilish uchun takliflar ishlab chiqish o‘quvchilarni jamoaviy ishlashga va ijodiy yondashuvga undaydi. Bunday faoliyat o‘quvchilarning o‘ziga ishonchini oshiradi, kommunikatsiya va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi, shu bilan birga kelajakda turli sohalarda muvaffaqiyat qozonish uchun muhim bo‘lgan muammolarni ijodiy yechish qobiliyatini shakllantiradi. O‘quvchilarga qiziqarli mavzularni tanlash erkinligini berish, jarayonda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish, lekin mustaqilligini cheklamaslik, natijalarni muhokama qilib, rag’batlantirish ularning motivatsiyasini yanada oshiradi. Bu jarayon nafaqat bilimni chuqurlashtiradi, balki o‘quvchilarni ijodiy, mustaqil va mas’uliyatli shaxs sifatida tarbiyalaydi.

O‘rganilayotgan muammoni shakllantirishni tushunish, haqiqiy farazlarni ishlab chiqish, ularni muvofiq tekshirishdir. Dizayndan farqli o‘laroq, tadqiqot faoliyati dastlab bo‘lishi kerak, ko‘proq erkin, deyarli tartibga solinmagan har qanday tashqi qurilma. Shuning uchun u ancha moslashuvchan, u erda improvizatsiya uchun juda ko‘p joy mavjud. Shunday qilib, o‘quvchilarni tadqiqot va dizayn faoliyati qobiliyatlari orqali o‘rgattirish ular tasavvurida mavjud hayotni birlashtirishga imkon beradi, yangi bilimlar bilan tajriba mavjudligi, ijodiy qobiliyatlarni maksimal darajada oshiradi. Bolalarni tomosha qildirish(sayr) bunday ishning vaqti, o‘quvchilar bu ishni faqat shunchaki emas, balki amalga oshirilayotgani, aniq natijaga erishilayotganligini fikrlaydi. Ular ish jarayoni bilan qiziqishadi: kuzatadilar, tajribalar, hisob – kitoblar, natijalarni taqqoslaydi-to‘g’ri xulosa chiqarishga yordam beradigan har qanday narsa kashfiyot haqida tushuncha deb bilishadi.

Qidiruv faoliyati jarayonida (o‘qituvchi rahbarligida va mustaqil ravishda) bilim olish qobiliyati muammoni ijodiy hal qilish imkonini beradi, tasavvur va fikrlashni rivojlantiradi. Natijada o‘quvchini tadqiqot faoliyatiga jalb qilish, bu kognitiv ehtiyojning rivojlanishi hisoblanadi. Ijodiy faoliyatga bo‘lgan ehtiyojni o‘sishi yangi narsalarni qidirish va o‘zlashtirishda mustaqil darajada bilim asosida, ya’ni umumiy ko‘nikmalar shakllanadi. Bu vazifa shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika hisoblanib, uning usullaridan biri loyiha usuli hisoblanadi. Amalga oshirish uchun loyiha bir nechta qiziqarli, foydali va haqiqiy hayot bilan bog’liq vazifalarni hal qilishi kerak. O‘quvchidan ularning harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyati talab qilinadi, boshqalarning sa’y-harakatlari bilan taqqoslanadi. Muvaffaqiyatga erishish uchun o‘quvchi kerakli bilimlarni oladi va ular yordamida muayyan ishni bajaradi.

Eksperimental natijalar va ularning muhokamasi

Loyiha o‘qituvchisining namunaviy ish rejasi:

1. Loyiha mavzusini aniqlang. 2. O‘quvchilarning ishini tashkil etishni o‘ylab ko‘ring. 3. Mavzuning asosiy tushunchalarini o‘ylab ko‘ring. 4. Bosqichlar va baholash jadvalini aniqlang har bir bosqich bo‘yicha. 5. Yakuniy ishlarni taqdim eting. 6. Yakuniy ishni baholash mezonlarini ishlab chiqish;

Birinchi bosqich (dizayn)

1. O‘rganilayotgan mavzu haqida xabar beriladi va o‘quvchilarga ushbu mavzu bo‘yicha asosiy savollar taklif etiladi.

2. O‘quvchilarga shaxsiy ish yoki ijodiy guruhlarga qo‘shilish taklif etiladi.

3. Loyihaning bosqichlari bilan tanishish.

4. Agar haqiqiy model yaratilsa, u qanday bo‘lishi mumkin, taqdimot etish (film, taqdimot, rasm, tartib va hokazo).

5. Ijodiy guruhlarga qo‘shilish va kerakli narsalarni qidirish axborot yig’ish. Yakuniy ishlarni muhokama qilish.

Ikkinchi bosqich (amaliy)

1. O‘qituvchi bolalar bilan doimo ishlaydi, maslahat beradi.

2. O‘quvchilar rejaga muvofiq ishlashadi, mezonlarni oldindan belgilab, har bir bosqichni baholash kerak bo‘ladi.

Yakuniy bosqich

Loyihani himoya qilishga tayyorgarlik ko‘rayotganda, bolalar nutqi, mantiq va fikrlashdan tashqari, madaniyatini rivojlantirish iloji boricha asosli, aniq va mantiqiy bo‘lishi lozim.

O‘quvchilar o‘z bilimlaridan haqiqiy foydalanishga kirishadi, qanchalik ko‘p ekanini tushunishadi. ular balki hali ko‘p narsani bilishmaydi va ular bilishlari kerak bo‘lgan zaruratni his etadi. O‘z o‘rtoqlariga mas’uliyat hissi borligini, shuningdek agar ulardan biri o‘z ishining bir qismini bajarmasa, keyin hamma narsada azoblanadi va kerakli natijaga erisholmaydi. Bundan tashqari, ular hayotiy muammolarni ko‘rishadi, faqat bitta yechim yo‘q, variantlar bo‘lishi mumkin ammo bir nechta bo‘lishi va bu holda bolalarning ijodiy qobiliyatlari namoyon bo‘ladi. Taqdimotda, o‘z qo‘llari bilan o‘rnatilgan filmni va ular o‘z fikrlarini, g’oyalarini bayon qilish, ularning faoliyatini tahlil qilishni o‘rganadilar.

Bolalar qanday qilib o‘zlari haqida gapirishlari mumkin, bu loyiha ustida ishlanganda, vizual material va loyihaning yakuniy natijasi namoyish etiladi. Qachon o‘qituvchini qo‘llab-quvvatlash amalga oshirilganda ishlar tahlil qilinadi, duch kelgan qiyinchiliklar aniqlanadi, loyiha ishtirokchilarining hissasi baholanadi, aniqlanadi, loyihaning zaif tomonlari va ularni tuzatish yo‘llari muhokama qilinadi. Bunday ish tadqiqot ishlarini faollashtiradi, o‘quvchining faoliyatini va uni aniqlashga olib keladi.

Xulosa qilib aytishim mumkin, maktabdagi loyiha faoliyati so‘nggi yillarda eng ijobiy tajribalardan biridir. Loyiha va tadqiqot faoliyati amalga oshirish imkonini beruvchi shaxsiy rivojlanish holatini yaratishga imkon beradi. Ijodiy kuchlar, o‘z taraqqiyotini ta’minlashdagi fikrlari va ularning faoliyati uslublaridir. O‘quvchilarda haqiqiy ta’lim, ijodiy faoliyatga kiritilgan bo‘lib, ular nafaqat yangilik, g’ayrioddiy va o‘z-o‘zidan kognitiv qiziqishning eng kuchli rag’batiga aylanib borayotgan qiziqishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoev “Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir”. O‘zbekiston-2018-yil

2. Muhamedov G.I Hamkorlik pedagogikasi va amaliyoti WWW, pedagog. O‘z., 2006.

3. Kamoldinov M, Vaxobjonov B, Innovatsion pedagogik texnologiya asoslari. T.: Talqin. 2010 y. 128- bet.

4. Ilyin E. P. ijodkorlik, ijodkorlik, iqtidor [matn] psixologiyasi : uslubiy qo‘llanma / E. P. Ilyin.—Sankt-Peterburg.: Butrus, 2009.

Zamira ABDINAZAROVA,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, dotsent

ZAMONAVIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING TALABALAR O‘QUV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI

Annotatsiya

Maqolada talabalar o‘quv tafakkur faoliyatini pedagogik texnologiyalar yordamida takomillashtirishning psixologik jihatlari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar. Pedagogik texnologiya, psixologik trening, motivatsiya, ta’lim mazmuni, psixologik muammo, bilim, malaka, ko‘nikma, an’anaviy ta’lim.

В статье представлена информация о психологических аспектах повышения академического мышления студентов с помощью педагогических технологий.

Ключевые слова. Педагогическая технология, психологическая тренинг, мотивация, содержание образования, психологическая проблема, знания, компетентность, умение, традиционное образование.

The article presents information on the psychological aspects of improving students’ academic thinking with the help of pedagogical technologies.

The article presents information on the psychological aspects of improving students’ academic thinking with the help of pedagogical technologies.

Key words. Pedagogical technology, psychological training, motivation, educational content, psychological problem, knowledge, competence, skill, traditional education.

Bugungi kunda dunyo miqiyosida axborot kommunikatsiya tizimining yuksak darajada rivoj topib borayotganligi va bu boshqa sohalar qatorida ta’lim jarayoniga ham kirib kelib, uni yanada sifatli tashkil etishga o‘z ta’sirini ko‘rsatayotganligi barchamizga ma’lum. Bunday sharoitda inson faoliyatining nazariy va amaliy qirralari ham uzluksiz yangilanib turishi tabiiydir. Pedagogik faoliyat ham alohida va murakkab mehnat turi sifatida bundan mustasno emas. Pedagoglar o‘z faoliyatlarida kafolatlangan natijalarni qo‘lga kiritishga urinmoqdalar.

Mamlakatning ertangi kuni esa, dunyoqarashi keng maktab bolalari va zamonaviy, salohiyatli o‘qituvchi-murabbiylarga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

O‘quv-tarbiya ishlari jarayonida o‘quvchilarni ijodiy fikrlashga, o‘zgaruvchan vaziyatlarga o‘rgatish, erkin raqobat asosida faoliyatni tashkil etish hamda ularning amaliy mashg‘ulotlarda pedagogik texnologiyalar, axborot texnologiyalari, elektrondarsliklar, versiyalar va multimedialardan foydalana olishi muhimdir. Bu esa o‘quvchilarda mustaqillik, erkin fikrlashni tarbiyalash, o‘quv faoliyatini tahlil qilish, istiqbolda kasbiy mahorat va kompyuter savodxonligini orttirish ularning ichki ehtiyojiga aylantirilishini talab etadi.

Darhaqiqat, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonining unumdorligini oshiradi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o‘quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi. Pedagogik texnologiyaga asoslangan ta’lim jarayonida o‘qituvchi faoliyati va o‘quvchi faoliyati doirasi aniq belgilanadi, ta’limni tashkil etishning aniq texnologiyasi ko‘rsatiladi. Bolaning ongi va

tafakkuri endi shakllanib kelayotgan boshlang‘ich sinflarda o‘qituvchining mahorati, uni pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga mohirona tadbiq eta olishi, ta’limning yangi-yangi yo‘l va usullarini izlashi, pedagogik tajribalardan ijodiy foydalana olishi juda muhimdir. Shuning uchun ham bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kelgusi faoliyatga tayyorlashda, pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishga tayyorlash bugungi ta’limning oldiga qo‘yilgan talablardan biridir. Chunki pedagogik texnologiyalar, birinchidan, o‘quvchilarni bilim, ko‘nikma va malakalarini oson va qiziqib o‘rganishlari uchun imkoniyat yaratsa, ikkinchidan, o‘qituvchining ham professional o‘sishiga, ham ma’naviy rivojlanishiga yordam beradi. Inson har tomonlama kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro‘yobga chiqarishning sharoitlari va mexanizmlarini yaratish, eskicha tafakkur va ijtimoiy xulq-atvor andozalarini o‘zgartirish, respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadidir.

Bugungi kunda didaktik jarayon, uning asosiy bosqichi hisoblangan o‘quv tafakkur faoliyatining pedagogik – psixologik omillariga ilmiy jihatdan yondashish muhim ahamiyatga ega. Ushbu nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda biz quyida o‘quv tafakkur faoliyatining nazariy psixologik tomonlariga to‘xtalib o‘tamiz. Psixologiya fanining isbotlanishicha aqliy faoliyat hajm jihatdan ko‘proq materiallarni birvarakayiga o‘zlashtirish evaziga rivojlanmas ekan, balki o‘sha materiallarning muhim tomonlariga o‘qituvchi tavsiyasi va yo‘naltirishi bilan e’tiborni qaratish yordamida tezroq rivojlanar ekan. Mana shunday o‘quv materiallarining muhim tomonlarini, qonuniyatlarini ko‘ra bilish, ularni umumlashtira bilish va talaba tajribasi bilan bog‘lay bilish asosida aqliy taraqqiyot tezroq rivojlanadi.

Pedagogik psixologiya fanidan ma’lumki, samarali ta’lim talabalar xotirasida qanchalik ko‘p ilmiy bilimlarning saqlanib qolishligi bilan emas, balki shu muhim ilmiy bilimlar asosida talaba qay darajada mustaqil fikrlay olishiga, amaliy jarayonga tatbiq eta olishiga qarab belgilanadi. Ta’limga nisbatan qo‘yilgan bu talab o‘quv faoliyatining samaradorligini oshirish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish joizki, psixologiya fani tafakkur bilan bilim o‘rtasidagi farq va o‘zaro aloqani sistematik holda o‘rganib keladi. Shuningdek, u aqliy qobiliyatlar taraqqiyotining o‘ziga xos, nisbatan muhim shart-sharoitlarini ham tadqiq qiladi. Dastavval, aynan umumiy psixologiyaning ta’siri ostida pedagogik psixologiya ham, pedagogika ham tafakkurning rivojlanishi masalasiga asosiy e’tiborni qaratadi. Bu (psixologik) nazariyaning (pedagogik) amaliyotga ta’sirini yorqin namunasi hisoblanadi.

Tafakkurni shakllantirish uchun, avvalom bor, bu jarayon bo‘ysunadigan va demakki uning shakllanishini ham belgilab beradigan qonuniyatlarni bilishi zarur. Bunday qonuniyatlarning aksariyatini psixologiya o‘rganadi. Shunday qonuniyatlardan biri – tafakkurning muammoli vaziyat paydo bo‘lgandagi faollashishidir. Shuningdek, keyingi qonuniyat muammoni yechishi talabaning o‘ziga havola qilinishligi tafakkurni yanada kuchaytiruvchi, faollashtiruvchi omil hisoblanadi. Agar talaba muammoli vaziyatni o‘zining hayotiy tajribasiga tayanib yechadigan bo‘lsa, bu nafaqat talaba tafakkurini kuchaytiradi, balki uning xotirasida mustahkam saqlanib qolishligiga ham sabab bo‘ladi. Shu jarayonda qatnashadigan yana bir psixologik qonuniyatlardan yana biri – tafakkurning emotsional tomonini qamrab oladi. U ham bo‘lsa, talaba u muammoli vaziyatni o‘zi mustaqil hal qilganda, unda qoniqish, ya’ni o‘z mehnatining mahsulini ko‘rishdan qoniqish tuyg‘usi paydo bo‘ladi.

T.V.Kudryavsev, I.Y.Lerner, A.M.Matyushkin, M.I.Maxmutov singari olimlar muammoli vaziyatni psixologik o‘rganish asosida hamda vaziyatdan chiqishga yo‘naltirilgan

qaror qabul qilish jarayoniga tayanib, ta’limning muammoli “tadqiqiy” usulini taklif qilishdi. Mazkur ta’lim metodi talabani “ilk kashfiyotchi”, “tadqiqotchi” qiyofasiga keltiradi va muammoni o‘zi hal qilishga undaydi. Bu yerda o‘qituvchining roli muammoli vaziyatni rejali, maqsadga yo‘naltirilgan holda tashkil qilishda yotadi. Shuningdek, u talabalar oldiga masalani qo‘yadi va zarur hollarda ularga yordam ko‘rsatish bilan ham shug‘ullanadi.

Bu usul bilimlarni egallash va tafakkurni rivojlantirish uchun yangi qulay usul hisoblanadi. Chunki bu vaziyatda talaba qandaydir darajada qandaydir yangilikni o‘zi kashf qiladi.(Albatta bu “qandaydir yangilik” faqat uning o‘zi uchun yangilik, boshqalar uchun emas) Natijada talaba o‘quv jarayoniga ijodiy va qiziqish bilan yondashadi. O‘tkazilgan tadqiqotlar va pedagogik tajriba bu ta’lim usulini samarali ekanligini isbotladi. Yana shuni isbotladiki, har qanday talabaning tafakkurida minimal darajada bo‘lsada, ijodkorlik elementlari mavjud ekan.

Psixologiya fanida turli-tuman usullarning shunday yaxlit tizimi ishlab chiqilganki, bu tizim yordamida pedagoglar talabalarning o‘quv faoliyatini muammoli vaziyatlarni mustaqil yechishga, oqibatda ularda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga erishdilar. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish joizki muammoli ta’lim an’anaviy, “ma’lumot uzatish” ta’limi bilan ziddiyatga bormaydi. Aksincha, u qonuniy holda an’anaviy usulda uzatiladigan materialni talaba aqliy qobiliyatini faollashtiruvchi zaruriy vositaga aylantirayapti. Shunday bo‘lsada, biz quyidagi muammoli ta’limni an’anaviy ta’lim usuli bilan qiyoslab ko‘ramiz.

An’anaviy ta’lim uslubida birinchi navbatda o‘qituvchi “tayyor” bilimlarni uzatadi, talaba esa ularni passiv holda o‘zlashtiradi. Shundan so‘ng o‘zlashtirilgan bilim xotirada mustaxkamlanadi va nazariy holda amaliy o‘quv topshiriqlarini yechish jarayonida qo‘llaniladi. Shuning uchun ham bu usul bilimlarni o‘zlashtirish va hayotda qo‘llash uslubi deb ataladi.

Muammoli ta’lim esa an’anaviy ta’lim usulida shu bilan farq qiladiki, u talabadan umuman ma’lum masalalarni yechishni talab qilmaydi, bu asosiy talab emas. Farq shundaki, bu usul talabalarga masalalarni yechish jarayoni ularning o‘quv faoliyatida qanday o‘rin tutishini tushuntirib beradi. Muammoli ta’limda ma’lum bir muammo pedagog rahbarligida talaba tomonidan mustaqil o‘zlashtiriladi.

Agarda an’anaviy ta’lim bilan pedagogik texnologiyalarni o‘zaro taqqoslasak, quyidagi natijalarni ko‘ramiz: an’anaviy ta’lim usulida dastavval bilimlar o‘zlashtirilib olinadi, so‘ngra ularning qo‘llanilishligi asosida ma’lum nazariya va amaliy masalalar yechiladi. Pedagogik texnologiyalar asosida loyihalashtirilgan ta’limda esa o‘zlashtirilgan va qo‘llanilgan bilim o‘rtasida bo‘linish kuzatilmaydi; Talaba yangi bilimlarni masalani yechish jarayonini o‘zlashtiradi, kashf etadi. Natijada talabaning tafakkurida mustaqil fikrlash sifati shakllanadi, rivojlanadi. Bu esa o‘z navbatida talabada aqliy taraqqiyotning rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Moliya, 2003.- 192 b.

2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИРПО,1995.-212 с.

3. Abdinazarova Z.X “Rol igravoy texnologii v pedagogicheskom protsesse”, Fizika va texnologiya ta’limi elektron jurnali fevral son №2 Jizzax -2025.

4. Abdinazarova Z.X. Pedagogik texnologiyalarning talabalar aqliy taraqqiyotiga psixologik ta’siri. Monografiya.Toshkent: Dimal, 2025.-84 b

Muhayyo BOTIROVA,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, o‘qituvchi

PEDAGOGIKADA INNOVATSIYALAR VA TA’LIM TEXNOLOGIYALARI: RAQAMLI DIDAKTIKANING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy pedagogikaning innovatsion yo‘nalishlari, ta’lim texnologiyalarining transformatsiyasi va raqamli didaktikaning nazariy-amaliy asoslari tahlil qilinadi. Muallif raqamli muhitda o‘qitishning metodologik tamoyillari, o‘qituvchining yangi rollari, sun’iy intellekt va adaptiv tizimlarning ta’limga integratsiyasi masalalarini yoritadi. Shuningdek, raqamli didaktikani joriy etishdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Tayanch so‘zlar. Innovatsion pedagogika, ta’lim texnologiyalari, raqamli didaktika, adaptiv ta’lim, sun’iy intellekt, blended learning, raqamli kompetensiya.

В данной статье анализируются инновационные направления современной педагогики, трансформация образовательных технологий, а также теоретические и практические основы цифровой дидактики. Автор рассматривает методические принципы обучения в цифровой среде, новые роли учителя, интеграцию искусственного интеллекта и адаптивных систем в образование. Также даются рекомендации по проблемам внедрения цифровой дидактики и пути их преодоления.

Ключевые слова. инновационная педагогика, образовательные технологии, цифровая дидактика, адаптивное образование, искусственный интеллект, смешанное обучение, цифровая компетентность.

This article analyzes the innovative directions of modern pedagogy, the transformation of educational technologies, and the theoretical and practical foundations of digital didactics. The author covers the methodological principles of teaching in a digital environment, the new roles of the teacher, the integration of artificial intelligence and adaptive systems into education. Also, recommendations are given on the problems of implementing digital didactics and ways to overcome them.

Key words. Innovative pedagogy, educational technologies, digital didactics, adaptive education, artificial intelligence, blended learning, digital competence.

XXI asr axborot jamiyati va bilim iqtisodiyoti davri sifatida ta’lim tizimi oldiga mutlaqo yangi talablarni qo‘ymoqda. An’anaviy “o‘qituvchi – darslik – o‘quvchi” uchligi o‘rnini “raqamli ekotizim – shaxsiy ta’lim trayektoriyasi – doimiy rivojlanish” tamoyillari egallamoqda. Pedagogika fanining o‘zi ham ushbu o‘zgarishlardan chetda qolmaydi: so‘nggi o‘n yillikda “innovatsion pedagogika”, “ta’lim texnologiyalari”, “raqamli didaktika” tushunchalari markaziy o‘rinlarga chiqdi.

Raqamli didaktika – bu raqamli vositalar, platformalar, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar va interaktiv muhitlardan foydalangan holda o‘qitish jarayonini loyihalash, tashkil etish va baholash nazariyasi va amaliyotidir. U an’anaviy didaktikani inkor etmaydi, balki uni texnologik imkoniyatlar bilan sintez qilib, ta’lim sifatini tubdan o‘zgartirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi – pedagogikadagi innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalarining raqamli didaktika bilan bog‘liq holda qanday rivojlanayotganini tizimli tahlil qilish, ushbu sohadagi ilg‘or xorijiy va mahalliy tajribalarni umumlashtirish, hamda

amaliyotchilar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Raqamli didaktikaning nazariy asoslari: Raqamli didaktika – bu nisbatan yangi, ammo tez rivojlanayotgan ilmiy yo‘nalish. Uning nazariy asoslari quyidagi komponentlardan tashkil topadi:

1. Konnektivizm (Connectivism)George Siemens va Stephen Downes tomonidan asos solingan konnektivizm raqamli davrda bilimlar tarqoq tarmoqlar orqali yaratiladi, deb hisoblaydi. O‘rganish – bu turli manbalar, ma’lumotlar bazalari va insonlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni shakllantirishdir. Raqamli didaktika konnektivizm tamoyillariga asoslanib, o‘quvchilarni tarmoqlararo aloqalarni o‘rnatishga, axborotni tanqidiy baholashga o‘rgatadi.

2. Kognitiv yuklama nazariyasi (Cognitive Load Theory): Raqamli muhitda o‘quvchiga bir vaqtning o‘zida matn, audio, video, interaktiv elementlar ta’sir qiladi. Nazariyaga ko‘ra, ishchi xotira hajmi cheklangan; haddan ziyod multimodal taqdimot o‘rganishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli raqamli didaktikada “minimalizm”, “segmentatsiya”, “modallik tamoyili” kabi prinsiplarga amal qilish lozim.

3. Sun’iy intellekt va adaptiv tizimlar metodologiyasi:Sun’iy intellektga asoslangan ta’lim tizimlari (AIED – Artificial Intelligence in Education) o‘quvchining kognitiv profili, xato tahlili, motivatsiya darajasi kabi parametrlarni real vaqt rejimida qayta ishlaydi. Ushbu metodologiya raqamli didaktikani statik kontent yetkazishdan dinamik, o‘z-o‘zini moslashtiruvchi tizimga aylantiradi.

4. Transversial kompetensiyalar va raqamli fuqarolik. Raqamli didaktika faqat fan bilimlarini emas, balki tanqidiy fikrlash, kreativlik, hamkorlik, raqamli madaniyat kabi ko‘nikmalarni ham rivojlantirishni maqsad qiladi. UNESCO va Yevropa Komissiyasining “DigComp” (Raqamli kompetensiyalar doirasi) hujjatlari bu borada muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli vositalar va platformalarining tasnifi va tanlash mezonlari:

Bugungi kunda yuzlab ta’lim texnologiyalari mavjud bo‘lib, ularni funksional guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq. Ta’lim muassasasi yoki pedagog ushbu vositalarni tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilishi lozim:

1.Didaktik maqsadga muvofiqlik mezonida vosita o‘qitilayotgan fan va o‘quv maqsadiga xizmat qilishi kerak.

2.Foydalanish qulaylik mezoni o‘qituvchi va o‘quvchi uchun interfeys tushunarli bo‘lishi kerak.

3.Texnik imkoniyatlar mezonida internet tezligi, qurilmalar mavjudligi, muassasaning IT infratuzilmasi ahamiyatga ega.

4.Ma’lumotlar xavfsizligi mezoni – shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilishi zarur.

5.Integratsiya imkoniyati mezoni– vosita mavjud yoki boshqa tizimlar bilan bog‘lana olishi kerak.

O‘qituvchining roli va raqamli kompetensiyalari

Raqamli didaktika sharoitida o‘qituvchining vazifalari tubdan o‘zgaradi.Endi u faqat bilim manbai emas, balki fasilitator – o‘quvchilarni raqamli muhitda yo‘naltiruvchi, qo‘llab-quvvatlovchi, kurator – turli raqamli resurslarni saralab, ularni o‘quv maqsadlari bilan uyg‘unlashtiruvchi, tahlilchi – LMS va adaptiv tizimlardan olingan ma’lumotlarni tahlil qilib, o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatuvchi, dizayner – raqamli ta’lim muhitini (kontent, topshiriqlar, baholash) loyihalovchi rolini bajaruvchi bo’lishi muhim ahamiyatga ega.

Bunday rollarni amalga oshirish uchun o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini

rivojlantirish muhim. Xalqaro tajribada UNESCO ICT-CFT (Information and Communication Technology Competency Framework for Teachers) va European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu) kabi ramkalar qo‘llaniladi. DigCompEdu o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini 6 sohada baholaydi:

– Kasbiy faoliyatda raqamli resurslardan foydalanish;
– Raqamli kontent yaratish va ulashish;
– O‘qitish va o‘rganishni raqamli vositalar bilan boshqarish;
– baholashni raqamlashtirish;
– o‘quvchilarni kuchaytirish (empowerment);
– o‘quvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish.

O‘zbekistonda ham “Raqamli pedagog” kurslari, malaka oshirish tizimida ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar joriy etilmoqda. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab pedagog hali ham an’anaviy usullardan raqamli vositalarga o‘tishda metodik va psixologik qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda.

Raqamli didaktikani joriy etishdagi muammolar va yechimlar. Raqamli didaktikani keng joriy etish yo‘lida bir qator tizimli muammolar mavjud. Ularni guruhlarga ajratib, mumkin bo‘lgan yechimlarni ko‘rib chiqamiz.

1. Infratuzilma va texnik ta’minotda maktab va oliy o‘quv yurtlarining yetarli darajada kompyuter, internet, serverlar bilan ta’minlanmaganligi, ayrim hududlarda internet tezligi pastligi muammolari mavjud. Bu muammolarga yechim sifatida davlat-xususiy sheriklik asosida raqamli infratuzilmani rivojlantirish, “Bulutli ta’lim” (cloud-based learning) modeliga o‘tish, muassasalarni Wi-Fi va zamonaviy qurilmalar bilan bosqichma-bosqich ta’minlash mumkin.

2. Pedagog kadrlarning tayyorgarligi muammosi ko‘pgina o‘qituvchilar raqamli vositalarni faqat texnik darajada qo‘llaydi, didaktik jihatdan integratsiya qilish ko‘nikmasi past. Pedagog kadrlarning tayyorgarligi muammosiga yechim sifatida malaka oshirish tizimini qayta ko‘rib chiqish, amaliyotga yo‘naltirilgan “mentorlik dasturlari”, oliy pedagogik ta’limda “Raqamli didaktika” fanini majburiy komponent sifatida kiritish mumkin.

3. Raqamli kontent sifati va mahalliylashtirish muammosi mavjud raqamli darslik va resurslarning aksariyati xorijiy tillarda yoki mahalliy o‘quv dasturiga to‘liq mos kelmaydi. Raqamli kontent sifati va mahalliylashtirish muammosi yechim o‘zbek tilidagi ochiq ta’lim resurslari (OER) bankini yaratish, darsliklarni interaktiv H5P formatida qayta ishlab chiqarish, universitetlar va IT-kompaniyalar hamkorligida kontent ishlab chiqarish mumkin.

4. Baholash tizimining moslashuvchanligi muammosi an’anaviy baholash (og‘zaki so‘rov, qog‘ozda test) raqamli faoliyat natijalarini to‘liq aks ettirmaydi.Baholash tizimining moslashuvchanligi muammosiga yechim formativ baholash usullarini keng joriy qilish (e-portfolio, loyiha, o‘zaro baholash), blokcheyn asosidagi mikrosertifikatsiya, sun’iy intellekt yordamida avtomatlashtirilgan yozma ishlarni tahlil qilish mumkin.

5. Raqamli tafovut (digital divide) muammosi ijtimoiy-iqtisodiy omillar tufayli ayrim o‘quvchilar uy sharoitida kompyuter va internetga ega emas.Raqamli tafovut (digital divide) yechim maktab kutubxonalari va kompyuter sinflaridan darsdan tashqari vaqtda foydalanish imkoniyatini kengaytirish, subsidiyalangan internet-tariflar, “offline” rejimda ishlaydigan ta’lim platformalarini qo‘llab-quvvatlash mumkin.

Xorijiy va mahalliy tajribalar tahlili

1. Xalqaro tajriba

Finlyandiya: “Phenomenon-based learning” bilan birga raqamli vositalar integrat-

siyasi milliy o‘quv dasturiga kiritilgan. Har bir maktabda raqamli pedagog (IT-mentor) mavjud.

Singapur: “Smart Nation” dasturi doirasida ta’limda sun’iy intellekt va adaptiv tizimlar milliy miqyosda qo‘llanilmoqda.

Estoniya: E-maktab tizimi orqali barcha ta’lim jarayonlari (davomat, baholar, o‘qituvchi-o‘quvchi aloqasi) raqamlashtirilgan.

2. O‘zbekiston tajribasi

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda:

Xalq ta’limi vazirligi tomonidan “Maktab 2100” loyihasi doirasida interaktiv kabinetlar, elektron kundalik tizimlari joriy etilmoqda.

Oliy ta’limda “Raqamli universitet” konsepsiyasi asosida Moodle, Google Workspace for Education kabi tizimlardan foydalanish kengaymoqda.

“Uchit” platformasi, “EduCloud” va “EduVuz” kabi mahalliy loyihalar faoliyat yuritmoqda.

Biroq tizimli monitoring va baholash, shuningdek, pedagog kadrlarning raqamli kompetensiyalarini oshirish hali talab darajasida emas. Ko‘pgina ta’lim muassasalarida raqamli didaktika elementlari epizodik xarakterga ega.

Pedagogikaning innovatsiyalari va ta’lim texnologiyalari, xususan raqamli didaktika, zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanmoqda. Raqamli vositalar orqali ta’lim jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning faolligini oshirish hamda bilimlarni samarali o‘zlashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Shu bilan birga, sun’iy intellekt, masofaviy ta’lim platformalari va interaktiv metodlar o‘qitish sifatini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Raqamli didaktikaning rivojlanish istiqbollari uning moslashuvchanligi, tezkorligi va global ta’lim muhitiga integratsiyalashuvi bilan belgilanadi. Kelajakda ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, adaptiv o‘qitish tizimlari va ma’lumotlarga asoslangan pedagogik qarorlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Biroq, bu jarayonda pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish, texnik infratuzilmani takomillashtirish va axborot xavfsizligini ta’minlash muhim vazifa bo‘lib qoladi.

Umuman olganda, raqamli didaktika ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va ularni global axborot makoniga moslashuvchan shaxs sifatida shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Siemens, G. (2005). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3–10.

2. UNESCO (2018). ICT Competency Framework for Teachers. Paris: UNESCO.

3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni, 2020-yil 5-oktyabr, PF-6079-son.

5. Xalq ta’limi vazirligi (2022). Maktab ta’limini raqamlashtirish konsepsiyasi. Toshkent.

6. Yusupova, D. (2023). Raqamli didaktika: nazariya va amaliyot. Pedagogika va psixologiya innovatsiyalari, 2(45), 112–119.

Shoira ABDUJALILOVA,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi, dotsent, p.f.n.

FITRATNING PEDAGOGIK TA'LIMOTIDAN FOYDALANISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK OMILLARI

Annotatsiya

Maqolada Yangi O'zbekistonning taraqqiyot maqsadlarida yoshlar ta'limi, tarbiyasi va ular uchun munosib rivojlanish muhitini yaratishda mutafakkirlar va pedagog olimlarimizning pedagogik ta'limotini o'rganish ham muhim o'rin tutishi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, jadid ma'rifatparvari, birinchi o'zbek professori (1926) Abdurauf Fitratning (1884-1938) pedagogik ta'limotini tadqiq etish va undan foydalanishning modulli tizimini yoritilgan.

Tayanch so'zlar. Jadidchilik, ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat, diniy e'tiqodlar, urf-odatlar, ilmiy saviya, umuminsoniy, milliy qadriyatlar, milliy, madaniy meros, ilmiy, nazariy va metodologik asoslar.

В статье подчеркивается, что изучение педагогических учений наших мыслителей и ученых-педагогов также играет важную роль в образовании, воспитании молодежи и создании достойной среды для их развития в целях развития Нового Узбекистана. Также освещена модульная система исследования и использования педагогического учения джадидского просветителя, первого узбекского профессора (1926) Абдурауфа Фитрата (1884-1938).

Ключевые слова. Джадидизм, общественно-политическое, просветительское движение, религиозные верования, обычаи, научный уровень, общечеловеческие, национальные ценности, национальное, культурное наследие, научные, теоретические и методологические основы.

The article discusses the importance of studying the pedagogical teachings of our thinkers and educators in creating an environment for the education, upbringing, and development of youth in the development goals of New Uzbekistan. Additionally, the modular system for researching and utilizing the pedagogical teachings of the Jadid enlightener and first Uzbek professor (1926), Abdurauf Fitrat (1884-1938), is highlighted.

Key words. Djadidism, social-political, educational, religious beliefs, customs, scientific levels, obshchechelovecheskie, natsionalnye cennosti, national, cultural heritage, scientific, theoretical and methodological principles.

Jadidchilik - XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat.

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80 yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrim tatarlari o'rtasida vujudga keldi.

Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921-1929 yillarni o'z ichiga oladi. Birinchi davrda Turkistonda Rossiyasining podshosi mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U

o‘z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo‘g‘irchoqqa aylantirib, rus va g‘arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko‘zlaydi. Ayni chog‘da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo‘yildi, diniy e’tiqodlari, urf-odatlari bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo‘lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo‘rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi. Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, mahkama jarayonida qozilar bo‘yniga xoch taqtirishgacha borildiki, yerli aholini bu xilda tahqirlash hollari mustamlakachilarning bedodligini yaqqol ko‘rsatardi. O‘sha davr ahvolini Muxammadali xalfa Sobir o‘g‘li (Dukchi eshon) xalqqa qarata o‘z “Xitobnoma”si (1898) da yaxshi bayon qilgan.

Millat istiqbolini o‘ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari – hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg‘otish – siyosiy-ma’rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o‘ziga qulay zamin topdi. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va Vatanni mustaqil ko‘rishni orzu qildilar va shu yo‘lda fidoyilarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo‘nalishlar ustuvor edi:

– yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish;

– qobiliyatli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish;

– turli ma’rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish;

– gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish.

Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi. Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari quyidagilar edi: Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma’rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish. Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlari tomonidan ochilgan madaniy-ma’rifiy yo‘nalishdagi jamiyat va uyushmalardan Jadilar harakati shakllandi.

Bugungi kunda yoshlarning umuminsoniy, milliy qadriyatlar hamda urf-odatlarga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini tadqiq etishga ustuvorlik berilmoqda. Bundan tashqari yoshlar o‘rtasida milliy, madaniy merosni o‘rganishga undovchi usul va vositalarni keng targ‘ib etishda oliy ta’limning o‘quv-tarbiyaviy muhitini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, bo‘lajak pedagoglarni tayyorlashda millatimiz ravnaqida o‘zining salmoqli ijodi va ko‘p qirrali faoliyati bilan tarixda munosib iz qoldirgan namoyondalar pedagogik ta’limotidan foydalanish metodikasini takomillashtirishga zarurat kuchaygan. Chunki bo‘lajak pedagoglar faoliyati kelajak avlod ta’limi va tarbiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. O‘z-o‘zidan o‘sib kelayotgan yosh avlodni milliy-ma’anviy merosni qadrlashga, avaylashga va albatta, zurur g‘oyalarga sodiq qilib tarbiyalashda tayanch manbalarga murojaat qilish ehtiyoji maydonga chiqadi. Pedagogika fani ta’lim-tarbiyaning qonuniyatlarini muntazam o‘rganish, tahlil qilish va zamonaviy nuqtai nazardan kelib chiqqan holda tegishli yondas-

huvlarni amaliyotga joriy etish bilan shug‘ullanar ekan, uning rivoji va kelajagida ma’rifatparvar olimlar, mutafakkirlarning falsafiy, dunyoviy qarashlari munosib o‘rin tutadi.

Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot maqsadlarida yoshlar ta’limi, tarbiyasi va ular uchun munosib rivojlanish muhitini yaratishda mutafakkirlar va pedagog olimlarimizning pedagogik ta’limotini o‘rganish ham muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan jadid ma’rifatparvari, birinchi o‘zbek professori (1926) Abdurauf Fitratning (1884-1938) pedagogik ta’limotini tadqiq etish va undan foydalanishning modulli tizimini ishlab chiqish dolzarb bo‘lib turibdi.

Pedagogik ta’limot- bu shaxsga ta’lim, tarbiya berish, uning layoqatlarini rivojlantirish va uni ta’lim-tarbiya berishga ilmiy, nazariy, amaliy hamda texnologik tayyorlash asoslaridir. Bu tushunchaning tor ma’nodagi mazmuni shundan iboratki, unda shaxsning savodxonlik, tarbiyalanish va layoqatlik ko‘nikmalari shakllantiriladi. Bu jarayon ilk bosqichda oilada va rivojlanish bosqichida esa, ta’lim muassasalarida amalga oshiriladi. Uning keng ma’nodagi mazmuni shaxsga ta’lim, tarbiya va kompetensiya beruvchi pedagogik jarayon bo‘lib, ta’lim va tarbiyani amalga oshiruvchi mutaxassislarni (o‘qituvchilarni) tayyorlash jarayonini anglatadi. Bu jarayon o‘rta maxsus va oliy pedagogik ta’lim muassasalarida amalga oshiriladi. Shu tariqa pedagogik ta’limot atamasi quyidagilarni qamrab oladi:

– shaxsga bilim berish asoslarini ishlab chiqish;

– shaxsni tarbiyalash nazariyasi va amaliyotini tarkib toptirish;

– shaxsning tabiiy layoqati va iqtidorini rivojlantirish;

– shaxsni faoliyatga tayyorlash.

Mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun avvalo mutafakkirning pedagogik ta’limotlari muhim tayanch hisoblanadi. Pedagogik ta’limotlar shaxsga bilim berish, uni tarbiyalash, uning layoqatlarini shakllantirish va shaxsni ta’lim-tarbiya berishga tayyorlashning ilmiy asoslari, nazariyasi va metodologiyasini belgilab beriladi. Shu jihatdan Fitrat XX asr I choragida pedagogik ta’lim ta’limotini yaratgan. Uning bu ta’limotida oiladan boshlab oliy ta’lim muassasasigacha bo‘lgan jarayonda shaxsga pedagogik ta’lim berishning ilmiy, nazariy va metodologik asoslari o‘z ifodasini topgan.

Fitrat o‘z davrining faol jadid pedagogi va islohotchi olimi edi. U “o‘ndan ortiq tarmoqlarni o‘z ichiga olgan ilmiy meros” sohibi. Shu jihatdan pedagogning qarashlaridan muhim o‘rin tutuvchi pedagogik ta’limotini tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Biz tadqiqotimizning ilmiy konsepsiyasida alohida mo‘ljal sifatida olimning pedagogik ta’limotini tanladik. Uning pedagogik ta’limoti yoshlarni har tomonlama tarbiyalashda va kamol toptirishida xalqbop va ilmiy negizga egadir. Nega Fitratning pedagogik ta’limotidan bo‘lajak o‘qituvchilaarni tayyorlash jarayonida foydalanish kerak? degan savol atrofida dastlabki o‘rganish tajribalarimizni olib bordik. Bu tajribalarimiz Fitrat asarlarini o‘rganish, olimning ijodiga e’tibor qaratgan izlanuvchilarning ishlarini tahlil qilish va tegishli umumiy xulosalarni shakllantirishga qaratildi.

Yoshlarni millat kelajagiga mas’uliyatli etib tarbiyalashga xizmat qiluvchi “Yurt qayg‘usi” she’rida keltirilgan da’vatli murojaatining o‘zi kuchli pedagogik ta’sirga egaligidan dalolatdir. She’rda jumladan, shunday ifodalar bitilgan: “Ey, ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi! – deb murojaat qiladi u. – Senga ne bo‘ldi? Holing qalaydir? Nechuk kunlarga qolding? Ey chingizlarning, temurlarning, o‘g‘uzlarning, otillarning shonli beshiklari! Dunyoni “urho”lari bilan titratgan yo‘lbars yurakli bolalaring qani? Yer tuprog‘ini ko‘klarga uchiraturg‘an tog‘ gavdali o‘g‘lonlaring qani? Nechun tovushlari chiqmaydir? Nechun-nechun? Gapur menga, ey, Ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi! Senga ne

bo‘ldi!.. Hindistonning, Eronning, Ovro‘poning ulug‘ hoqonlarini sen yubormadingmi? Ey hoqonlar o‘chog‘i! Ey qahramonlar tug‘oyi. Yo‘q-yo‘q! Sen kuchsiz emassan, sen kimsasiz emassan! Bugun yer yuzida sakson milyun bolang bor. Bularning kuchlari sening kuchingdir! Ey, Ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi! Qayg‘urma! Eski davlating, eski saltanating, eski yigitlaring, eski arslonlaring hammasi bor, hech yo‘qolmamishdir. Ey, oh, yolg‘iz, tarqalmamishdir”. Mazkur satrlarni o‘qigan har bir yosh, bo‘lajak mutaxassis o‘z pedagogik faoliyatida kuchli ajdodlar farzandlarini tarbiyalashdagi mas’uliyatini xis etadi.

Fitratning pedagogik ta’limotida oiladagi muhitni pedagoglashtirishga ustuvorlik berilgan. Oilaning mustahkamligi va unda farzand tarbiyasining ma’naviy-ijtimoiy munosabatlarga qurilishiga ta’sir etuvchi qoidalar, me’yorlar ravon va dilga yaqin izhorlarda bayon etilgan. O‘qituvchi o‘z o‘quvchisining ko‘z o‘ngida har tomonlama namuna timsoli sifatida gavdalanishi maqsadga muvofiqdir. Buning uchun u oilada munosib mavqega, ta’lim muassasasida obro‘ga ega bo‘lishga intiladi. Shu o‘rinda oiladagi pedagogik ta’sirning ijtimoiy ahamiyatiga doir Fitratning qarashlari keltiriladi.

Ma’rifatparvar pedagogning fikricha, oiladagi ta’lim vazifalarini bilishdagi muhim masala ta’lim muhitini yaratishdir. Unga ko‘ra, ota, ona va oilaning katta yoshli a’zolari oilada ta’lim hamda tarbiyani kutilgan darajada amalga oshirish uchun muhit yarata bilishi kerak. Qachonki oilada o‘ziga xos birlamchi pedagogik muhit, ya’ni o‘qitish maqsadi, muayyan sharoit va maqsadli harakat tashkil etilsa, unda dastlabki bosqichda oilada ta’lim va tarbiyaning pedagogik xususiyati kuchayadi.

Fitrat oilada ta’lim muhitini yaratish kaliti er va xotinning o‘zaro muhabbatli (o‘zaro tushunuvchan) munosabatida deb biladi. Bunday yondashuv bir qarashda primitiv bo‘lib tuyuladi. Aslida esa, pedagog olim o‘z davriga mos ravishda masalaning psixologik jihatiga e’tiborni qaratgan.

Bugungi kunda ham oilaning moddiy-ma’naviy ta’minoti yuqori bo‘lgani holda, unda ta’lim muhitining zaifligi, “to‘qlikka sho‘xlik” illatining bardavomligi va oiladagi ta’lim-tarbiya ishining ko‘p hollarda kutilgan samarani bermayotganligi – aynan er va xotinning munosabatlari hosilasi ekanligi sir emas.

Pedagoglar tayyorlash jarayonida Fitratning quyidagi tavsiyalari o‘zining metodik qimmatiga ham egadir.

Shaxsning oila tarbiyasi asoslari bo‘yicha ko‘nikmaga ega bo‘lishi. Oilada amalga oshiriladigan tarbiya komponenti Fitratning pedagogik ta’lim ta’limotida muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, ota, ona va oilaning katta yoshli a’zolari muayyan darajada oila tarbiyasi asoslaridan xabardor bo‘lishi zaruriyat hisoblanadi. Bunda birinchi masala farzand ko‘rishdir. Fitrat mazkur masalani ilmiy jihatdan juda chuqur tushunadi, uning fikricha, farzand – Allohning in’omi, biroq unga erishish ma’rifiy asosda bo‘lishi kerak. Shu jihatdan pedagog olim XX asr boshlari uchun muhim hodisa bo‘lgan homiladorlik to‘g‘risida fikr yuritadi. U deydi: “Ona o‘z qornidagi bolani saqlashni bilishi kerak... Ona qornida bola paydo bo‘lganidan so‘ng uning hayot-mamoti ota-onaga bog‘liq. Shuning uchun ham ular bolaning nobud bo‘lishiga olib keladigan ishlarni qilmasliklari shart. Masalan, homiladorlikning ikkinchi oyidan to‘rtinchi oyigacha ko‘p onalar bola tushiradilar. Buning sabablari qo‘rquv, kamquvvatlik, og‘ir ishlarni bajarish, er bilan jinsiy birga bo‘lish (o‘rinsiz jinsiy aloqa qilish – Sh.A.) va ko‘p qayg‘urishdir”. Bu fikrlar bugungi kun uchun ma’lum narsa, biroq XX asar boshlaridagi mamlakatimiz hayoti uchun favqulodda yondashuv edi. Shu sababli Fitrat bu masalada tibbiy-pedagogik va psixologik tavsiyalarni ilgari suradi: “Og‘ir oyoqlik davrida ayollarni xonada yolg‘iz qoldirish, og‘ir

ishlarni buyurish umuman to‘g‘ri ish emas... Ikki oylikdan to‘rt oylikkacha bo‘lgan davrda homilador ayollar juda nozik bo‘ladilar. Har xil bahonalar bilan hafalanib, g‘amginlashadilar. Bu qayg‘urish haddidan ziyoda bo‘lsa, bola tushushiga sabab bo‘ladi”. Bu masalaga pedagogik-psixologik yondashuvdir. Shu jihatdan ma’rifatparvar pedagogning yondashuviga ko‘ra, oila tarbiyasi asoslaridan xabardor bo‘lishda birinchi masala er va xotinning reproduktiv savodxonligidir. Reproduktiv ma’lumotga egalik farzand ko‘rish masalasida ilmiy yondashuvga ega bo‘lishga olib keladi va bu bilan Fitrat bola tarbiyasi homiladorlik davridan boshlanishiga ishora qiladi.

Fitratning fikricha, oila fenomenini anglashdagi ikkinchi masala oilaning shaxs hayotidagi ijtimoiy vazifasini bilish bilan bog‘liq. Bu borada pedagog uchinchi yirik ilmiy risolasi “Oila yoki oilani boshqarish tartibi” asarida fikr yuritadi va uning fikricha, oila – bu shaxsni madaniy toifaga birlashtiruvchi tuzilmadir: “Odamlar xalq bo‘lishlaridan oldin jamoa bo‘lib yashash zarur ekanligini bilmaganlar, vahshiy hayvonlarga o‘xshab yolg‘iz, yakka-yakka bo‘lib yashaganlar va shu bois ular tabiiy mushkulotlar ostida azob chekkanlar. Nihoyat, vaqt o‘tishi bilan odamlar jamoa bo‘lib yashash lozimligini tushundilar... Oilaning shakllanishi yoki oilani boshqarishga asos solish bani Odam madaniyatining asosidir”. Demak, oila shaxs va jamiyat hayotida birlashtiruvchi, madaniylashtiruvchi va baxtga eltuvchi ijtimoiy vazifalarini bajaradi. Fitratning bunday yondashuvi XX asr I choragi ijtimoiy hayoti uchun sosial va pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga ega edi. Shu ma’noda u yozadi: “Oila – er, xotin va farzandlardan iborat. Oila – bu bir shaxs boshchiligida bir uyda yashovchilardir va u bir necha odamlardan iborat bo‘lgan jamoa... Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog‘liq. Tinchlik va totuvlik shu millat oilalarining intizomiga tayanadi”. Bu oilaning ijtimoiy vazifasini ilmiy belgilashdir va Fitrat buning uchun “Farang (Yevropa) olimlari tomonidan yozilayotgan kitoblarni o‘qish”ni tavsiya etadi. Misol uchun, u fransuz o‘z zamondoshi sosiologi va pedagogi Pol Demarning asarlarini o‘qish kerakligiga ishora qiladi.

Demak, Fitratning oilani ijtimoiy vazifasi masalasiga yondashuvida o‘zbek-islom va Yevropaning oila masalasiga doir yondashuvlari uyg‘un tarzda o‘z ifodasini topgan.

Xulosa qilinganda, ma’rifatparvar pedagogning fikricha, oila fenomenini anglashdagi uchinchi masala bu – shaxsni oila qurishning ahamiyatini tushunib olishidan iborat. Mazkur masalada u “Oila yoki oila boshqarish tartibi” risolasida batafsil fikr yuritadi. Avvalo, ta’kidlash lozimki, Fitrat e’tiqodli musulmon pedagog sifatida oila qurishning islom dinidagi asoslarini mukammal omil sifatida qabul qiladi: “Iymonim komilki, oila saodati va ahamiyati uchun qabul qilingan eng maqbul qonun – islomiy qonunlar bo‘ladi”.

Ayni paytda pedagog oila a’zolarining ma’rifatli, mehnatsevar va harakatchan bo‘lishi masalasida belgiyaliklar hamda inglizlarni namuna sifatida e’tirof etadi. Bu ikki yondashuv o‘tgan asr “Jadid pedagogikasi” uchun muhim hodisa edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi oila va xotin-qizlar qo‘mitasi. Ayollar ensiklopediyasi. “Mahalla va oila” nashriyoti. Toshkent – 2024.

2. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, fidoyilik, matonat. –T.: “Ma’naviyat”. 2002. 9-bet.

3. Fitrat A. Oila. –T.: “Ma’naviyat”. 1998.

4. Abdujalilova Sh. Abdurauf Fitratning oila va bola tarbiyasiga oid qarashlari. –T.: “Yozuvchi”. 2002.

Zilola NAZAROVA,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi, v.v.b. dotsent, p.f.f.d.

BOKSCHI YOSHLARNING SPORT MUVAFFAQIYATIGA ERISHISHIDA MOTIVATSIYANING O'RNI (Ilk o'spirin va o'spirinlar misolida)

Annotatsiya

Maqolada o'spirin yoshidagi bokschi yoshlarning muvaffaqiyatga erishishida motivatsiyaning o'rni yuqori ekanligi hamda motivatsiya darajalari namoyon bo'lishida ta'sir etuvchi omillar tajriba-sinov ishlarida o'rganilganli haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so'zlar. Bokschi yoshlar, muvaffaqiyatga erishish, motivatsiyaning o'rni, rejali maqdsad, muvaffaqiyatga erishishda yosh va jins tafovuti.

В статье рассматривается высокая роль мотивации в достижении успеха молодыми боксерами подросткового возраста, а также изучение факторов, влияющих на проявление уровней мотивации, в экспериментальной работе.

Ключевые слова. юный бокс, успех, роль мотивации, запланированные цели, возрастные и гендерные различия в успехе.

The article discusses the high role of motivation in achieving success among young boxers of adolescent age, as well as the fact that factors influencing the manifestation of motivation levels have been studied in experimental work.

Key words. Boxing youth, success, the role of motivation, planned goals, age and gender differences in success.

Jahonda bokschilarning sport muvaffaqiyatiga erishishida motivatsiya kuchini oshirish, musobaqa oldi, musobaqa jarayoni va musobaqadan keyingi holatlardagi motivatsiya kuchiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni ilmiy jihatdan tadqiq etish muammosi dolzarb ahamiyatli bo'lib, mazkur jarayon tobora psixologik xususiyat kasb etmoqda.

Motivatsiya — motivlashtirish; shaxsning nima uchun ma'lum vaqtda boshqa fikr va harakatlarni emas, faqat shu fikr va harakatni bajarishga qaror qilganligini asoslab berishi, tushuntirib berishidan iborat mantiqiy operatsiya. Bu eng birinchi turgan ehtiyojlarimiz natijasida sodir bo'ladi.

Jahon psixologiya fanining yirik namoyondalari shaxsning qiziqishini uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan binobarin, odamning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, hissiyoti, temperamenti, qobiliyati bilan umuman olganda inson qirralarining bog'liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Qiziqishlar esa motivlarning yuzaga kelishiga omil bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro jamoatchilik fikrini o'rganish markazi ma'lumotlariga ko'ra, sport bilan shug'ullangan professionallarning 44 foizi 18-24 yoshdayoq «sport faoliyatini» muvaffaqiyatga erishishning eng istiqbolli yo'nalishlari sifatida e'tirof etilgan. Yoshlarning boks sporti bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishi, g'alabaga erishishida motivatsiyani ahamiyatliligini joriy etishga yo'naltirilgan masalalarni ilmiy tadqiq etish va mazkur muammo bo'yicha tadqiqotlar olib borish zaruratini yuzaga keltiradi.

Bokschilarning jins va yosh ko'rsatkichlarida motivatsiyasini shakllanishining tafo-

vutlari o‘rganildi. Har bir inson o‘zining psixologik xususiyatini yoshi, jinsi, jamiyatda egallagan o‘rni bilan namoyon etadi. Motivatsiya jarayonlari ham huddi shunday. Motivatsiya bilimlarini o‘zlashtirish muvaffaqiyatga ta’sir etadi. Agar inson hayot faoliyatiga nazar tashlasak u rivojlanish yo‘lida taraqqiyoti bilan hayotning yangi chegaralarini doimiy ravishda yengib, yaxshiroq natijalarga erishishi bilan o‘zining shaxs sifatida takomillashib borishini ta’minlaydi. Insonning shaxs sifatida takomillashuvi uning shaxsiy sifatlarning har tomonlama rivojlanganligi bilan bog‘liq. Biz tadqiqot ishimizda sportchi motivatsiyasini keng qamrovli o‘rganishga harakat qildik.

T.Elersning “Muvaffaqiyatga erishish va mag‘lubiyatdan qochish motivatsiyasi” metodikasi natijalari, jins tofovutlari, Mann Uitni U - mezoniga ko‘ra, n=257

	O‘rtacha rang		**Rang summa**		**U**	p
Ko‘rsatkichlar	**qiz bolalar (n=124)**	o‘g‘il bolalar **(n=133)**	**qiz bolalar (n=124)**	o‘g‘il bolalar **(n=133)**		
Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi	126,99	130,88	15746,50	17406,50	7996,500	0,673
Mag‘lubiyatdan qochish motivatsiyasi	109,51	147,17	13579,50	19573,50	5829,500	**0,000*** **

Izoh: ***p ≤0,001

T.Elersning muvaffaqiyatga erishish va mag‘lubiyatdan qochish motivatsiyasi metodikasi bo‘yicha jins tofovutlari ko‘rsatkich diogrammasi ilovada ko‘rsatilgan.

T.Elersning muvaffaqiyatga erishish va mag‘lubiyatdan qochish motivatsiyasi metodikasi bo‘yicha jins tofovutlari tahlil etilganda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi bo‘yicha qiz va o‘g‘il bolarda farqlar namoyon bo‘lmadi. Mag‘lubiyatdan qochish motivatsiyasi bo‘yicha esa ishonchli farq kuzatilganini ko‘rish mumkin (U=5829,500; p<0,001).

Yani mag‘lubiyatdan qochish qiz bolalarga qaraganda o‘g‘il bolalarda yuqori ekan. O‘g‘il bola bokschilarimiz mag‘lubiyat emas doim muvaffaqiyatga erishishga harakat qilishadi. Ammo mag‘lubiyat haqida qizlarga qaraganda ko‘proq o‘ylashadi. Mag‘lubiyatga uchrashsa atrofdagi sportdoshlari, oilasi oldida g‘ururi to‘kilib qoladigandek tuyuladi.

Shu o‘rinda E.P.Ilinning erkak va ayollarda sport karerasini xususiyatlari to‘g‘risidagi fikrlarini keltirib o‘tamiz: O‘g‘il bolalar odatda sportni o‘zlari tanlaydilar, o‘zlari murabbiyga kelishadi yoki ota-onasidan ularni u yoki bu sport bo‘limiga olib borishlarini so‘rashadi. Qizlar ko‘proq passiv va ota-onalarining qaroriga yoki murabbiyning taklifiga ko‘proq tayanadilar. Shunga qaramay, o‘g‘il bolalar o‘z umidlaridan umidsizlikka tushish ehtimoli qiz bolalarga qaraganda uch barabar ko‘p deya bildirilgan fikrlar bizning tadqiqot ishimiz natijalarini izohlaydi. Shu o‘rinda muvaffaqiyatni quyidagi voqea asosida ham izohlasak:

Bir yosh yigit Suqrotdan muvaffaqiyatning siri nimada ekanligini so‘radi. Suqrot unga ertasi kuni tongda daryo bo‘yiga kelishini, savoliga o‘sha yerda javob berishini aytdi. Ertasiga ertalab yigit daryo bo‘yiga keldi. Suqrot undan daryoga tushishni so‘radi. Birga daryoga tushdilar. Suv bo‘yinlariga yetganda, kutilmaganda Suqrot yigitning boshini suvga tiqdi. Yigit suvdan chiqishga qanchalik harakat qilmasin, Suqrot kuchli edi. Suqrot yigitni ko‘karib ketgunicha suvda ushlab turdi, keyin suvdan chiqarib oldi.

Yigit chuqur nafas oldi.

Suqrot so‘radi: “Boshingni suvda tutib turgan paytim eng ko‘p nimani xohlading?” Yigit javob berdi: “Havo”. Suqrot dedi: “Muvaffaqiyatning siri mana shunda. Qachonki sen muvaffaqiyatni suv tubida havoni xohlaganingchalik xohlasang, shunda unga erishasan. Bundan boshqa sir yo‘q”.

Yoniq istak muvaffaqiyatning boshlanishidir. Kichik olov ko‘p issiqlik berolmaganidek, kuchli bo‘lmagan istak buyuk maqsadlarga asos bo‘lolmaydi.

Doimiy ravishda muvaffaqiyat emas balki mag‘lubiyatni o‘ylash esa chempionatlarda muvaffaqiyatga erishish darajasi pastlab ketadi. Mag‘lubiyatdan qochishga intilish motivatsiyasining kuchayib ketishi ba’zi bir sportchilarda mag‘lubiyatni olib kelsa ba’zilarida muvaffaqiyatni ham olib kelishi mumkin. Lekin ko‘p hollarda mag‘lubiyatga uchrab qolsamchi deya o‘ylash mag‘lubiyatni chorlaydi. Shunday ekan sportchining o‘ziga ishonchi juda muhim sanaladi.

Bilamizki, ko‘pchilik boks - ayollar ishi emasligini aytishadi. Bu erkaklar sporti va qizlar, birinchi navbatda, o‘zlarining va tug‘ilmagan bolaning sog‘lig‘i haqida o‘ylashlari kerak. Biroq, hamma odamlar bir xil emas va erkaklarnikiga o‘xshash sport turi, faoliyat turini tanlashadi hamda jasurlik bilan natijalarni qo‘lga kiritishdan to‘xtamaydilar.

Shaxs motivatsiyasini aniqlashga yo‘nalgan Gerbachevskiy so‘rovnomasi bo‘yicha jins tofovutlari ham tahlil etilgan. Bir qancha shkalalar bo‘yicha ishonchli farqlar topildi. Qochish motivi qiz bolalarga qaraganda o‘g‘il bolalarda kuchli ekan. Natijalarni past bo‘lishidan qochish kuzatilar ekan. ($U=5829{,}500$; $p<0{,}01$). Qochish motivi bilamizki, inson qaysi bir faoliyatda bo‘lmasin biror bir maqsad qo‘yadi va shu maqsad yo‘lida harakat qiladi. Lekin harakat qilish davomida ba’zi bir insonlar muvaffaqiyatga erishaman deb, ba’zilar esa mag‘lubiyatga uchrasamchi deya tushunchalar bilan yondashadi. Ikkinchi toifa yondoshuvdagilar shu o‘y va hayollari natijasini yutqazish bilan yakunlaydi yani tortishish qonuni ishlay boshlaydi. O‘zi uchun o‘ylaganlari o‘zida aks etadi. Shunday ekan har qanday vaziyatda inson muvaffaqiyat sari intilmog‘i lozim.

Faoliyatni almashtirish xohishi motivida ham o‘g‘il bolalarda namoyon bo‘lganligini ko‘rish mumkin. ($U=6792{,}000$; $p<0{,}05$). Bunga shunday izoh berishimiz mumkin. Faoliyatni almashtirish xohishi mag‘lubiyatdan qochish motivi ustunlik qilgan yigitlarda asosan namoyon bo‘ladi. Negaki, o‘g‘il bolalarda or-nomus o‘ta kuchli bo‘lib, doimiy mag‘lubiyatga uchrashishni xohlashmaydi. Hamda o‘zini boshqa sohalarda sinab ko‘rishga bel bog‘lashadi. Yani bir joyda to‘xtab qolish ularga xos xususiyat emas.

Vazifalarning murakkabligi ham o‘g‘il bolalarimizda ustunlik qildi. ($U=6663{,}000$; $p<0{,}01$). Bilamizki, yakkakurash sport turlaridan boks o‘ta kuchli motivatsiya, sog‘lik, ma’suliyat talab etadigan sport turi. O‘ziga yarasha vazifalar ham yukqlatiladi. Vazifalarni individual jismoniy va ruhiy kuchiga qarab to‘g‘ri bajara oladiganlar albatta maqsad qilib qo‘ygan yuksaklikka erishadi. Bizning natijalarimizga ko‘ra o‘g‘il bolalar uchun vazifalar murakkabligi yuqori ammo shu murakkab vazifalar boshqa faoliyat bilan shug‘ullanayotgan yigitlarga qaraganda bokschi yigitlarimizni chidamli, kuchli, irodali va yuqori motivlarga ega shaxs sifatida kamol topishiga yordam beradi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Yana bir fikrni alohida aytish joizki, yuklamalar qizlarga qaraganda o‘g‘il bolalar uchun biroz murakkabroq qilib beriladi.

Irodaviy quvvat motivi qiz bolalarimizda yuqori ekanligi tahliliy natijalarimizda aniqlandi ($U=7026{,}500$; $p<0{,}05$). O‘zbegim qizlari irodaviy quvvati yuqori bo‘lishi bu juda quvonarli holat. Iroda-odamning o‘z faoliyati va psixik jarayonlarini o‘zi boshqarishda namoyon bo‘ladigan qobiliyati. Inson irodaviy harakatini amalga oshirar ekan, o‘ziga

hukmron, ehtiyoj va xohishlariga qarshi turadi: Iroda uchun “men xohlayman” degan kechinma emas, balki “kerak”, “bajarishim shart” degan kechinma xosdir. Inson faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan mustahkam irodani talab qiladi. Iroda mehnatda paydo bo‘ladi va toblanadi. Uning ongdagi faoliyati harakat maqsadini belgilashda, maqsadga erishish vositalari va yo‘l-yo‘riqlarini oldindan aniqlab, ma’lum qarorga kelishda hamda bu qarorni ijro etishda namoyon bo‘ladi. Odamda irodaning qay darajada ekanligi maqsadni qanday ro‘yobga chiqarishida ko‘rinadi.

Irodaviy harakat jarayonlarida kishi ichki va tashqi to‘siqlarga duch keladi. Ichki to‘siqlar kishining o‘ziga, uning ichki mayllariga xos holat. Kishining ichki mayllarini yenga olish, o‘zini boshqarish va o‘z ustidan hukmronlik qila bilish layoqati ichki iroda deb ataladi. Tashqi to‘siqlar tevarak atrofdagi voqelikda uchraydi. Kishining ana shunday tashqi to‘siqlarni yenga olish layoqati tashki iroda deb ataladi. Irodaviy faoliyatda tashqi to‘siqlarni yengish (tashqi iroda) ichki to‘siqlar (ichki iroda) ni yengish bilan uzviy bog‘liq. Irodaning muhim sifatlari: o‘zini tuta bilish, dadillik, qat’iylik, chidam va toqat, prinsipiallik, mustaqillik va b. Iroda kuchi shu sifatlarning qay darajada namoyon bo‘lishiga qarab belgilanadi. Kishi yuksak g‘oyalarga asoslangan ongli qat’iyat va sabot bilan o‘z harakati yo‘lidagi to‘siqlarni yengar ekan, u kuchli iroda egasi hisoblanadi. Iroda kishining xarakteri bilan uzviy bog‘liq, uning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

O‘z imkoniyatlarini baholash shkalasi qiz bolalarda yuqori ekan (U=6647,000; p<0,01). Yani o‘ziga ishonch va imkoniyatlariga bo‘lgan bahosi yuqori. Mavjud imkoniyatlariga adekvat baho bera olishi natijasida motivatsiya kuchini oshira olishi hamda bu orqali muvaffaqiyat qozona olish ko‘lami kengligi bilan baholanadi. Qizlar bilamizki, o‘z imkoniyatlariga bahosini yuqori va oshkora namoyon etishadi va yaxshisiga loyiqman deya fikrlarini ilgari surishadi. Shu o‘rinda psixologiya fanlari doktori, professor V.M.Karimova rahbarligidagi G.O.Ochilovaning “Yoshlardagi tadbirkorlik motivasiyasiga oilaviy biznes ta’sirining gender xususiyatlari” mavzusidagi ilmiy ishida tanlab olgan T.Dembo va S.Ya.Rubinshteynlarning “O‘z- o‘zini baholash metodikasi” natijalariga ko‘ra ushbu fikrni bildirgan: ‘‘O‘zlarini aqlli va fe’l- atvorlarini yaxshi deb baholagan qizlarda motivasion shaxsiy sifatlarda ko‘proq namoyishkoronalik, muvaffaqiyatga erishishga intilish xususiyatlari aniq ko‘rindi’’, deya tahliliy fikr bildirilgan. Biz olib borgan tadqiqot ishimizda tanlab olgan Gerbachevskiy so‘rovnomasining shkalalari bo‘yicha jins tafovutlarining natijalari bilan uzviy aloqadorlik va ishonchlilikni taminlaydi.

N.V.Samoukina o‘z individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish ehtiyojlar doirasida yuzaga kelishini ta’kidlaydi. Muallifga ko‘ra, “O‘z individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish o‘z Egosi va “Men”ining kuchini ko‘rsatishga intilish, shaxsiy va kasbiy rivojlanishda qobiliyatli va yuksak maqsadlarga intiluvchi odamlarga xosdir”.

Quvvatni safarbar eta olinganlik – natijalarga erishishda kuchlarni safarbar etishi ham qiz bola bokschilarimizda kuzatildi (U=695,500; p<0,05). Buni shunday izohlash mumkin. Bilamizki, sportchilarimiz turli xil musobaqalarda, har xil mamlakat vakillari bilan raqib sifatida jang maydoniga ko‘tarilishadi. Shunday vaziyatlarda sportchi o‘z vazniga teng raqib bilan kurashadi. Mana shunday jarayonda faqatgina vazn emas, balki o‘zida shakllangan kuchni, jismoniy va ruhiy quvvatni, tajribani to‘g‘ri baholagan holda jang olib borishi natijadorlikni beradi. Bu shkalada ko‘rib turganimizdek qiz bolalarda o‘z kuchiga to‘g‘ri baho berib, safarbar eta olish qobiliyati o‘g‘il bola bokschilarga qaraganda yuqori ekan. Yana shuni ham aytishimiz kerakki, qizlar o‘zidagi kuchini raqibini kuchiga taqqoslab kurashishga kirishadi, ammo o‘g‘il bolalar buning aksi. Men yengilmasman va undanda kuchliman baribir kurashdan qaytmayman singari motivat-

sion kuch bilan raqibi qancha kuchli bo‘lishiga qaramasdan jang maydoniga ko‘tariladi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, har bir ishimizdagi yutuq va mag‘lubiyatlar bizning ongimizga hamda ruhiyatimizga salbiy ta’sir etishiga yo‘l qo‘ymasligimiz lozim.

Emotsiyalarimizni nazoratga olishimiz kerak. Negaki, siqilib, yig‘lab o‘tirgan bir paytimizda, mag‘lubiyatdan ham o‘ziga kuch topa oladigan insonlar ko‘p yutuqlarga erishishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva R.M, Djurayeva M.T “Kasbiy psixologiya”. – T., 2013. 42b.

2. Акулина Н. Н. Влияние общего интеллекта и мотивации на успешность усвоения знаний //ананьевские чтения-99: тезисы научно-практической конференции — спб., 1999. 201 с.

3. Бараев Х.А, Габдулов Э.Х. “Психология в современном боксе” Учебное пособие.-Алматы: КазАСТ, 2017.- 128 с.

4. Илин Е.П. «Психология спорта» СПб.:Питер, 2008 – 253 с.

5. Ильин Е. П. «Сущность и структура мотива» // психологический журнал - 1995.— №2. 87-93 с.

6. Ochilova G.O. “Yoshlardagi tadbirkorlik motivasiyasiga oilaviy biznes ta’sirining gender xususiyatlari” psixologiya fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD)… diss.19.00.05.-T.:TDIU, 2020. 106 b.

7. Sirliyev E.N. “O‘spirin yoshidagi dzyudochilarning shaxsiy sifatlari rivojlanishining psixologik omillari” 19.00.06. Aftoreferat. diss. psix.f.b.f.d.(Phd). – Toshkent 2021. 15b

8. Самоукина Н.В. «Психология профессионалной деятелности: учеб пособие». – 2-е изд./ Н.В. Самоукина. – СПб: Питер, 2003. – 224 с.

9. Tadjibayev S.S. “O‘smir yakkakurashchilarining kompleks tayyorgarligida harakatli o‘yinlarni qo‘llash metodikasini ilmiy-pedagogik asolari”: ped. fan. dok. ... dis. – Chirchiq, 2019. – 122 b.

Gulshad SAPARBAEVA,
Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, magistrant
Guliston TEMIRXANOVA,
Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, magistrant

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIGA MUSIQIY BILIM BERISHDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINING AHAMIYATI

(Inklyuziv ta'lim konsepsiyasi asosida)

Annotatsiya

Maqolada inklyuziv ta'lim konsepsiyasi doirasida boshlang'ich sinflarda musiqa ta'limining o'quvchilar rivojiga ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilinadi. Xususan, musiqa darslarining bolalarning emotsional, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishidagi o'rni yoritilib, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilar bilan ishlashda samarali metodlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari, ularning inklyuziv muhitda ishlashga tayyorgarligi va pedagogik mahoratini oshirish yo'llari muhokama etiladi.

Tayanch so'zlar. Inklyuziv ta'lim, musiqa ta'limi, boshlang'ich sinf, o'quvchi rivoji, kasbiy kompetentlik, pedagogik mahorat, maxsus ehtiyojli bolalar, ijodkorlik, emotsional rivojlanish.

В данной статье анализируется влияние музыкального образования на развитие учащихся начальной школы в рамках концепции инклюзивного образования. В частности, подчеркивается роль уроков музыки в эмоциональном, социальном и когнитивном развитии детей, рассматриваются эффективные методы работы с учащимися с особыми образовательными потребностями. Также обсуждаются вопросы развития профессиональной компетентности будущих учителей, их готовности к работе в инклюзивной среде и пути совершенствования их педагогических навыков.

Ключевые слова. Инклюзивное образование, музыкальное образование, начальная школа, развитие учащихся, профессиональная компетентность, педагогические навыки, дети с особыми потребностями, творчество, эмоциональное развитие

This article analyzes the impact of music education on the development of students in primary schools within the framework of the concept of inclusive education. In particular, the role of music lessons in the emotional, social and cognitive development of children is highlighted, and effective methods for working with students with special educational needs are considered. Also, issues of developing the professional competence of future teachers, their readiness to work in an inclusive environment and ways to improve their pedagogical skills are discussed.

Ke ywords. Inclusive education, music education, primary school, student development, professional competence, pedagogical skills, children with special needs, creativity, emotional development.

Inklyuziv ta'lim – bu barcha bolalar, ularning jismoniy, ruhiy, ijtimoiy yoki intellektual xususiyatlaridan qat'iy nazar, yagona ta'lim muhitida o'qitilishini nazarda tutuvchi tizimdir. Bu yondashuv BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risida"gi konvensiyasida ham o'z ifodasini topgan. 2020-yil 23-sentabr kuni qabul qilingan yangi tahrirdagi O'zbekiston respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuniga ilk bora "inklyuziv ta'lim" tushunchasi kiritildi. Nogironlik endilikda tibbiy masala emas,balki birinchi navbatda inson huquqlari masalasi deya qonuniy e'tirof etildi.Shuni ta'kidlash joizki, nogironligi

bo’lgan bolalar uchun to’siqlardan holi va inklyuziv muhitni yaratish orqali uning to’liq va sifatli ta’lim olishini ta’minlash-bola huquqlarini amalga oshirishning samarali yo’llaridan biridir” deb, ta’kidlandi.

Zamonaviy ta’lim tizimida inklyuziv ta’lim konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etib, barcha bolalarning teng huquqli ta’lim olish imkoniyatini ta’minlashga qaratilgan. Bu jarayonda boshlang‘ich sinflarda olib boriladigan fanlar, xususan, musiqa ta’limi alohida o‘rin tutadi. Musiqa nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Boshlang‘ich sinflarda musiqa ta’limining yana bir muhim jihati — bolalarda ijodiy fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Musiqa darslari davomida bolalar yangi kompozitsiyalar yaratishda, o‘z g‘oyalarini ifodalashda va musiqa asarlarini ijro etishda ijodiy yondashuvlarni o‘rganadilar. Bu ularni yangi fikrlar yaratishga, ijodiy tajriba va bilimlarni qo‘llashga undaydi. Shuningdek, musiqa o‘qitish jarayonida bolalar guruhda ishlash, hamkorlik qilish va o‘zaro hurmatni rivojlantirish kabi ijtimoiy ko‘nikmalarni ham egallaydilar. Hozirgi kunda boshlang‘ich sinflarda musiqa ta’limi faqatgina musiqiy bilimlarni oshirish emas, balki umumiy rivojlanish uchun muhim bo‘lgan ko‘plab ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, musiqa o‘qitish usullari va metodlari ham o‘zgarib boradi, chunki pedagogik tizimdagi yangiliklar, zamonaviy texnologiyalar va bolalarning o‘qish uslublari musiqa ta’limining samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Inklyuziv ta’lim barcha o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Musiqa ta’limi esa bu jarayonda universal vosita sifatida xizmat qiladi. Chunki musiqa til, jismoniy yoki aqliy cheklovlardan qat’i nazar, har bir bola uchun tushunarli va qiziqarli faoliyatdir. Musiqa orqali bolalar o‘zlarini dunyoqarashda yangicha tarzda ifoda etishni o‘rganadilar. Musiqa ko‘pincha bolalar uchun dunyoqarashni shakllantirishning bir shakli bo‘lib xizmat qiladi, chunki musiqa asarlari turli madaniyatlar va tarixiy davrlarni aks ettiradi. Shu bilan birga, musiqa darslarida bolalar o‘zaro muloqot qilishni va o‘z his-tuyg‘ularini boshqalar bilan bo‘lishishni o‘rganadilar.

Ijodiy rivojlanish. Musiqa ta’limining eng muhim aspektlaridan biri bu bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Musiqa darslari bolalarda tasavvur qilish va yangi g‘oyalarni yaratishga rag‘batlantiradi. Musiqa orqali bolalar o‘z fikrlarini musiqiy shaklda ifoda etishni o‘rganadilar. Bu esa ularga yangi musiqiy kompozitsiyalar yaratish, musiqa asarlarini ijro etish va turli musiqiy uslublarni sinash imkoniyatini beradi.

Musiqaning ko‘plab shakllari, masalan, vokal va instrumental ijro, bolalarda mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Musiqa darslarida bolalar musiqiy kompozitsiyalarni yaratishda o‘z g‘oyalarini ifoda etishadi. Bu jarayon bolalarning ijodiy tafakkurini va mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Shuningdek, musiqa darslarida ijodiy jarayonlarni boshqarish, yangi shakllar yaratish va mavjud materiallarga yangicha yondashuvlar kiritish imkoniyatlari bolalarga o‘z ijodiy qobiliyatlarini namoyish etish imkoniyatini taqdim etadi.

Musiqa darslari orqali:

– o‘quvchilarning emotsional holati yaxshilanadi;

– ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalari shakllanadi;

– o‘zini ifoda etish qobiliyati rivojlanadi;

– jamoada ishlash madaniyati shakllanadi[1].

Ayniqsa, maxsus ehtiyojli bolalar uchun musiqa terapiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, ularning ruhiy barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Musiqa ta’limi bolalarda

[1] Ziyamuhamedova G. Inklyuziv ta’limda pedagogik yondashuvlar. – Toshkent: TDPU, 2022.

o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi. Musiqa darslarida bolalar o‘z ijodlarini ifoda etish uchun imkoniyat topadilar. Bu o‘z navbatida bolalarda motivatsiyani kuchaytiradi va ularni o‘z qobiliyatlarini yanada rivojlantirishga undaydi. Musiqa orqali bolalar o‘zlarini to‘g‘ri ifoda etish va o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshirishni o‘rganadilar.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolalarning asosiy bilim, ko‘nikma va malakalari shakllanadigan davr hisoblanadi. Musiqa ta’limi ushbu jarayonga quyidagi jihatlarda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi:

Kognitiv rivojlanish

Musiqa bilan shug‘ullanish xotira, diqqat va tafakkurni rivojlantiradi.

Ritm va ohangni anglash matematik va mantiqiy fikrlashga ham yordam beradi.

Emotsional rivojlanish

Musiqa o‘quvchilarning his-tuyg‘ularini ifoda etishiga imkon yaratadi. Bu esa stressni kamaytirish va ijobiy kayfiyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy rivojlanish

Guruh bo‘lib kuylash yoki musiqa asboblarida birgalikda ijro etish o‘quvchilar o‘rtasida hamkorlik va o‘zaro hurmatni rivojlantiradi.

Ijodiy rivojlanish

Musiqa ijodkorlikni rag‘batlantiradi, o‘quvchilarning fantaziyasi va tasavvurini kengaytiradi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish.

Kasbiy kompetentlik – bu o‘qituvchining o‘z kasbiga doir bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlar majmuasini ifodalaydi. U o‘qituvchining ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilar bilan individual ishlash, ularni motivatsiyalash hamda o‘z faoliyatini doimiy takomillashtirish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida samarali faoliyat olib borish uchun bo‘lajak o‘qituvchilarda quyidagi kompetensiyalar shakllangan bo‘lishi zarur:

Pedagogik kompetensiya

O‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda dars tashkil eta olish, differensial yondashuvni qo‘llash.

Psixologik kompetensiya

Maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda sabr-toqat, empatiya va psixologik bilimlarga ega bo‘lish.

Metodik kompetensiya

Musiqa ta’limining zamonaviy metod va texnologiyalarini qo‘llay olish, innovatsion yondashuvlardan foydalanish.

Kommunikativ kompetensiya

O‘quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot o‘rnatish.

Bunday kompetensiyalarni rivojlantirish uchun pedagogik oliy ta’lim muassasalari o‘quv rejalari va dasturlariga “Inklyuziv pedagogika”, “Maxsus psixologiya”, “Differensial ta’lim metodikasi” kabi fanlarni kiritish zarur. Shuningdek, amaliy mashg‘ulotlar, treninglar va keys-stadi (case-study) metodlarini keng qo‘llash ham muhimdir.

Inklyuziv kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Bo‘lajak o‘qituvchilarda inklyuziv kompetentlikni shakllantirishda quyidagi pedagogik shart-sharoitlar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Amaliyotga yo‘naltirilgan o‘qitish – talabalarni real inklyuziv maktablarda amaliyot o‘tashga jalb etish;

2. Interfaol metodlardan foydalanish – “aqliy hujum”, “rol o‘ynash”, “muammoli vaziyat” metodlari orqali empatiya va tahliliy fikrlashni kuchaytirish;

3. Mentorlik tizimi – tajribali pedagoglar bilan hamkorlikda o‘rganish;

4. Refleksiv tahlil – talabalar o‘z pedagogik faoliyatini tahlil qilib, o‘zini baholashga o‘rgatiladi;

5. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar – raqamli vositalar yordamida moslashtirilgan ta’lim resurslarini yaratish.

Ushbu yondashuvlar o‘qituvchining nafaqat kasbiy bilimini, balki shaxsiy yetukligini ham rivojlantiradi.

Inklyuziv ta’lim tizimida o‘qituvchi – bu ko‘p funksiyali mutaxassisdir. U o‘qituvchi, psixolog, maslahatchi, tashkilotchi va ijtimoiy mediator sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli u quyidagi shaxsiy fazilatlarga ega bo‘lishi lozim:

Bag‘rikenglik va sabr-toqat – har bir o‘quvchiga hurmat bilan yondashish;

Empatiya – o‘quvchilarning hissiy holatini his eta bilish;

Mas’uliyat va halollik – pedagogik etika va axloq me’yorlariga amal qilish;

Tashabbuskorlik va ijodkorlik – muammolarga noodatiy yechim topa olish;

Hamkorlikka tayyorlik – jamoada ishlash madaniyati.

Bu sifatlar o‘qituvchining kasbiy muvaffaqiyatining asosi bo‘lib, inklyuziv muhitda o‘quvchilarning muvaffaqiyatli integratsiyasini ta’minlaydi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda inklyuziv kompetentlikni rivojlantirish yo‘llari hisoblanadi.

Inklyuziv kompetentlikni rivojlantirishning samarali yo‘llaridan ba’zilarini quyidagicha keltirish mumkin:

Trening mashg‘ulotlari – empatiya, kommunikatsiya va konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish;

Keys-stadi texnologiyasi – real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish orqali qaror qabul qilishni o‘rganish;

Loyiha faoliyati – talabalarni mustaqil ijodiy izlanishga yo‘naltirish;

Seminar va konferensiyalar – zamonaviy inklyuziv ta’lim tajribalarini o‘rganish;

Amaliyot darslari – maxsus ehtiyojli bolalar bilan bevosita ishlash orqali tajriba orttirish.

Shuningdek, bo‘lajak pedagoglarni baholashda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy kompetensiyalar darajasi ham inobatga olinishi kerak.

Inklyuziv ta’limda duch kelinayotgan muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari

Inklyuziv ta’lim tizimini amaliyotga joriy etishda bir qator muammolar ham mavjud:

pedagoglarning tayyorgarlik darajasi yetarli emasligi;

moslashtirilgan o‘quv resurslari va texnik vositalarning kamligi;

ota-onalarning inklyuzivlik haqidagi tushunchasining pastligi;

ijtimoiy stereotiplar va kamsitish holatlarining mavjudligi.

Bu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

– o‘qituvchilar malakasini oshirish kurslarini tizimli yo‘lga qo‘yish;

– inklyuziv ta’lim uchun zarur moddiy-texnik bazani mustahkamlash;

– jamiyatda inklyuziv madaniyatni targ‘ib qilish;

– ota-onalar va mahalla faollarini jarayonga jalb etish.

Inklyuziv kompetentlikni baholash mezonlari

Bo‘lajak o‘qituvchilarning inklyuziv kompetentligini baholashda quyidagi mezonlar qo‘llanilishi mumkin:

– nazariy bilimlar darajasi;

– darsni rejalashtirish va moslashtirish qobiliyati;

– o‘quvchilar bilan kommunikatsiya o‘rnatish mahorati;
– empatiya va tolerantlik darajasi;
– innovatsion yondashuvlardan foydalanish qobiliyati;
– refleksiv tahlil va o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorlik.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish yo‘llari

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish uchun quyidagi choralar muhim hisoblanadi:

– amaliy mashg‘ulotlar va treninglar tashkil etish;
– inklyuziv ta’lim bo‘yicha maxsus kurslar joriy etish;
– pedagogik amaliyot jarayonida real muhitda tajriba orttirish;
– innovatsion pedagogik texnologiyalarni o‘rganish

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki inklyuziv ta’lim konsepsiyasi doirasida boshlang‘ich sinflarda musiqa ta’limi o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. U nafaqat bilim berish vositasi, balki tarbiyaviy va rivojlantiruvchi omil sifatida ham xizmat qiladi. Boshlang‘ich sinflarda musiqa ta’limi nafaqat musiqiy bilimlarni, balki bolalarning umumiy rivojlanishini ta’minlaydi. Musiqa darslari o‘quvchilarga nafaqat estetik, balki hissiy va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish imkonini yaratadi. Musiqiy faoliyat, o‘quvchilarda kognitiv, hissiy va ijodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash bilan birga, ularning jamiyatda o‘z o‘rnini topishlariga ham yordam beradi. Musiqa ta’limi orqali o‘quvchilar o‘zlarini ifoda etishni, boshqalar bilan ishlashni va hissiy muvozanatni saqlashni o‘rganadilar. Shu bilan birga, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashning asosiy shartlaridan biridir. Zamonaviy pedagoglar musiqa ta’limini inklyuziv muhitda samarali tashkil eta olishlari uchun chuqur bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 29-dekabrdagi “Inklyuziv ta’limni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-448-son qarori.
3. Akhmedova, S. X. (2020). Musiqa ta’limining bolalar rivojlanishiga ta’siri. Pedagogika va ta’lim jurnali, 5(3), 45-52.
4. Abdullayeva, Z. R. (2018). Boshlang‘ich sinflarda musiqa ta’limi va uning kognitiv rivojlanishga ta’siri. Ta’lim va innovatsiyalar jurnali, 8(4), 63-70.
5. Sharipov, A. S. (2019). Musiqa ta’limining estetik rivojlanishdagi o‘rni. San’at va ta’lim ilmiy-nazariy jurnali, 11(2), 89-95.
6. Yusupov, B. D. (2021). Musiqa va san’at ta’limining o‘quvchilar rivojlanishidagi roli. Pedagogika ilmiy axborotlari, 15(7), 34-40.
7. Karimova, D. A. (2022). Musiqa darslarida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish. O‘qituvchi va ta’lim jurnali, 4(1), 23-30.
8. Iskandarova, R. M. (2020). Musiqa ta’limining bolalar psixologiyasiga ta’siri. Psixologiya va pedagogika ilmiy jurnali, 6(5), 77-85.
9. Shukurov, I. T. (2021). Musiqaning kognitiv va hissiy rivojlanishga ta’siri. Ilmiy ma’ruzalar to‘plami, 2(3), 103-110. Foydalanilgan adabiyotlar
10. X.Ibraimov , M.Quronov. Umumiy pedagogika SAHHOF 2023
11. Ziyamuhamedova G. Inklyuziv ta’limda pedagogik yondashuvlar. – Toshkent: TDPU, 2022.

Gulnoz SAPAROVA,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi, mudir

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI TABIATNI ASRASHGA O'RGATISHDA EKOLOGIK TARBIYANING PEDAGOGIK TALABLARI

Annotatsiya

Maqolada ta'lim tizimini isloh etish bilan bir qatorda o'quvchilarga ekologik bilimlarni berishda zamonaviy ta'lim-tarbiya metodlarini qo'llash hamisha dolzarbligcha qolishiva shu nuqtayi nazardan kelib chiqib boshlang'ich sinf o'quvchilarini tabiatni asrashga va ekologik tarbiyalashdagi muammolar yoritilgan.

Tayanch so'zlar. Ekologik tarbiya, ekologik talablarga rioya etish, ekologik ta'limni takomillashtirish, ekologiya va hayot.

В статье, наряду с реформированием системы образования, применение современных методов обучения и воспитания в передаче экологических знаний учащимся всегда остается актуальным, и с этой точки зрения освещаются проблемы охраны природы и экологического воспитания учащихся начальных классов.

Ключевые слова. экологическое образование, соблюдение экологических требований, совершенствование экологического образования, экология и жизнь.

In the article, alongside the reform of the education system, the application of modern teaching and upbringing methods in transmitting environmental knowledge to students remains always relevant, and from this perspective, the problems of nature conservation and the environmental education of primary school students are highlighted..

Key words. Environmental education, compliance with environmental requirements, improvement of environmental education, ecology and life.

Mamlakatimiz Yangi O'zbekiston taraqqiyoti davrida yosh avlodni ekologik tarbiyasiga jiddiy e'tibor berilmoqda. Uning zamirida davlatimiz ekologiyani muhofaza qilish, "yashil maydon" shioridagi tadbirlar atrof olamga munosabatlarni barqarorlashtirish maqsadini ifodalaydi. Bu bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning quyida aytib o'tgan so'zi diqqatga sazovordir: "Eng muhim masala-aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta, bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal etib bo'lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga dahldorlik hissini tarbiyalashda unga dahldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin."

2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalarni so'zsiz amalga oshirish, Respublika hududlaridagi ekologik muammolar yechimiga ta'lim tizimini joriy qilish bilan hissa qo'shishda quyidagilarga amal qilishda:

– o'sib kelayotgan yosh avlodning ekologik savodxonligini oshirish;

– ekologik ongi va ekologik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish;

– ekologik ta'lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish maqsadida vujudga keltiriladi.

O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida

ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g’risida”gi 434-sonli qarori qabul qilingan. Qarorga ilova sifatida O‘zbekiston Respublikasida Ekologik ta’limni rivojlantirish Konsepsiyasi ishlab chiqilgan. Konsepsiyaning asosiy maqsadi o‘sib kelayotgan yosh avlodda ekologik bilim, ong va madaniyatni shakllantirish hamda rivojlantirish, ekologik ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, shuningdek, ekologiya sohasidagi ilm-fanni jahonning ilg’or innovatsion texnologiyalarini jalb etgan holda yanada takomillashtirishdan iborat. Mazkur konsepsiyada ta’limning barcha bosqichlarida ekologik tarbiyaning o‘rni va roliga alohida urg’u berilgan.“ Umumiy o‘rta ta’lim tizimida ekologik ta’limni takomillashtirish” bo‘limida quyidagi ustuvor vazifalar belgilab qo‘yilgan.

Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturlari o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish parametrlaridan kelib chiqqan holda qaytadan tahlil qilinadi va qo‘shimcha indikatorlar belgilanadi.

Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturlari mazmuni quyidagi malakalar bilan boyitiladi:

– o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishga xizmat qiluvchi bilim;

– ko‘nikma va malakalarni ta’lim mazmuniga keng singdirish;

– o‘quv fanlari doirasidagi ekologik bilimlarni amaliyotga joriy etish;

– ularni amaliyotda qo‘llay olish imkonini beruvchi amaliy topshiriqlar bilan boyitish (nazariya yoki muhokamadan amaliyotga o‘tish).

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida ekologik bilimlar o‘quvchilarning yoshi, jismoniy imkoniyatlari va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda sinflar darajasida farqlanishi asosida tashkil etiladi. Bunda bilim berish “oddiydan murakkabga”, “uzviylik va uzluksizlik” kabi pedagogik tamoyillarga tayangan holda nazariy va amaliy bilimlar uyg’unligiga, o‘quvchilarda ekologik madaniyat hamda tarbiyaning bosqichma-bosqich shakllanishini ta’minlaydigan maqsadli tizimga aylanishi kerak.

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida ekologiyaning nazariy asoslariga oid bilimlar va ekologik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan bilim, ko‘nikma va malakalar mavjud o‘quv fanlari mazmunida uzviylik asosida beriladi va bir butun kompleks tarzda ifodalanadi. Bunda umumiy o‘rta ta’lim tizimini tamomlagan shaxs minimal darajada ekologik tushunchalar, xulq-atvor qoidalari (ekologik madaniyat) to‘g’risida bilimga ega bo‘ladi, ekologik bilimlar fanlar mazmuniga majburlovchi chora sifatida emas, fan mazmunidan kelib chiqqan holda singdiriladi.

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida ekologik ta’lim quyidagi bosqichlarda olib boriladi:

Boshlang’ich ta’lim (I — IV sinflar);

Umumiy o‘rta ta’lim (V — XI sinflar).

Boshlang’ich ta’limda ekologik ta’lim olish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim va ko‘nikma asoslarini shakllantirishga e’tibor qaratiladi.

Boshlang’ich sinflarda o‘quvchilar o‘quv fanlari doirasida qo‘shimcha ravishda:

Suvni tejash va asrash;

– atmosfera havosining ahamiyati va uni muhofaza qilish;

– yer resurslari va yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish;

– o‘simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish;

– chiqindilarni yig’ish va joylashtirish;

– o‘zbekistonning go‘zal va takrorlanmas tabiatini asrash;

– O‘zi yashaydigan qishloq (shahar) tabiatini asrashda faol ishtirok etish;

O‘zbekistondagi qo‘riqxonalar va tabiat bog’lari to‘g’risida va orol dengizi fojiasi

to‘g’risida umumiy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim.

Umumta’lim maktablarida o‘qitilayotgan fan dasturlari mazmuniga mos ravishda ekologik ta’lim mavzulari kiritiladi. Bu borada I sinfdan XI sinfgacha o‘qitiladigan fanlar mazmuniga “Uy hayvonlari va parrandalari”, “Yovvoyi hayvonlar”, “Qo‘riqxonalar, hududlarning o‘simlik va hayvonot dunyosi”, “O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi”, “Zararkunandalarga qarshi kurashish va ularni yo‘qotish”, “Sog’lom turmush tarzi me’yorlariga rioya qilish”, “Ekologiya va hayot”, “Atmosfera havosi va suvlarni muhofaza qilish”, “Tabiat va uning boyliklarini asrash”, “Biologik xilma-xillikni saqlash va uni ko‘paytirish”, “Atrof muhit chiqindilar bilan ifloslanishining oldini olish” kabi mavzular kiritiladi. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida Respublika miqyosida bosqichma-bosqich o‘tkaziladigan “Eng yaxshi ekologik toza maktab”, “Eng yaxshi ekolog o‘quvchi” kabi ko‘rik tanlovlarni o‘tkazishga alohida e’tibor qaratilishi kerak. Ko‘rik tanlovlarni tashkil qilish va o‘tkazishda umumiy o‘rta ta’lim muassasasi jamoasining ekologik huquq va majburiyatlari, muassasada o‘tkaziladigan ekologik tadbirlar soni, uni o‘tkazish vaqti va tartibini belgilashga alohida e’tibor qaratiladi.

Tabiatshunoslik metodikasi, shuningdek, o‘qitishning moddiy bahosi — tabiatshunoslik kabineti, tirik tabiat burchagi, o‘quv-tajriba uchastkasi, geografiya maydonchasi, o‘qitishning texnika vositalarini tashkil etish va foydalanish masalalarini ham qarab chiqadi, bularsiz tabiatshunoslikni o‘qitishni to‘g’ri olib borish mumkin bo‘lmaydi.

Buning uchun hozirgidek hayvonlarni duch kelgan yerda emas, alohida ajratib qo‘yilgan yaylovlarda o‘tlatishgan. Yoki oilaviy dam olishga chiqilganda o‘t – o‘lanlar payhon qilinmagan, qir – adirlarda shisha siniqlari, ovqat qoldiqlari tashlab ketilmagan. Daraxtlarga, o‘simliklar olamiga, hayvonlarga zarar keltirilmagan. Ekologik tarbiya berishni tayyorlashning mazmuni quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– atrof muhit va uning shaxs ma’naviy dunyosiga ta’siri;

– tabiat va uning ahamiyatini aniqlash;

– tabiatga muhabbatni rivojlantirishda maktab va oilaning hamkorligi;

– o‘z nohiyasi, shahari, qishloq va maktabi hovlisini ko‘kalamzorlashtirishda, hatto sinf xonasidagi o‘simliklarni ham parvarishlashga qiziqishlarini oshirish;

– atrof-muhit muhofazasi, bunda bolalarning vazifalari;

– tabiatni muhofaza qilishda ota-onalarning namunalari;

– yoshlarni ekologik tarbiyalashda milliy an’ana va udumlarni qayta tiklash, ularga e’tiborni kuchaytirish.

– oilada, maktabda tabiatni, o‘simliklar va hayvonot dunyosini e’zozlashga o‘rgatish, jonivor va qushlarni parvarish qilish;

– insoniyat tarixidan ma’lumki, sog’lom jamiyatni faqatgina sog’lom muhit yaratadi. Boshlangg’ich ta’lim oldiga qo‘yilgan vazifalardan biri o‘quvchilarni atrof-muhitga ongli munosabatga o‘rgatishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prezident SHavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O‘zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig’ilishidagi ma’ruzasi 13 iyul 2017 yil Toshkent sh.

2. O‘zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining “O‘zbekiston respublikasida ekologik ta’limnirivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g’risida”gi 434-sonli qarori.

3. O‘zbekiston Respublikasida Ekologikta’limni rivojlantirish Konsepsiyasi.

4. E. M. , Grigoryans A. I., Abdullayeva T. Tabiatshunoslik (3-sinf uchun darslik). T., «O‘qituvchi», 1988.

Baxtiyorjon XAYDAROV,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, v.v.b. dotsent, q.x.f.d. (PhD)

EKOLOGIK TA’LIM-TARBIYADA TABIIY SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya

Maqolada hozirgi taraqqiyot bosqichida suv resurslari tabiatdagi barcha chuchuk va o‘rtacha minerallashgan, tabiiy yoki sun’iy ravishda chuchuklashtirilgan hamda tozalangan suvlardan iborat bo‘lib, ular xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida keng qo‘llanilayotgani yoritilgan. Shu jihatdan oliy ta’lim muassasalarida talabalarni ekologik jihatdan ongli, mas’uliyatli va resurslardan samarali foydalanish kompetensiyasiga ega mutaxassislar sifatida shakllantirishda tabiiy suv resurslaridan foydalanishning pedagogik jihatlariga alohida e’tibor qaratilgan.

Tayanch so‘zlar. Ekologik ta’lim, suv resurslari, barqaror rivojlanish, gidrosfera, suv balansi, resurs tejamkorlik, ekologik madaniyat.

В статье освещается, что на современном этапе развития водные ресурсы состоят из всех пресноводных и среднеминерализованных, естественно или искусственно опресненных и очищенных вод природы, которые широко используются во всех отраслях народного хозяйства. В связи с этим особое внимание уделяется педагогическим аспектам использования природных водных ресурсов при формировании студентов в высших учебных заведениях в качестве экологически сознательных, ответственных специалистов, обладающих компетенцией эффективного использования ресурсов.

Ключевые слова. экологическое образование, водные ресурсы, устойчивое развитие, гидросфера, водный баланс, ресурсосбережение.

The article highlights that at the current stage of development, water resources consist of all fresh and moderately mineralized, naturally or artificially desalinated, and purified waters in nature, which are widely used in all sectors of the national economy. In this regard, special attention is paid to the pedagogical aspects of natural water resource use in the formation of students in higher educational institutions as environmentally conscious, responsible, and resource-efficient specialists.

Key words. Environmental education, water resources, sustainable development, hydrosphere, water balance, resource efficiency.

Suv resurslari tarkibiga tabiiy holdagi chuchuk va o‘rtacha minerallashgan suvlar, shuningdek sun’iy ravishda tozalangan va qayta ishlangan suvlar kiradi. Ular xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida keng qo‘llanilib, iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida xizmat qiladi. Ekologik ta’lim-tarbiya jarayonida esa tabiiy suv resurslaridan samarali foydalanish yosh avlodda tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabatni shakllantirishning eng muhim omillaridan biridir. Suv – hayot manbayi ekanligini anglatish orqali talabalarda nafaqat bilim, balki ekologik madaniyatni ham shakllantirish mumkin.

Hozirgi globallashuv sharoitida suv resurslari nafaqat tabiiy boylik, balki strategik iqtisodiy resurs sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli talabalarni suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish ko‘nikmalariga ega mutaxassislar sifatida tayyorlash

dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Oliy ta’lim tizimida suv resurslari haqidagi bilimlarni faqatgina biologiya yoki geografiya fanlari doirasida cheklab qo‘ymasdan, balki iqtisodiyot, matematika, kimyo va boshqa fanlar bilan integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Masalan, iqtisodiy fanlarda suv resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash, matematika va statistika fanlarida suv iste’moli bilan bog‘liq hisob-kitoblar, kimyo fanida esa suv tarkibini tahlil qilish orqali kompleks bilimlar shakllantiriladi. Qolaversa, ekologik tarbiya auditoriya yoki mashg‘ulot xonasining ichida to‘liq shakllanmaydi. Mahalliy daryolar, ko‘llar, kanallar yoki suv omborlariga ekskursiyalar tashkil etish. Talabalar suvning tabiiy holatini ko‘rishi, uning atrofidagi ekotizimni (o‘simlik va hayvonot dunyosini) kuzatishi kerak. Bu “ko‘rish - his qilish - anglash” zanjirini hosil qiladi.

Talabalarga tayyor bilimlarni berishdan ko‘ra, ularni mustaqil izlanishga yo‘naltirish samaraliroqdir. Shu maqsadda “Hududiy suv resurslaridan foydalanish samaradorligi”, “Suv tanqisligi muammolari va yechimlari”, “Orol dengizi muammosi” kabi mavzularda ilmiy loyihalar va tadqiqot ishlari topshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa talabalarida tanqidiy fikrlash va ilmiy yondashuvni rivojlantiradi.

Milliy qadriyatlar asosida ekologik tarbiya berish ham muhim ahamiyatga ega. Suvga nisbatan hurmat va e’tibor xalqimizning qadimiy an’analarida mujassam bo‘lib, ushbu qadriyatlarni pedagogik jarayonga integratsiya qilish talabalar ongida ekologik mas’uliyatni kuchaytiradi.

Zamonaviy oliy ta’lim jarayonida multimedia vositalari va raqamli texnologiyalardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi. Suv tanqisligi, iqlim o‘zgarishi va ekologik muammolarni aks ettiruvchi qisqa metrajli hujjatli filmlar, video materiallar, infografikalar talabalarning bilimlarini chuqurlashtiradi. Virtual laboratoriyalar orqali esa suvning kimyoviy tarkibini o‘rganish mumkin. Ta’lim muassasasida suvni tejaydigan texnologiyalarning (masalan, sensorli jo‘mraklar, tomchilatib sug‘orish) mavjudligi talabalarning kundalik hayotda suvga tejamkor munosabatda bo‘lishlariga o‘rgatadi.

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim sohasida o‘rganilayotgan va olib borilayotgan tajribalar talabalarni har tomonlama bilimli bo‘lishiga erishishni muhim hisoblaydi. Hozirgi kunda zamonaviy o‘qitish o‘zining yangi texnologiyalarini qo‘llash bilan diqqatga sazovor. Mazkur extiyoj va zaruriyatlardan kelib chiqib suvyer yuzasida hayot mavjudligining asosiy shartlaridan biri sifatida ko‘riladi. Lekin, hozirgi kunda, tabiatdagi barcha suvlardan istemolda foydalanib bo‘lmaydi. Shu bilan birga “suv resurslari” tushunchasini barcha suvlarning sinonimi deb tushunmaslik kerak. Haqiqatan ham bu kategoriya faqatgina tabiatga xos bo‘lmay, balki ijtimoiytarixiy va iqtisodiy bosqichlarda o‘zgarib turadi.

Hozirgi taraqqiyot bosqichida suv resurslari tabiatdagi barcha chuchuk va o‘rtacha minerallashgan, tabiiy yoki sun’iy ravishda chuchuklashtirilgan hamda tozalangan suvlardan iborat bo‘lib, xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida keng qo‘llanilmoqda. Suv resurslari hajmi, miqdori va joylashuviga qarab mahalliy, regional va global darajalarga bo‘linadi. Shuningdek, xalqaro miqyosda milliy, davlatlararo va umumjahon suv resurslari ajratiladi. Xalqaro bitimlarga asosan milliy, davlatlararo va umumiy (umuminsoniy) suv resurslari bir-biridan farqlanadi.

Suv qayta tiklanadigan resurs bo‘lsa-da, uning sifati va miqdori inson faoliyati ta’sirida kamayib bormoqda. Shu sababli suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish dolzarb vazifa hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarining asosiy manbalari soylar, buloqlar, suv omborlari, ko‘llardagi tabiiy toza suvlardan hamda yer ostida joylashgan chuchuk va o‘rtacha minerallashgan suvlar va boshqa tabiiy man-

balardan iborat. Bularga qo‘shimcha ravishda muz osti va muz ko‘llari suvlarini, termal (issiq) yer osti suvlarini, tozalangan (ikkilamchi) suvlarni, oqava suvlarining bir qismini, atmosfera yog‘inlarini va tuproqdagi namlikni kiritish mumkin.1

Suv resurslarining hududiy jihatdan notekis taqsimlanganligi suv tanqisligi muammosini keltirib chiqarmoqda. Insonning xo‘jalik faoliyati ta‘sirida tabiiy suvlarning ifloslanishi darajasi ularning sifat jihatdan o‘zo‘zini qayta tiklash imkoniyatidan katta bo‘lmasligi kerak. Bu esa suv resurslarini samarali boshqarish va qayta taqsimlashni talab etadi.

Dunyoda chuchuk suv resurslari 1200 km3 ga teng bo‘lgan bir vaqtdagi davrlar suvi hajmi tabiatda suvning aylanishi tufayli yiliga 40000 km3 ga yaqin hajmda yangilanadi yoki daryolar o‘zanidagi suvlar miqdoriga nisbatan 33 marta ortiq suv hajmida. Bu chuchuk suvlar yer shari aholisini, hayvonot va o‘simlik dunyosini hamda tuproq namligini ta‘minlovchi manbadir. Qutb muzliklaridan (O=3000 km3) va daryolarni chetlab o‘tuvchi yer osti suv oqimi (Yerosti=2400 km3)dan tashqari. Ko‘rinib turibdiki, maydon birligiga to‘g‘ri keladigan (oqim qalinligi bo‘yicha) suv resurslariga boy hisoblanadi. Suv resurslarining hududiy jihatdan notekisligi suv iste’molidagi tanqislikni vujudga keltiradi. Uni bartaraf etish uchun oqimning bir qismi mintaqadan boshqasiga qayta taqsimlanadi. Oqimni qayta taqsimlash Amudaryo (Qoraqum, Amu, Buxoro, Katta Hisor, Qarshi kanallari va boshqalar) va Sirdaryo (Katta Farg‘ona, Katta Andijon, Katta Namangan, Janubiy Mirzacho‘l kanallari va boshqalar) havzalarida juda katta hajmda amalga oshirilgan.

Qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish asosiy tamoyillardan biridir. Xususan, tomchilatib sug‘orish yoki yomg‘ir suvidan foydalanish kabi suvni tejash texnologiyalari keng qo‘llaniladi. Shu bilan birga, suvni ifloslanishdan himoya qilish uchun kimyoviy moddalar bilan ifloslanmasligi zarur. Zero, ekologik madaniyatni shakllantirish hamda yuksaltirishda ekologik ta’limni o‘rni beqiyos. Bunda, uzluksiz ta’lim tizimida ekologik ta’limni ta’lim-tarbiya jarayoniga izchillik bilan bosqichma-bosqich tatbiq qilish va shu asosda ekologik ta’limning samaradorligini yangi bosqichga ko‘tarish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Gidrosferaning xilma-xil turli xususiyatlari va o‘ziga hosliligi orasida uning harakatdaligini alohida ta‘kidlash zarurdir. Gidrosfera o‘ta harakatchan hisoblanadi. Bu tabiatdagi suvlarni aylanma harakatining asosi ulkan jarayon bo‘lib, u bilan suv resurslarini tabiiy chuchuklanishi, quruqlikda suvlarni taqsimlanishi va joylashishi hamda aholini, hayvonot va o‘simlik dunyosini suv bilan ta‘minlanishiga bog‘liqdir.

Tabiatdagi suvlarni aylanma harakati bilan yemirilish jarayonlari hamda yer relyefini shakllanishi bog‘liqdir. Tabiatda suvni aylanma harakati quyidagicha ro‘y beradi. Quruqlik va dunyo okeanidan Quyosh nuri ta‘sirida bug‘lanib atmosferani namlik bilan to‘ldiradi. Mutaxassislarni hisoblari bo‘yicha Quyoshdan kelayotgan issiqlikni 55% suvni bug‘latishga sarf bo‘lar ekan. Atmosfera havosidagi suv bug‘lari haroratni pasayishi xisobiga kondensatsiyalanib (suyuq holatga o‘tib) Yerga (quruqlik va dunyo okeani yuzasiga) yomg‘ir va qor sifatida yog‘adi. Qor va yomg‘ir suvlarini bir qismi tuproqqa shimiladi va qolgan qismi yer usti oqimini shakllantiradi. Bu suvlar qiyaliklardan oqib tushib soylarni paydo qiladi va keng tarqalgan soylar bo‘yicha ular daryolarga kelib quyiladi. Bu faqat daryo oqimining bir qismi ya‘ni yer usti toshqin suvlaridir. Daryolar tuproq qatlamidan chuquroqdagi qatlamlarga shimilib o‘tib shakllangan yer osti suvlari

[1] Haydarova X.N., Saparova G.K. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi fanidan darslik Toshkent 2021 yil., 180 b.

xisobiga xam ta‘minlanadilar.

Yer osti suvining eng faol harakat qiluvchi qismi buloqlar ko‘rinishda yer yuzasiga sizib chiqadi yoki daryolarga oqib tushadi. Ko‘p hollarda daryolar yer osti suvlari bilan doimiy ta‘minlanadilar. Dengizlari ko‘llar xuddi okeanlar kabi faqatgina atmosfera yog‘inlari hisobigagina emas balki oqib kelayotgan daryo suvlari hisobiga ham ta‘minlanadilar. Shunday qilib okeanlardan va quruqlik ichkarisidagi havzalardan doimiy bug‘lanadigan suvlar uzluksiz to‘ldirilib turilishi yuz beradi.

Tabiatdagi suvni aylanma harakati ikkita mustaqil jarayonlar ta‘sirida bo‘ladi: ulardan birinchisi - gidrosfera suvini to‘ldiruvchi manba - mantiya suvini degazatsiyasi. Bu jarayon juda sekin yuz berib milliard yillardan beri davom etmoqda. Bu jarayonni intensivligi haqidagi ma‘lumotlar yetarli emas. Suvni aylanma harakatini ikkinchi jarayoni birinchisiga nisbatan bir necha barobar jadalroq bo‘lib uni tsikli fasllarni almashinish ya‘ni bir yil bilan chegaralanadi.

Tabiiy suv resurslaridan foydalangan holda ekologik tarbiya berishning asosiy pedagogik sharti — bu talabani faqat kuzatuvchi emas, balki tabiatni asrashda faol ishtirokchi va himoyachiga aylantirishdir. Bilim — e’tiqodga, e’tiqod esa — kundalik odatga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil. 9-son, 225-modda.

3. Haydarova X.N., Saparova G.K. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi fanidan darslik Toshkent 2021 yil., 180 b

4. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish. –T.: Yangi asr avlodi, 2005.

Toshtemir XUDAYNAZAROV,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi, v.v.b. dotsent

PEDAGOGIK KONFLIKTOLOGOYANING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada pedagogik konfliktologiya fanining shakllanishi, uning o'ziga xos xususiyatlari, pedogogik konfliktologiyaning asosiy tushunchalari, yechimlari va ularning tasnifi kabi masalalar yoritilgan.

Tayanch so'zlar. konflikt, ziddiyat, destruktiv yondashuv, konfliktning davomiyligi, tarbiyalanganlik darajasi.

В статье рассматриваются такие вопросы, как становление педагогической конфликтологии, ее особенности, основные понятия педагогической конфликтологии, решения и их классификация.

Ключевые слова. Конфликт, конфликтность, деструктивный подход, продолжительность конфликта, уровень конфликтности.

This article covers issues such as the formation of the science of pedagogical conflictology, its specific features, basic concepts of pedagogical conflictology, solutions, and their classification.

Key words. Conflict, conflict, destructive approach, duration of conflict, level of education.

Yangi O'zbekiston taraqqiyoti davrida ta'lim sohasida olib borilayotgan islohatlar avvalo[1], "Ta'lim to'g'ridagi qonuni"ga va ta'limni tizimini rivojlantrish dasturlariga muvofiq asoslanadi. Bu esa pedagogika ta'limini o'rganish ehtiyojni ortayotganini va o'z oldiga muhim vazifalarni qo'yayotganidan darak beradi. Bugungi zamonaviy talablarni toboro oshishi natijasida pedagogika ilmiy tadqiqotlarni olib borish keskin ravishda o'ta dolzarb muammolar ustida ishlashga kirishdi. Jumladan, pedagogikaning yangi tarmoqlarini ilmiy o'rganish zarurati yuzaga keldi. Ayni ulardan biri sifatida, bu pedagogik o'zaro kelishmovchiliklar, nizoli xolatlarda yuzaga keladigan konfliktlar hisoblanadi. Konfliktlarni kelib chiqishida bugungi kunda turli vaziyatlarda xotirjamlikni saqlashga, bor imkoniyat bilan atrofdagi odamlarga yordam ko'satishga, ularni sabr – toqatlilik, vazminlikka chorlash o'rniga, noo'rin gaplarni, hatti – harakatlarni yuzaga kelishi bilan noqobil ishlarni bajarish holatlari kuzatilmoqda. Turli asossiz yolg'on, mish-mishlar tarqatish, jamoa orasida noo'rin ig'voli vahimalar paydo qilayotgan pedagoglar ham yo'q emas. Shunday ekan, pedagogik faoliyatni qanchalik tashkil etgan sayin konfliktlar ham shuncha ortishi tabiiy hol. Pedagogning faoliyatdagi ish tarzini turli ziddiyatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Kuzatilayotgan nizo va ziddiyatlar bilan kishi umr davomida, har qanday yoshda, joyda, vaziyatda to'qnash kelish mumkin. Konfliktlar uyda, maktabda, ko'chada, o'quvchilar orasida, ota-onalar va farzandlar,

[1] 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oishirishga oid Davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947- son Farmoni.

xodim va uning rahbariyati orasida, jamoa a’zolari o‘rtasida kuzatilishi mumkin. Konfliktlar, odatda, ko‘p vaqt odamlar birga bo‘ladigan hollarda, ya’ni ular uzoq muddat bir-birlari bilan va ruhiy muloqotda sodir bo‘ladi.

Konflikt o‘zi nima? “Konflikt» atamasi “Nizo” tushunchasining dastlabki ekvivalenti hisoblanadi. Bu fan o‘rganuvchi obyektlar nimalardan iborat? Konfliktlarning kelib chiqishini, sabab va oqibatlarini o‘rganuvchi fan “Konfliktologiya” bo‘lib, u lotincha “conflictus”- to‘qnashuv, “logiya» - ta’limot sifatida anglanadi. Shu jixatdan konfliktologiya to‘qnashuv haqida ta’lim berish, ya’ni to‘qnashuv haqidagi fan turkumi hisoblanadi. Konfliktning yechimini toppish, konfliktli vaziyatni yo‘qotish hamda u yuzaga keltirgan munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga solish bilim va ko‘nikmalari majmuidan iborat konflikt tabiiy hodisasidir. Konflikt oddiy hol, chunki konflikt har birimizning turmushimiz va tirikligimizga hos va hayotimizga tegishli bo‘lgan narsa. Ammo ko‘pchilik insonlar ongida an’anaviy mavjud bo‘lgan fikrga ko‘ra, konflikt - bu oddiy hol emas, u ziddiyatli hol, undan o‘zini muhofaza qilish kerak, undan o‘zini tortish zarur, konfliktdan «qochish” kerak. Insonlararo, oilalar ichida bo‘layotgan konfliktlardan o‘zini tortishni bizga bolaligimizdan o‘rgatib kelishadi. Konflikt oldida, konfliktdan qo‘rqish hollari ko‘pchilikni tashkil qiladi. Bizni bolaligimizdan konfliktli vaziyatlardan o‘zimizni tortishga, “janjalkash” bo‘lmaslikka, nizolarni keltirib chiqargan va unda qatnashgan odamlardan o‘zimizni tortib yurishga o‘rgatishadi. Konflikt – bizning milliy mentalitetimizda “yaxshi” bo‘lmagan holat va vaziyatga tenglashtiriladi. Biz konflikt bo‘lganidan ko‘ra, konflikt bo‘lmaganini afzalroq ko‘ramız. Konfliktni hayotimizdagi eng yomon davr sifatida baholaymiz. Undan uzoqroqda yashash ko‘nikmalari bizning tafakkurimizga chuqur singdiriladi. Konflikt har kunlik hayot tarzimizga xos bo‘lgan voqelik bo‘lishiga qaramay, insonlar ko‘pincha ularni noto‘g‘ri talqin etadi hamda «anglangan holda qabul qilishga o‘rgatilmaydi. Biz qachonki konfliktli vaziyatga tushib qolganimizdagina konfliktli vaziyatni tahlil qilishga urinamiz. Ammo har doim ham bizdagi bilim va ko‘nikmalar konfliktli vaziyatdan chiqib ketish uchun yetarli bo‘lmaydi. Chunki bu borada bizning hayotiy tajribamiz kam va biz konfliktlar yechimi bo‘yicha maxsus bilimlarni egallamaganmiz. Tabiiyki, har bir inson konfliktlarni tushunadi, ularning mohiyatini to‘g‘ri anglaydi hamda ularni yenga oladi, deyish xato. Xorij mamlakatlarida yuqori va quyi bosqichdagi barcha rahbar xodimlar, biznes menejerlarning barchasi konfliktlar yechimi bo‘yicha ta’lim oladilar.

Pedagogik konfliktologiyalarning vazifalari:

– gumanitar fanlar sohasi sifatida uning obyekti va predmetidagi izlanish hamda asosiy kotegoriyalari haqida talabalarda nazariy tasavvurlarni shakllantirish;

– pedagogik faoliyatning insonparvarlikka yo‘naltirilganligini ochib berish;

– konfliktlarni bartaraf etish, oldini olish, yechimini topishning asosiy shakl va usullarini egallash;

– pedagogik konfliktning qonuniyatlari va faktorlari haqida to‘liq tasavvurni shakllantirish;

– pedagogik konfliktli vaziyatlarni muvofiqlashtirish, tahlil qilish va tushunish, umumiy ilmiy yondashishni aniqlay bilishdan iborat.

Fanning ta’limdagi o‘rni - pedagogik jarayon keng qamrovli bo‘lib, unda turli pedagogik konfliktlarning yuzaga kelishi tabiiy hodisadir. Pedagogik jarayonda yuz beradigan konfliktlar o‘ziga xos xususiyatlar, rivojlanish darajasi va bosqichlari, chegarasiga ega.

Pedagogik konflikt - ta’lim tizimida pedagogik konfliktlarning vujudga kelish sabablari va tabiatini o‘rganadigan, ularni bartaraf etish usullari va amaliy tavsiyalarni ishlab

chiqadigan nazariy – amaliy yo‘nalish hisoblanadi. Pedagogik konflikt ijtimoiy hayotdagi ko‘p uchraydigan holat bo‘lib, tabiiyki jamiyatning kuchli ijtimoiy munosabatlari to‘plangan bo‘laklari asosan maktabda, oliy va o‘rta maxsus ta’limda ko‘zga tashlanadi. Ta’limda o‘z “Men”ini qattiq hurmat qilishga odatlangan o‘quvchi yoki talabalar orasida konfliktli munosabatlarning bo‘lishi tabiiy hodisa. Lekin amaliy ko‘nikmalarga, kuchli tayyorgarlikka ega bo‘lmagan pedagog yoki rahbarlar ham konfliktli munosabatlarni vujudga kelishiga sharoit yaratib berishi mumkin.Pedagogik konfliktni pedagogika va psixologiya fanlari bir-biri bilan uzviy holda o‘rganadi va hal qiladi. Ularning har ikkisi bitta umumiy jarayonni insonning psixik faoliyati hamda uning xulq- atvorini tadqiq etadi. Bugungi kunda zamonaviy o‘qituvchi ijtimoiy psixologik tayyorgarliksiz auditoriyaga kirishi mumkin emas. O‘qituvchi shularni hisobga olgan holda bolalar psixikasi va xarakterini o‘rganishi, shu asosda o‘qitishning aniq va izchil tizimini ishlab chiqishi lozim. Psixologiyada mavjud 4 ta temperamentni pedagog yaxshi tushunadi, chunki ana shu tushunchalar ta’lim tizimidagi pedagogik ziddiyatlarni oldini olishning asosiy omil sifatida ko‘riladi.

Konfliktlarning turli taktikalari mavjud: turli qarashlar va ustuvorlik qilish. Turli qarashlar asosiy tarkibiy qism bo‘lib, ishtirokchilarning talablar yoki istaklar to‘g‘risidagi deklaratsiyalarda ifoda etilgan qarashlari, manfaatlari holati va yo‘llanganligidan dalolat beradi. Turli qarashlar konfliktning protsessual modelida bayon etilgan qarama-qarshi axloqni shakllantiradi. Ustuvorlik qilish inson hamjamiyatlarida sotsial tabaqalashuv, ustuvor pozitsiyalar uchun kurashni ko‘zda tutib, bu - odamlarning kuch ishlatishga asoslangan harakatlari tizimidir.

Obyektiga ko‘ra konflikt turlari:

1) iqtisodiy konfliktlar - ular asosida iqtisodiy manfaatlar to‘qnashuvi yotib, bunda bir taraf manfaatlari ikkinchi taraf manfaat- lari hisobiga qondiriladi. Ko‘pincha jamiyat va hokimiyat o‘rtasidagi global inqirozlar asosida aynan iqtisodiy sabablar yotadi,

2) sotsial-siyosiy konfliktlar - ular asosida davlatning hokimiyat va sotsial munosabatlar, partiyalar va siyosiy uyushmalar sohasi- dagi siyosatiga doir ziddiyatlar yotadi. Ular davlatlararo va xalqaro to‘qnashuvlar bilan yaqindan bog‘liq bo‘ladilar;

3) mafkuraviy konfliktlar - ular asosida odamlarning jamiyat, davlat hayotining turli muammolariga bo‘lgan qarashlaridagi ziddiyatlar yotadi. Ular makro darajada, shuningdek shaxs darajasidagi eng kichik birlashmalarda ham yuzaga kelishlari mumkin;

4) sotsial-iqtisodiy konfliktlar - shaxslar, ham sotsial guruhlar o‘rtasida namoyon bo‘lishi mumkin. Ular asosida o‘zaro mu- nosabatlar sohasidagi izdan chiqishlar yotadi. Yuzaga kelish sababla- ri ruhiy (psixologik) nomuvofiqlik, insonning boshqa inson tomoni- dan besabab qabul qilmaslik, yetakchilik, obro‘-e’tibor, ta’sir doirasi kabilar uchun kurash bo‘lishi mumkin;

5) sotsial-maishiy konfliktlar - guruhlar va alohida shaxslarning hayot, turmush to‘g‘risidagi turli tasavvurga ega ekanligi bilan bog‘liq. Ulardan asosiysi - oilaviy munosabatlarning buzilishi. Konflikt sabablari turmushdagi noxushliklar, ma’naviy-maishiy axloqsizlik, shuningdek jiddiy g‘oyaviy ziddiyatlar.

Agar konfliktning asosi sifatida taraflarning ruhiy (psixik) holati hamda odamlarning shu holatga muvofiq konfliktli vaziyatdagi o‘zini tutishi olinsa, bunday holda konfliktlarni ratsional va emotsi- onal turlarga ajratish mumkin.

Konfliktlarning davomiyligi va keskinlik darajasiga ko‘ra:

1) jo‘shqin va tez (jadal) kechadigan konfliktlar - qizg‘in va

emotsionalliligi, konflikt taraflarining salbiy munosabatlarini o‘ta keskin namoyon

etishi bilan farqlanib, og‘ir xulosa topishi va fojiali oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ular asosida ixtilofdagi kishilar- ning ruhiy holati yotadi;

2) keskin va davomli konfliktlar -ziddiyatlar ancha chuqur, barqaror, murosaga kelib bo‘lmaydigan yoki murosaga kelish juda qiyin hollarda yuzaga keladi. Konfliktlashayotgan taraflar o‘zining holati va harakatlarini nazorat qiladi. Hal bo‘lishiga oid bashoratlar ham asosan noaniq,

3) yaxshi ifodalanmagan va sust kechadigan konfliktlar – keskin bo‘lmagan ziddiyatlar uchun yoki konfliktning faqat bir tarafi faollik ko‘rsatayotgan to‘qnashuvlar uchun xos bo‘lib, bunda ikkinchi taraf o‘z pozitsiyasini aniq belgilashga intilmaydi yoki ixtilof jiddiylashu- vidan qochadi;

4) yaxshi ifodalanmagan va jadal kechadigan konfliktlar – agar bunday konflikt muayyan epizoddagina ro‘y bergan bo‘lsa, bu holda maqbul bashorat (prognoz) haqida so‘z borishi mumkin. Bu kabi konfliktlar zanjiri tizilib kelsa, bashorat nafaqat murakkab, balki noxush ham bo‘lishi mumkin.

Pedagogik konfliktologiya fani ixtisoslik fani hisoblanib, uning rivojlanishi qator pedagogik, xususan, pedagogika, pedagogika nazariyasi, oila pedagogikasi, ijtimoiy pedagogika, pedagogik texnologiya, pedagogik mahorat, umumiy psixologiya, yosh va pedagogik psixologiya, psixologik konfliktologiya, pedagogika tarixi, qiyosiy pedagogika, shuningdek anatomiya va fiziologiya, psixologiya, sotsiologiya, falsafa, tarix, huquq va boshqa ijtimoiy fanlar bilan yaqin aloqadorlikda o‘rganiladi va shu fanlar bilan birgalikda hamkorlikda ish olib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasining “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oishirishga oid Davlat dasturi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947- son Farmoni.

2. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent -O‘zbekiston -2017 yil www.ziyouz.com kutubxonasi.

3. Баныкина С. В. Педагогическая конфликтология: состояние, проблемы исследования и перспективы развития / С. В. Баныкина // Современная конфликтология в контексте культуры мира / под ред. Е. И. Степанова. Москва: УРСС, 2001. С. 373–394.

4. G.O.Ernazarova “Pedagogik konflektologiya”. O‘quv qo‘llanma. // «ZEBO PRINTS» MCHJ nashryoti T-2020 yil.

Mahliyo XAYDAROVA,
“Alfraganus university”, “Ichki kasalliklar” kafedrasi, o‘qituvchi

TALABALARINING TIBBIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA RUHIYATGA OID BIOENERGETIK BILIMLARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada tibbiyot oliy ta’lim muassasalari talabalarining xis-tuyg‘ularini bioenergetik tahlili haqida fikr bildiriladi.

Tayanch so‘zlar. Ekzobiologik maydon, genlar, supergenlar, aksion gazlar, bioenergetik maydon, kvant, qiziqish, quvonch, hayratlanish, iztirob, g‘azablanish, nafratlanish, jirkanish, qo‘rquv, uyalish, vijdon, axloqiy hissiyotlar, agressiv hissiyotlar, muhabbat.

В статье рассматривается биоэнергетический анализ эмоций студентов медицинских вузов.

Ключевые слова. экзобиологическое поле, гены, супергены, аксионные газы, биоэнергетическое поле, Квант, любопытство, радость, удивление, тоска, гнев, отвращение, отвращение, страх, стыд, совесть, моральные чувства, агрессивные эмоции, любовь.

The article discusses the bioenergetic analysis of the emotions of students of medical higher educational institutions.

Key words. Exobiological field, genes, supergens, action gases, bioenergetic field, quantum, interest, joy, admiration, anguish, anger, disgust, disgust, fear, shame, conscience, moral feelings, aggressive emotions, love.

Jahon tibbiyot ta’lim tashkilotlarida tibbiy madaniyatini va kasbiy kompetensiyalarini bioenergetik bilim va ko‘nikmalar asosida rivojlantirishga terapevtik ta’sir ko‘rsatuvchi modellari uzluksiz ta’lim amaliyotga tadbiq etilmoqda. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2015-yilda ishlab chiqilgan barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq bo‘lajak tibbiyot mutaxasislarining tibbiy madaniyati va ruhiyatiga oid bioenergetik bilimlar sintezi, sog‘lom turmush tarzi va tibbiy madaniyatini uyg‘unligini ta’minlash bo‘yicha yirik ilmiy log‘ihalarni amaliyotga tadbiq etishga doir tizimli ishlar olib borilmoqda.

Jahon ta’lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida talabalarning tibbiy madaniyati, kasbiy fikrlashi va refleksiyani shakllantirish, bioenergetik bilimlarning kasbiy faoliyatigi ta’siri – biologiya bioenergetika va biofizika fanlarida tibbiy madaniyatini rivojlantirishning imkoniyatlarini kengaytirish, tibbiy xissiyotlar va fikrlash samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Germaniya, Rossiya, Fransiya, Janubiy Koreya, AQSH va YAponiyada tibbiy oliy ta’lim tashkilotlarida, ruhiyatga oid biologiya bioenergetik bilimlar asosida tibbiy madaniyatining biologik jihatlarini yoritish talabalar ongi hissiyotlarini bioenergetik bilimlar asosida rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlarga alohida e’tibor birilmoqda.

Respublikamizda so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan yoshlar ta’lim-tarbiyasi-

ga oid qator islohotlar yurtimiz kelajagi uchun mas’uliyatli, yuqori malakali mutaxassislarni, yuksak intellektual, ma’naviy-axloqiy madaniyatli yoshlarni tarbiyalashning xuquqiy-me’yoriy asoslar yaratilmoqda. Natijada talabalarning tibbiy madaniyatini bioenergetik bilimlar asosida rivojlantirishning psixologik imkoniyatlari kengayib bormokda. Tibbiy madaniyatning biologik jihatlarini ruhiyatga oid bioenergetik bilimlardan foydalangan holda o‘rganish va tahlil qilish madaniyatning nafaqat ijtimoiy talab, balki birinchi navbatda biologik zarurat ekanini ilmiy asosda isbot etadi, tarbiyada mavjud bo‘lgan ijtimoiy yondashuvni shaxsiy motivatsiyalar bilan boyitadi, odob-axloq haqidagi bilimlarimizni kengaytiradi hamda milliy madaniyat mazamunini boyitadi, madaniyat - har bir shaxsning biologik talabi ekanligini anglashga yordam berishi aniqlangan.

Madaniyatning biologik jihatlarini o‘rganish talabalarda, tarbiya masalasiga nisbatan yangicha munosabatni uyg‘otadi. Talabalar sog‘lom hayot kechirish, ruhiy uyg‘unlikka erishish uchun milliy madaniyat qoidalariga amal qilish hamda odob-ahloq munosabatlarni o‘rnatish zaruratini anglab yetadilar.

Madaniyatning biologik jihatlarini ruhiyatga oid bioenergetik bilimlar asosida tahlil qilish talabalarda tarbiya jarayonida yangi motivatsiyalarni uyg‘otar ekan, tibbiy madaniyatni rivojlantirishda o‘z-o‘zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash masalasiga alohida e’tibor qaratishni talab etadi.

Tibbiyot Oliy ta’lim tashkilotlarida talabalarini bioenergetik bilimlar asosida tibbiy madaniyatini rivojlantirish jarayoni samaradorligini oshirish uchun mazmunan boyitish va yuqorida aytib o‘tilgan to‘rt asosga beshinchi asosni, ya’ni tibbiy madaniyatning biologik jihatlarini qo‘shish lozim. Tibbiy madaniyatning biologik jihatlarini o‘rganish shaxsiy xarakterdagi yondashuvni vujudga keltiradi va odob, ahloq, e’tiqod hamda hissiyotlarni tarbiyalash jarayonida yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Barcha sohalarda ro‘y berayotgan tub islohotlar talabalarning bioenergetik bilimlar asosida tibbiy madaniyatini rivojlantirish darajasiga ham o‘zining yangidan-yangi talablarini qo‘ymoqda.

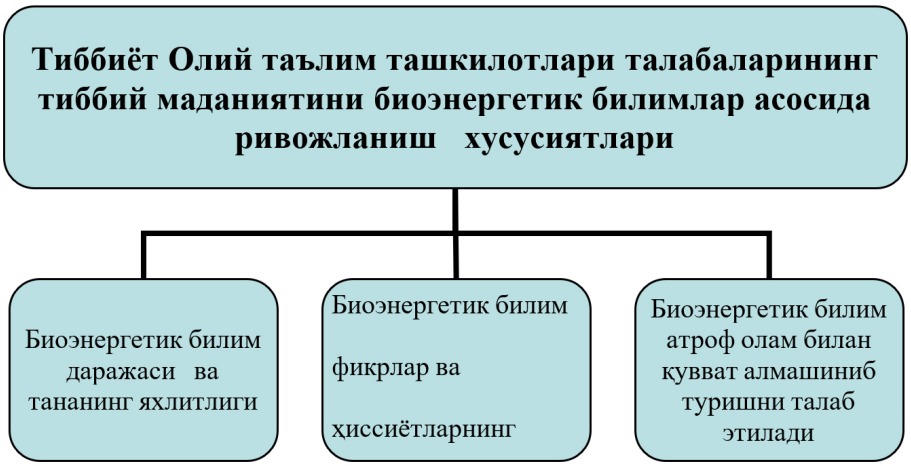
Bioenergetik bilim o‘zida organizmning tashqi va ichki muhitidagi, inson ruhiyatidagi barcha axborotni mujassamlashtiradi. Demak, nafaqat tashqi muhitning ifloslanishi, balki ichki muhitning ifloslanishi, ruhiy uyg‘unlikning buzilishi bioenergetik bilimda o‘z aksini topadi.

Bioenergetik maydon aksion tuzilmalar orqali atrof-olamdagi boshqa energetik maydonlar bilan o‘zaro ta’sirlanadi. Bioenergetik maydon inson organizmi singari ochiq tizim bo‘lib, barcha jonli va jonsiz obyektlarning maydonlari bilan axborot almashinish xususiyatiga ega. Bu xususiyat insondan atrof-olamga, odamlarga, hayotiy jarayonlarga va o‘z shaxsiga nisbatan munosabatda bo‘lishni talab etadi.

Bioenergetik bilim - inson ruhiyatini o‘zida aks ettiradi, ruhiyatning o‘zgarishi bioenergetik maydonda turli o‘zgarishlarni vujudga keltiradi. Bioenergetik maydonni mustahkamlash, quvvatga to‘ldirish uchun inson o‘z ichki muhitida uyg‘unlikni o‘rnatishi lozim.

Demak, bioenergetik bilim – alohida mustaqil jarayon bo‘lmasdan, balki inson ongiga va hissiyotlariga bog‘liq bo‘lgan jarayon. Bioenergetik bilim bilan tafakkur o‘rtasida, insonning fikrlash va his qilish qobiliyati bilan bioenergetik bilim o‘rtasida mustahkam bog‘liqlik mavjud deb e’tiroflash mumkin.

Bioenergetik bilim insonning ko‘zgusi deb ataladi. Unda muvaffaqiyat va mag‘lubiyat, muhabbat va adovat, sog‘liq va kasallikni ko‘rish mumkin. Inson bioenergetikasining tuzilishi va faoliyati tibbiy madaniyat qoidalariga amal qilishni talab etadi

Talabalarning his-tuyg‘ularni ikki guruhga ajratish mumkin: ijobiy (axloqiy hissiyotlar), salbiy (agressiv hissiyotlar).

‘‘His-tuyg‘ular – kishining o‘z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg‘ul bo‘layotganiga nisbatan o‘zicha turli xil shaklda bildiradigan munosabatidir’’ deb ta’rif berilgan umumiy psixologiya darsligida[1]. Biron-bir narsani idrok etilayotgan, tushunib olinayotgan, ma’lum yoki noma’lum narsalarga nisbatan shaxsiy munosabat bilan birgalikda ro‘y beradi. Ana shu hollarning barchasida his-tuyg‘ularning boshdan kechirilishi xususida, kishining alohida hissiy holati xususida gapiriladi. SHu bilan birga his-tuyg‘ularning kechishi o‘z rivojlanishiga ega bo‘lgan, joriy va o‘zgarib turadigan psixik jarayondir. His-tuyg‘ular – shaxsning emotsional sohasini tashkil etadiki, ular kishi xulq-atvorini tartibga solib turishda ishtirok etadi. Odamlar o‘rtasidaga murakkab va ko‘p qirrali munosabatlar his-tuyg‘ular ishtirokida tashkil topadi.

His-tuyg‘ular – voqelikni aks ettirishning o‘ziga xos shakllaridan biridir. Agar bilish jarayonida narsalar va voqelikdagi hodisalar aks etsa, his-tuyg‘ularda esa subyektning o‘ziga xos ehtiyojlari bilan qo‘shilib, o‘zi bilib olayotgan va o‘zgartirayotgan narsalarga va voqelik hodisalariga nisbatan uning munosabati aks etadi. Barcha psixik jarayonlar kabi emotsional holatlar, his-tuyg‘uning kechishi ham miya faoliyatining natijasi hisoblanadi. Albatta, ularning kechishida shartli va shartsiz reflekslar ham ishtirok etadi.

His-tuyg‘u kechinmalari har doim ham bir xil tusda bo‘lavermaydi. Hissiy holatda, ikkita bir-biriga zid his-tuyg‘ularning o‘ziga xos birikmasini mujassamlashtirish ham mumkin; masalan: ishq-muhabbat va nafrat rashq hissini bir-biriga qo‘shilib ketishi (his-tuyg‘ularning ambivalentligi hodisasi).

Kishining his-tuyg‘ulari ro‘y berishiga ko‘ra murakkab shartsiz reflekslarga bog‘liq bo‘lgani holda ijtimoiy xususiyatga egadir. His-tuyg‘ular – kishi shaxsining ancha yorqin ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u bilish jarayonlari va xulq-atvor hamda faoliyatni irodaviy boshqarish bilan birgalikda namoyon bo‘ladi.

His-tuyg‘ular (tor ma’noda) kishi shaxsining yo‘naltirilganligida mujassamlashgan barqaror ehtiyojlari ob’yektiga nisbatan uning munosabatini aks ettiradi. Psixologiyada

[1] Petrovskiy A.V va b. Umumiy psixologiya. – T.: O‘qituvchi.–1992.– 400 b.

his-tuyg‘ular turlarining yagona tasnifi yo‘q. Ko‘pincha quyidagi turlari alohida ajratib ko‘rsatiladi: ma’naviy (axloqiy), intellektual (aqliy) va estetik (nafosat) his-tuyg‘ulari. Ma’naviy (axloqiy) his-tuyg‘ularga muhabbat (keng va tor ma’noda), hamdardlik, insonparvarlik, sadoqat va vijdon kiritiladi.

Shu narsa e’tiborga loyiqki xalq tabobati qadimgi davrlardan boshlab inson salomatligini saqlash borasida tana sofligi va qalb pokligiga alohida e’tibor berib kelgan. Zamonaviy psixologiya va tibbiyot ham sog‘liqni saqlash borasida eng muhim muammolardan biri ichki uyg‘unlikka erishish ekanligini ta’kidlaydi. Agar inson o‘z e’tiqodiga, ishonchiga nisbatan noto‘g‘ri xatti-harakat qilsa, vijdon azobiga uchraydi. Ayni ana shu vijdonni qiynalishi qilingan xatoni tuzatishga undaydi. Bunda hatto inson o‘zini rasman oqlasa ham vijdoni qiynalishi davom etaveradi. Bunda ichki siqilish, taranglik, besaramjonlik, hotirjamlikni yo‘qolishi yuzaga keladi. Buni stress holati deb ham atash mumkin.

Demak, ‘‘Vijdon’’ bekorchi nasihatgo‘ylar o‘ylab topgan abstrakt tushuncha emas. U harakatlanuvchi psixik omildir. U har doim kundalik kayfiyatimizga va shu orqali sog‘lig‘imizga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. SHunday qilib, psixik stresslar yuzaga keltiradigan kasalliklarni oldini olishda insonning ichki pokligi, vijdon pokligi katta ahamiyatga ega. Chunki aynan inson halolligi qudratli va sehrli ta’sir kuchiga ega. Organizmni himoyalovchi hissiyotlar anglangan va anglanmagan holda amalga oshib boradi va aynan shu hissiyotlar insonning psixik holatini yaxshilaydi.

Inson emotsiya mexanizmlarini o‘zining oldingi ajdodlaridan meros qilib olgan. Shuning uchun ham insonning ba’zi emotsiyalari jonivorlarnikiga o‘xshash (g‘azab, ochlik, chanqoqlik, qo‘rquv), lekin bular organizm talablarini qondirishdagi eng oddiy emotsiyalardir. Ong va yuksak insoniy talablar rivojlanishi bilan insonda yanada murakkabroq insoniy hissiyotlar rivojlana boshladi. Yuqoridagi fikrlardan quyidagi mantiqiy fikr vujudga keladi. Emotsiyalar hissiyotlardan farqli o‘laroq uzoq evolyutsion davr mobaynida vujudga kelgan va u faqat insonga emas, balki jonivorlarga ham xosdir. Ular fiziologik talablarni qondirishga xizmat qiladi. Hissiyotlar esa emotsiyalar asosida idrok ishtirokida faqatgina insonga xos ijtimoiy munosabatlar muhitida rivojlangandir.

Inson talablarining esa ko‘pchilik qismi tarbiya asosida shakllanadi, ular jamiyat tomonidan rivojlantirilib boriladi (masalan, gigiyenik talablar, madaniy talablar). Ushbu talablar hissiyotlarni rivojlanishida bevosita ishtirok etadi. Ko‘pgina hissiyotlar aqliy faoliyat bilan shunday bog‘langanki, ular faoliyatsiz mavjud ham bo‘la olmaydi. Insonning emotsional holatini va hissiyotlarini turli-tumanligini ko‘rsatishda har qanday hisob-kitob, mezonlar va klassifikatsiyalar ojiz ekanini tan olish lozim. Ularni quyosh nurlarining ranglariga o‘xshatish mumkin. Ya’ni asosiy ranglarni aniqlab olishgina mumkin bo‘ladi ana shu asosiy ranglardan esa behisob ravishda turli-tuman ranglarni kombinatsiyasini olish mumkin. His-tuyg‘ular ham xuddi shunday xususiyatga ega, biz ularning faqat ba’zi asosiylarini guruhlashimiz mumkin xalos. Bizning bu guruhlashimiz albatta turli xil mezonlar asosida bo‘lishi ham mumkin. SHuning uchun ham hozirda his-tuyg‘ularni guruhlash bir-biridan farq qiluvchi bir qancha yo‘nalishlarda bormoqda. Demak, inson hissiyotlarini tanlab olingan ko‘rsatkichlarga qarab turlicha guruhlarga ajratish mumkin. Masalan, ularni yoqimli va yoqimsizligiga qarab guruhlash yoki ijobiy, salbiy hislarga ajratish yoki boshqa odamlarga bildiriladigan va o‘ziga bildiriladigan hissiyotlar guruhlarini ajratish mumkin. Bu holda boshqa odamlarga bildiriladigan hissiyotlarga muhabbat, minnatdorchilik, hasad, nafrat kabilar kirsa, o‘ziga bildiriladigan hissiyotlarga: o‘zidan mamnun bo‘lish, uyalish, afsuslanish kabilar kiritiladi. Atrof-olam-

dagi hodisalarga baho berish bilan bog‘liq bo‘lgan hissiyotlar bor masalan: achinish, xafsalasi pir bo‘lish, xursandchilik. Bir qancha hissiyotlar o‘zini saqlash instinkti bilan bog‘liq masalan: qo‘rquv, xavotir, sergaklik va boshqalar. Oraliq hissiyotlar ham mavjud, ular bir necha guruhlarga ajratilishi mumkin: masalan, jahl va alam hislari – ular insonning o‘ziga ham, boshqalarga ham qaratilgan bo‘lishi mumkin

Fiziologlar yoqimli hissiyotlar ko‘pincha vegetativ asab tizimining parasimpatik bo‘limini qo‘zg‘alishi bilan, yoqimsizlari esa ko‘pincha simpatik bo‘limini qo‘zg‘alishi bilan bog‘liqligini aniqladilar. Aytish joizki, ijobiy emotsiyalar ham, salbiy emotsiyalar ham insonda faoliyat istagini uyg‘otadi, insonni harakatga keltiradi. Ushbu emotsiyalarning yo‘qolishi insondagi faoliyatga bo‘lgan ehtiyojni yo‘qolishiga olib kelishi, apatiya holatini kelib chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bir tasavvur qilib ko‘ring, agar inson hayajonlanish, muhabbat, nafratlanish, shodlanish, xafa bo‘lish kabilardan mahrum bo‘lsa, yaxshilik va yomonlikni yolg‘iz sovuq idrok, hisob-kitob yo‘li bilan ajratib, kibernetik uskuna singari xatti-harakat qilsa, u qanday ko‘rinishga ega bo‘lib qoladi?

Umuman biz uni to‘laqonli shaxs deya olarmidik? Bu holda inson o‘z qiyofasini, ya’ni insoniylik xislatlarini yo‘qotadi. Bundan tashqari inson rivojlanish, takomillashish ehtiyojini hamda qobiliyatini yo‘qotib qo‘yadi.

Insoniy hissiyotning, emotsional qobiliyatning yo‘qolishi insoniylikni yo‘qolishiga olib keladi, fiziologik emotsiyalarni yo‘qolishi esa atrof-muhit bilan har qanday aloqani buzilishiga olib keladi. Emotsiya hayotga, bizning atrofimizda sodir bo‘layotgan hodisalarga qiziqishlar-imizni saqlab turadi.

Inson o‘zining mukammalligi va kamoliga intilishi bilan ahamiyatli va qadrlidir. Insonning hissiyotlari va idroki bir-birini to‘ldirib, boyitib borgandagina mukammaldir. Shuning uchun ham barkamol insonni tarbiyalash qandaydir elektron mashinani ixtiro qilishdan ko‘ra ancha murakkabroqdir.

Ko‘pincha adabiyotlarda stressga, ya’ni stress holatiga oid ma’lumotlarni uchratamiz. Ularning ba’zilarida stress holatini yechimini topish va ijobiy maqsadga erishishning psixologiyasi ko‘rsatiladi. Stress holatidan to‘g‘ri chiqib ketish va bu holatdan rivojlanish uchun foydalanish uchun yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatiladi. Stress holatining nazorat qilinmasligi esa neyrobiologik yetishmovchilikka olib keladi va fe’l-atvorda o‘zgarishlar hosil qiladi. Nazorat qilingan stresslar bunday yetishmovchilikni hosil qilmaydi. Stress holatini nazorat qilishga intilish kelajakda bu holatlarni o‘zini yo‘qotib qo‘ymaslikka, stress holatidan chiqa olish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ammo shuni ham aytib o‘tish lozimki, har bir insonning stress holatiga bardoshlilik darajasi turlicha. Bu bardoshlilik darajasi asab tizimining mustahkamligi, chidamligi va tiplari bilan belgilanadi.

Qiziqarli holat shundaki, inson stress holatining ko‘pligidan ham stress holatini umuman yo‘qolib qolishidan ham ruhiy iztirobga tushib qolishi mumkin. Chunki stress holati ma’lum darajada organizmni faollashtirib turishga yordam beradi va uning butunlay yo‘qolib qolishi insonda hayotiy qiziqishni pasaytirib yuborishi mumkin. Stress holatini boshdan kechirib, uni to‘g‘ri yechimini topib, ana shu stress holatini yengib chiqqan odam esa keyingi rivojlanish uchun ma’lum kuch to‘playdi, uni hayotiy zarurat sifatida qabul qilinishi maqsadga muvofiq, ammo har bir odam o‘zining stress me’yorini aniqlab olishi kerak.

Bu me’yor shunday darajada bo‘lishi lozimki, aynan shu holatda inson o‘zini ichki muhitini uyg‘unlashtira olsin. Buning uchun esa har bir talaba o‘z shaxsini yaxshiroq o‘rganishi va o‘z ichki muhitida uyg‘unlikni saqlashga harakat qilishi lozim.

Talaba o‘zining stress darajasini aniqlab olganidagina u stress holatlarini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. SHu holdagina talaba stressni yetishmovchiligidan ham (distressdan), stressning ortiqcha yukidan ham qiynalmaydi. SHunday qilib quyidagi xulosalarni keltirish mumkin:

– zo‘riqishning yo‘qligi degradatsiya, atrofiyani va o‘zini himoya qilish qobiliyatini pasayishiga olib keladi;

– zo‘riqishning ko‘pligi (ortiqchaligi) funksional va adaptiv (moslashish) qobiliyatini pasaytiradi.

Biz bioenergetik nuqtai nazardan insonning turli-tuman his-tuyg‘ularini ikki guruhga ajratdik:

1. Axloqiy-biriktiruvchi hissiyotlar.

2. Agressiv ajratuvchi hissiyotlar.

Agressiv hislarga nafrat, rashk, qasos, qasd, g‘azab, xudbinlik kabilarni kiritish mumkin. Bu hislarning asosida inkor etish, voz kechish qabul qilmaslik yotadi. Bu hislar hayotning bizga yoqmagan tomonlarini inkor etishga, ya’ni real hayotni tan olmaslikka yoki undan yuz o‘girishga undaydi. Bu hislarga berilgan inson ma’lum darajada reallikni (haqiqatni) inkor etadi, qabul qilmaydi. O‘z shaxsini ana shu hayotning bir qismi bo‘lgan holatdan ajratgan holda qabul qilishga intiladi. Bu holatda bioenergetik maydonda ham energiya almashinuvi buziladi. Bioenergetik maydonga xuddi shunga o‘xshash salbiy energiyalar tortila boshlaydi va natijada ushbu maydon ana shunday ko‘rsatmalarga boyib boradi. Demak, bioenergetik maydonning yanada ifloslanishi yuz bera boshlaydi. Bundan tashqari ushbu hissiyotlar energetik quvvatning tarqalishiga, ya’ni ko‘p quvvatni befoyda sarflanishiga sabab bo‘ladi. Natijada insonning bioenergetik maydoni o‘z quvvatini kamaytirib boradi va kuchsizlanib qoladi. Chunki salbiy hislar quvvatni atrofga yoyilib ketishiga va qo‘shimcha quvvatning kirib kelmasligiga xizmat qiladi. Chunki biz bu holda real hayotni inkor etayapmiz, ya’ni o‘zimiz hayotiy quvvatdan voz kechayapmiz. Bu holatni uzoq muddatda davom etishi avval bioenergetik maydonni, so‘ng esa jismoniy organizmni yemirilishiga sabab bo‘ladi. Shu mexanizmdan kelib chiqqan holda biz bu salbiy hissiyotlarni ajratuvchi hissiyotlar deb atadik. Ular insonning yaxlit bioenergetik maydondan ajralib qolishiga va kuchsizlanishiga (muhofazani kuchsizlanishiga) olib keladi.

Albatta, biz yuqorida aytib o‘tganimizdek stress holatlar ham organizmni faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi va bu to‘g‘ri, ammo bu holatni ma’lum chegaralari va darajalari mavjud. Ana shu daraja va me’yorlaridan chetga chiqish hissiy zo‘riqishni salbiy natijalarga, kasalliklarga olib keladi. Demak, ajratuvchi hissiyotlar ham hayotning bir qismi sifatida qabul qilinishi lozim, lekin ularni boshdan kechirayotgan inson ma’lum axloq me’yorlariga amal qilishi va ma’lum nazoratni qo‘ldan bermasligi shart. Inson biror shaxsdan nafratlanar ekan bu nafrat quvvati (agressiya) nafaqat butun borliqqa, balki o‘ziga ham qaratilgan bo‘ladi. Chunki har bir shaxs ana shu borliqning bir qismi hisoblanadi. U qanday inson bo‘lishidan qat’iy nazar yaxlit biologik dunyoning ma’lum qismini tashkil etadi. Biologik borliqni biror qismini yomon ko‘rayotgan, nafrat hissini kechirayotgan odam nafrat predmeti bo‘lgan shaxs orqali butun biologik borliqqa o‘z nafratini qaratgan bo‘ladi.

Biz o‘zimiz ana shu yaxlit biologik hayotning bir qismi bo‘lganligimizdan oxir oqibatda o‘zimizni ham yomon ko‘ra boshlaymiz. Chunki biologik sferaga tarqalgan agressiya (tajovuzkorlik) biologik predmetlarni tanlamaydi, u radioto‘lqinlari singari sferada har tomonga tarqala boradi. Natijada, o‘z agressiyamiz (tajavuzkorligimiz) ma’lum

vaqtdan so‘ng o‘zimizga qaytib keladi. CHunki biologik darajada hamma narsa o‘zaro bog‘liq va tengdir. Inson borliqning bir qismi, borliq esa katta va yaxlit organizmdir, u ko‘rinmas energetik iplar bilan chambarchas bog‘liqlik hosil qiladi. Hattoki, koinotning energetik oqimlari yerning bioenergetik tizimi bilan aloqador va o‘zaro ta’sirga ega ekanligi ma’lum. yer yuzida va umuman koinotda energiyalar almashinuvi ma’lum qonuniyatlar orqali amalga oshiriladi va o‘zaro uyg‘unlik hosil qiladi. Ana shu uyg‘un energiya sferasida yashash uchun inson ham o‘z fikrlari va o‘z his-tuyg‘ularida uyg‘unlikka erishishi lozim, aks holda inson ana shu uyg‘un borliq energetikasiga hamohang holda hayot kechira olmaydi. Bu hamohanglikni buzilishi albatta energiya almashinuvini buzilishiga olib keladi.

Rezonans holati, ya’ni bir-biriga mos tushish holati kuchni ikki barobar emas, balki bir necha o‘n barobar oshishiga olib kelishini siz yaxshi bilasiz. Demak, inson energetikasining to‘lqinlari borliq energetikasining to‘lqinlariga mos tushgan holda uning bioenergetik maydonining quvvati bir necha o‘n barobar oshib boradi. Mustahkam immunitetga ega inson mustahkam sog‘liq egasi ekanligini hammamiz yaxshi bilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoyev “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi (keyingi o‘rinlarda — Konsepsiya)” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-sonli qarori.

2. Abu Ali ibn Sino.Salomatlik sirlari:Tibbiy risolalar to‘plami.-Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashiriyoti. 2000. –156 b.

3. Abdullayev S.S. O‘zbekistonda e’tiqod erkinligi va islom.

Falsafa fanlari nomzodi ilmiy daraj. olish uchun taqdim etilgan diss. avtoreferati.–T. :2002. –26 b.

4. Abu Ali ibn Sinoning mog‘liqni saqlashga doir risolalari. /tarjimon U.I.Karimov.–T.: Fan .1978 . – 132 b.

5. Boydedayev A.Tabiat kuchlari va olam evolyutsiyasi. –T.:1996.-105 b.

6. Gapirov B.T. Talabalarda axloqiy o‘z-o‘zini anglashning o‘quv jarayonidagi dinamik taraqqiyoti. Psixol.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.–T.: 1993.–133 b.

Bahodir MIRZAHMATOV,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, katta o‘qituvchi

DEPRESSIYA VA SUITSID XAVFI BOR MIJOZLARDA KUZATILADIGAN PSIXOLOGIK MUAMMOLAR

Annotatsiya

Maqolada depressiya va suitsid xavfi bor mijozlarning psixologik holatini o‘rganish haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar, simptomlar, davolash usullari va profilaktika choralariga e’tibor qaratilishi bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Tayanch so‘zlar. Depressiya, suitsid, mijozlar, psixologiya, .genetik, biologik, psixologik, Ijtimoiy izolyatsiya.

В статье рассматривается изучение психологического состояния пациентов с депрессией и суицидальным риском. Также представлены статистические данные по теме, симптомы, методы лечения и рекомендации по профилактическим мерам.

Ключевые слова. Депрессия, суицид, клиенты, психология, генетика, биология, психология, социальная изоляция.

The article discusses the study of the psychological state of clients with depression and suicidal risk. Additionally, recommendations are provided regarding statistical data on the topic, symptoms, treatment methods, and focus on preventive measures.

Key words. Depression, suicide, clients, psychology, genetic, biological, psychological, social isolation..

Depressiya va suitsid xavfi zamonaviy jamiyatda muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu holatlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, inson salomatligi va psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Depressiya, asosan, ruhiy tushkunlik, umidsizlik, va hayotdan qoniqmaslik kabi his-tuyg‘ular bilan tavsiflanadi. Ushbu holat, shuningdek, insonning ijtimoiy hayotiga, mehnat faoliyatiga va shaxsiy munosabatlariga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Statistika ma’lumotlariga ko‘ra, depressiyadan azob chekuvchilar soni har yili oshib bormoqda, bu esa jamiyatda ruhiy salomatlikni ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi.

Suitsid, o‘z navbatida, depressiyaning rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Odatda, suitsid turli xil shakllarda namoyon bo‘ladi, jumladan, moddiy suitsid, ruhiy suitsid va jismoniy suitsid. Ushbu holatlar insonning ichki dunyosiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va depressiya rivojlanishini tezlashtirishi mumkin. Suitsidga uchragan shaxslar ko‘pincha o‘zlarini yakkalanib, umidsizlikka mahkum his qilishadi, bu esa ruhiy tushkunlikni yanada kuchaytiradi.

Depressiya va suitsid xavfi, shuningdek, ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqaradi. Bu holatlar, nafaqat shaxsiy hayotda, balki jamoalarda ham salbiy oqibatlarga olib keladi. Ijtimoiy aloqalar, o‘zaro munosabatlar va iqtisodiy faoliyatga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, depressiya va suitsid xavfini o‘rganish va ularni oldini olish uchun kompleks yondashuv zarur.

Ushbu mavzularni o‘rganish, psixologlar, tibbiyot mutaxassislari va ijtimoiy tadqiqotchilar uchun dolzarb ahamiyatga ega. Ushbu sohalarda olib boriladigan tadqiqotlar, depressiya va suitsid xavfini aniqlash, ularni kamaytirish va ruhiy salomatlikni yaxshilash uchun yangi strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Shuningdek, jamiyatda bu muammolarni ochiq muhokama qilish, ularni yengish uchun zarur bo‘lgan resurs-

larni taqdim etish, depressiya va suitsid xavfini kamaytirishga yordam beradi. Bu jarayonlar, oxir-oqibatda, ruhiy salomatlikni yaxshilash va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Depressiya va suitsid xavfi zamonaviy jamiyatda muhim va dolzarb masalalardir. Ushbu holatlar nafaqat shaxsiy hayotga, balki keng ijtimoiy muhitga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Depressiya, insonning ruhiy holatini pasaytirib, ijtimoiy faoliyatini cheklaydi, natijada kasalliklar, ish qobiliyati pasayishi va o'z-o'zini yo'qotish xavfini oshiradi. Suitsid esa ko'pincha depressiya bilan bog'liq bo'lib, insonlarning o'zini tutishi va atrofdagilar bilan munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu muammolarni aniqlash va ularga qarshi kurashish, jamiyatda ruhiy salomatlikni yaxshilash va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun zaruriydir. Jamiyatda bu masalalarni ochiq muhokama qilish, ularni hal qilishga yordam beradigan resurslarni taqdim etish juda muhimdir.

Depressiyaning belgilari va simptomlari. Depressiya insonning ruhiy holatini keskin o'zgartiruvchi kasallik bo'lib, uning asosiy belgilari va simptomlari keng turdagi hissiy va jismoniy o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Ushbu kasallik ko'pincha doimiy qayg'u, umidsizlik, va hayotdan qoniqmaslik hissi bilan bog'liq bo'ladi. Depressiyadan azob chekayotgan shaxslar o'zlarini beqaror, charchagan va energiyadan mahrum his qilishadi. Ular kundalik faoliyatlarini bajarishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin, bu esa ularning ijtimoiy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Depressiyaning belgilari shaxsning o'ziga nisbatan qiziqishini yo'qotish, ovqatlanish va uyqu tartibida o'zgarishlar, jismoniy og'riqlar va boshqa sog'liq muammolari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Ushbu simptomlar qanday paydo bo'lishi ko'plab omillarga bog'liq. Genetik, biologik, psixologik va atrof-muhit omillari depressiyaning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, oilaviy tarixda depressiya mavjud bo'lgan shaxslar bu kasallikni boshdan kechirish xavfi yuqori bo'lishi mumkin.

Suitsid xavfi: omillar va sabablari. Suitsid xavfi murakkab va ko'p jihatdan ta'sir etuvchi bir fenomen bo'lib, u shaxsiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqdir. Suitsid xavfini oshiruvchi bir qator omillar mavjud bo'lib, ularga ruhiy sog'liq muammolari, oilaviy muhit, iqtisodiy qiyinchiliklar va ijtimoiy izolyatsiya kiradi. Ruhiy sog'liq muammolari, masalan, depressiya va tashvish, suitsid xavfini sezilarli darajada oshiradi. Bunday holatlarda shaxsning o'zini o'zi nazorat qilish qobiliyati pasayadi, bu esa ularga zarar yetkazish fikrlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Oilaviy muhit suitsid xavfining boshqa muhim omilidir. Oila ichidagi zo'ravonlik, g'amginlik va hissiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi shaxsning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Oila a'zolari orasidagi munosabatlar, shuningdek, shaxsning o'zini qadrlash darajasini belgilaydi. Oila ichidagi ijtimoiy izolyatsiya va qo'llab-quvvatlamaslik, shuningdek, shaxsiy muammolarni hal qilishda qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin.

Iqtisodiy qiyinchiliklar ham suitsid xavfini oshiruvchi asosiy faktor hisoblanadi. Moliya muammolari, ishsizlik va iqtisodiy beqarorlik shaxsning stress darajasini oshiradi, bu esa ruhiy salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday sharoitda shaxslar o'zlarini umidsiz his qilishlari, o'zlariga bo'lgan ishonchlarini yo'qotishlari va suitsid fikrlariga yo'l qo'yishlari mumkin.

Ijtimoiy izolyatsiya esa, bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy tarmoqlar va do'stlar bilan aloqaning yo'qligi shaxsning ruhiy holatini yomonlashtiradi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining yetishmasligi, shuningdek, shaxsni qiyin vaziyatlarda yolg'iz qoldirib, ularga zarar yetkazish fikrlarini kuchaytiradi.

Davolash usullari.Depressiyani davolashda qo‘llaniladigan usullar keng qamrovli bo‘lib, ularning samaradorligi ko‘plab tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Dori-darmonlar depressiyaning biokimyoviy asoslarini muvozanatlashgan yordam beradi va ko‘pincha psixoterapiya bilan birgalikda qo‘llaniladi. Antidepressantlar, masalan, selektiv serotonin qaytarib olish inhibitörlari (SSRI) va serotonin-noradrenalin qaytarib olish inhibitörlari (SNRI), depressiyaning simptomlarini kamaytirishda samarali bo‘ladi. Ushbu dorilar miyada serotonin va noradrenalin kabi neyrotransmitterlarning darajasini oshirish orqali ruhiy holatni yaxshilashga yordam beradi. Biroq, dori-darmonlar har bir bemor uchun turlicha ta’sir ko‘rsatishi mumkin, shuning uchun ularni shifokor nazorati ostida qo‘llash muhimdir.

Psixoterapiya, o‘z navbatida, depressiyani davolashda muhim rol o‘ynaydi. Kognitiv-xulqiy terapiya (KXT) bemorlarning negativ fikrlash usullarini aniqlash va ularni ijobiy fikrlar bilan almashtirishga qaratilgan. KXT bemorlarga o‘z his-tuyg‘ularini yaxshiroq tushunishga va o‘z muammolari bilan kurashishda yangi strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Interpersonal terapiya esa ijtimoiy munosabatlar va ularning depressiya bilan bog‘liqligini o‘rganishga qaratilgan. Ushbu usul bemorlarning o‘zaro munosabatlarini yaxshilashga va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishga yordam beradi.

Qo‘llab-quvvatlovchi guruhlar ham depressiyadan azob chekayotgan insonlar uchun foydali bo‘lishi mumkin. Bunday guruhlar ichida odamlar o‘z tajribalarini baham ko‘rishadi, bu esa ularni yolg‘izlik va umidsizlik hislaridan xalos qilishga yordam beradi. Guruh a’zolari bir-birlariga psixologik va emotsional qo‘llab-quvvatlashni taqdim etishadi, bu esa ruhiy holatni yaxshilashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, depressiyani davolash ko‘plab usullar va yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Dori-darmonlar va psixoterapiya birgalikda qo‘llanilganda, bemorlarning holatini yaxshilashda va ularning hayot sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir bemor uchun individual yondashuv zarur bo‘lib, shifokorlar va psixologlar tomonidan to‘g‘ri diagnostika va davolash rejasini ishlab chiqish lozim. Davolash usullari depressiyani yengishga yordam beradigan muhim omillardir. Ushbu kasallikni davolashda dori-darmonlar, ayniqsa antidepressantlar, neurotransmitterlar balansini tiklash orqali bemorlarning kayfiyatini yaxshilashda samarali bo‘ladi. Bunda serotonin va noradrenalin kabi kimyoviy moddalar darajasini oshirish maqsad qilingan. Shuningdek, psixoterapiya, masalan, kognitiv-behavioral terapiya, bemorlarning fikrlash uslublarini o‘zgartirish va muammolarni hal qilishga yordam berish uchun qo‘llaniladi. Psixoterapiya jarayonida bemorlar o‘z his-tuyg‘ularini anglash va ularni boshqarish bo‘yicha ko‘nikmalarni rivojlantiradilar. Dori-darmonlar va psixoterapiya birgalikda qo‘llanilganda, bemorlarning holatini yaxshilashda va ularning hayot sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir bemor uchun individual yondashuv zarur bo‘lib, shifokorlar va psixologlar tomonidan to‘g‘ri diagnostika va davolash rejasini ishlab chiqish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shodmonov A. (2021). Depressiya va suitsid xavfi. Psixologiya jurnali.

2. Karimov M. (2020). O‘zbekistonda psixologik sog‘liq. Tibbiyot nashri.

3. Xolmatov R. (2022). Depressiya va uning davolash usullari. Psixoterapiya va maslahat.

4. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni Saqlash Vazirligi. (2023). Psixologik yordam va xizmatlar.

5. Akhmedova, D. (2021). Ijtimoiy yordam va depressiya. Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali.

Shaxlo XAKIMOVA,
“Alfraganus university”, “Ichki kasalliklar” kafedrasi, asisstent

KOXLEAR IMPLANTATSIYADAN OLDIN VA KEYIN CHUQUR KARLIK BILAN OG‘RIGAN BOLALARDA PSIXO-NUTQ BUZILISHLARINING OLDINI OLISH

Annotatsiya

Maqolada karlikni davolashning eng samarali usuli bo‘lgan koxlear implantatsiya (KX) ning keyinchlik talab etiladigan tizimli rebilitasiyasiga oid ilmiy ma’lumotlar haqida tahlili qilinadi. Karlikni davolashning eng samarali usuli bo‘lgan koxlear implantatsiyadan (KI) keyin tizimli reabilitatsiya bo‘yicha yangi ma’lumotlarning tadqiqotini taqdim etadi. Bu muammo so‘nggi o‘n yillikda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. KI operatsiyasidan so‘ng darhol bola nutqni tushuna olmaydi yoki to‘g‘ri gapira olmaydi, chunki u atrofdagi dunyoni ajrata olmaydi. Jarrohlikdan keyin tizimli reabilitatsiya mashqlari zarur. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalarning hozirgi holatini tahlil qilish, operatsiya qilingan bemorlar soni kamligini hisobga olsak, ushbu usulning kelajagi bor-yo‘qligini aniqlashga imkon berishi yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Koxlear implantatsiya, eshitish idroki, atrofdagi dunyo tovushlari, tug‘ma karlik, operatsiyadan keyingi reabilitatsiya.

В статье представлен анализ научных данных о системной реабилитации, требующей последующей кохлеарной имплантации (КИ), которая является наиболее эффективным методом лечения глухоты. Представляет исследование новых данных по системной реабилитации после кохлеарной имплантации (КИ), которая является наиболее эффективным методом лечения глухоты. Эта проблема приобретает все большее значение в последнее десятилетие. Сразу после операции КИ ребенок не может понимать речь или говорить правильно, так как он не может различать окружающий мир. После операции необходимы систематические реабилитационные упражнения. Также, анализ современного состояния современных технологий позволяет определить, имеет ли будущее данный метод, учитывая малое количество оперированных пациентов.

Ключевие слова. кохлеарная имплантатсия, восприятие исполъзования, звуки окружаюшего мира, врожденная глухота, послеоператсионная реабилитатсия.

The article provides an analysis of scientific data regarding the systemic rehabilitation of cochlear implantation (CII), which is the most effective method for treating deafness. The study presents new data on systemic rehabilitation after cochlear implantation (CI), which is the most effective method for treating deafness. This problem has become increasingly important in the last decade. Immediately after KI surgery, the child cannot understand or speak correctly because they cannot distinguish the surrounding world. Systematic rehabilitation exercises are necessary after surgery. It is also highlighted that an analysis of the current state of modern technologies allows for determining the future of this method, given the small number of operated patients..

Key words. Cochlear implantation, perception of use, sounds of the surrounding world, congenital deafness, postoperative rehabilitation.

Karlikka yordam berishning eng samarali vositasi bo‘lgan koxlear implantatsiya (KI) usulining turli mamlakatlarda amaliy qo‘llanilishiga oid birinchi nazariy ishlanmalar boshlanganidan beri yarim asrdan ko‘proq vaqt o‘tdi. Ushbu muammo atigi yaqin o‘n yillik davomida, ko‘p kanalli KI usuli yordamida - taxminan 15 yil davomida hal qilindi. KI tizimiga ulangandan so‘ng, operatsiya tugagandan so‘ng,

bola o‘z nutqini to‘g’ri tushuna olmaydi va undan foydalana olmaydi, u atrofdagi dunyo tovushlarini ajrata olmaydi. Jarrohlikdan so‘ng, implantatsiya qilinganlar bilan tizimli reabilitatsiya mashg’ulotlari zarur, chunki eshitish idroki asosan shakllanmaydi. Mamlakatimizda operatsiya qilingan bemorlar soni nisbatan kam bo‘lishiga qaramay, bu usul kelajakdagi eng dolzarb deb aytish mumkin.

Tahlil. Ushbu ishning dolzarbligi ota-onalarni KIdan keyin bolalarni rivojlantirishga, ya’ni fonemik eshitishni rivojlantirish bo‘yicha karlar o‘qituvchisi bilan darsdan tashqari ishlarga jalb qilish zarurati bilan belgilanadi. Bunday bolalar bilan eshitish qobiliyatini rivojlantirish uchun tizimli mashg‘ulotlar o‘tkazish kerak. Miya yarim sharining o‘ng yarim sharining vaqtinchalik zonasini faollashtirish kerak, buning asosida nutq tovushlarini farqlash qobiliyati shakllanadi (miya yarim sharining chap yarim sharining vaqtinchalik zonasi ular uchun javobgardir). Buning uchun nutqqa aloqador bo‘lmagan tovushlarni farqlash shakllantirilishi kerak:

– kundalik tovushlar;

– tabiiy tovushlar;

– odamlar va hayvonlarning tovushlari;

– musiqiy tovushlar;

– ko‘cha tovushlari.

Ushbu tovushlar uchun o‘ng yarim sharning vaqtinchalik zonasi javobgardir. KI amaliyotidan o‘tgan barcha bolalar odatda ikki guruhga bo‘linadi (Leonard, 1971).

Nutq ko‘nikmalarini egallashdan oldin eshitish qobiliyatini yo‘qotgan

bolalar. Bu toifaga 3 yoshgacha tug‘ma karlik bilan og‘rigan barcha bemorlar kiradi.

Eshitish tajribasiga ega bolalar. Ular nutqni o‘zlashtirish bosqichida

eshitish qobiliyatini yo‘qotganlar. Bu guruhga shuningdek, yoshligida protez olgan va karlar o‘qituvchilari bilan samarali ishlagan bolalar ham kiradi.

Operatsiya, barcha qiymatiga qaramay, nutq rivojlanishidagi operatsiyadan oldingi kamchiliklarni qoplash muammosini hal qilmasligi aniqlangan. Tovushli nutqni idrok etish imkoniyatiga ega bo‘lgan bolalar maxsus yordamga muhtoj.

Bugungi kunga qadar ushbu toifadagi bolalarga bunday yordam ko‘rsatish tajribasi to‘plangan. Uning asosiy maqsadi ularga eshitish nutqi rivojlanishining ontogenezining asosiy bosqichlaridan o‘tish imkoniyatini berish ekanligi ta’kidlangan.

Muammo bo‘yicha adabiyotlarni tahlil qilish. Bizga operatsiyadan keyingi reabilitatsiya quyidagilarni o‘z ichiga olishi kerakligini ta’kidlashga imkon beradi:

– bemorlarning turli elektrodlarning elektr stimulyatsiyasini sub’ektiv idrok etish xususiyatlariga muvofiq nutq protsessorini individual dasturlash;

– individual dastur bo‘yicha o‘qituvchi bilan darslar (nutqsiz va nutq eshitishini rivojlantirish bo‘yicha ishlar, passiv so‘z boyligini to‘plash, nutqni tushunish ustida ishlash, bolaning o‘z og‘zaki nutqini rivojlantirish, nutqning talaffuz tomonini tuzatish);

– o‘qituvchining uy vazifasini bajarish bo‘yicha uyda mustaqil ishlar;

– turli lingvistik darajadagi nutq materiallari bilan sub’ektlarni davriy ravishda tekshirish;

– olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va muhokama qilish (Luria, 2008; Vizel, 2019; Pelymskaya, Shmatko, 2003).

Koxlear implantlari bo‘lgan bolalar, eshitish mashqlaridan tashqari, implantdan doimiy foydalanish sharoitida og‘zaki va yozma nutqni shakllantirish va rivojlantirish, nutqni talaffuz qilish, matematik tushunchalar va boshqa ko‘plab ko‘nikmalar bo‘yicha maxsus darslarga muhtoj. Bu holda, bolalar bilan ishlash bir vaqtning o‘zida ham eshi-

tish, ham ko‘rish qobiliyatiga tayanishi kerak. Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra (Koroleva, 2009), tug‘ma va erta orttirilgan karlik bilan implantatsiya qilingan bolalarni operatsiyadan keyingi reabilitatsiya qilish natijalari operatsiya o‘tkazilgan yoshga, nutqning rivojlanishiga va og‘zaki va nutq qobiliyatlarining holatiga bog‘liq. Bolaning yaxshi eshitish va to‘g‘ri gapirishga bo‘lgan shaxsiy istagi uning aqliy va jismoniy rivojlanish darajasiga qarab muhim rol o‘ynaydi.

Ota-onalardan biri bilan uyda o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar, hech bo‘lmaganda asosiy sohalarda mutaxassislar bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Koxlear implantlarning oqibatlari bo‘lgan bolalarda, shuningdek, umuman eshitish qobiliyati zaif bolalarda motor qobiliyatlari buzilgan. Ularda ba’zi beqarorlik, muvozanatni saqlashda muammolar, noaniq muvofiqlashtirish va harakatning noaniqligi kuzatiladi. Nozik motor qobiliyatlari yomon rivojlangan, shuningdek, har qanday harakatlarni bajarishda umumiy sekinlashuv kuzatiladi. Kar bolalarning motor tayyorgarligining pastligidan tashqari, quyidagi qiyinchiliklar ham mavjud:

– istiqbolli tasvirlarni, obyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni, shuningdek, fazoviy-vaqtinchalik munosabatlarni idrok etish va tushunishda;

– obyektlarning tasvirlangan harakatini tushunishda;

– obyektlarni g‘ayrioddiy burchakdan idrok etishda qiyinchiliklar.

Bunday bolalar ustma-ust qo‘yilgan obyektlarni (Poppelreute figuralari) tanib olishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Ilmiy va texnologik rivojlanishning hozirgi bosqichida koxlear implantatsiya kar bolalar uchun eng samarali reabilitatsiya usullaridan biri bo‘lib, chuqur kar bo‘lgan shaxslarga nutqni eshitish va tushunish imkonini beradi. Ovozni shunchaki kuchaytiradigan an‘anaviy eshitish vositalaridan farqli o‘laroq, koxlear implantatsiya quloqning ishlamaydigan qismlarini chetlab o‘tib, signalni to‘g‘ridan-to‘g‘ri eshitish nerviga yetkazadi.

Shunday qilib, jarrohlik amaliyoti paytida bemorning ichki qulog‘iga elektrodlar tizimi kiritiladi, bu eshitish nervining qolgan ovoz simlarini elektr bilan rag’batlantirish orqali tovushni qayta tiklashni ta’minlaydi. Biroq, koxlear implantatsiyaning o‘zi kar bolalarga nutq protsessoriga ulangandan so‘ng tovush signallarini darhol farqlash va nutqdan kommunikativ maqsadlarda foydalanish imkonini bermaydi. Shuning uchun, dastlabki protsessor o‘rnatilgandan so‘ng, bola eshitish idrokini va nutqni rivojlantirish uchun pedagogik yordamga muhtoj. Shuning uchun, koxlear implantatsiya qilingan yosh bolalar uchun reabilitatsiyaning asosiy maqsadi bolani atrofdagi tovushlarni idrok etish, farqlash, tanib olish va ularning ma’nosini tushunish va bu tajribadan nutqni rivojlantirish uchun foydalanishni o‘rgatishdir. Shu maqsadda, operatsiyadan keyingi reabilitatsiya qilish quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi:

1. Koxlear implantning nutq protsessorini sozlash.

2. Eshitish idroki va nutqini rivojlantirish.

3. Bolaning umumiy rivojlanishi (og‘zaki bo‘lmagan aql, motor qobiliyatlari, xotira va boshqalar).

4. Psixologik qo‘llab-quvvatlash.

Eshitish-nutq xatti-harakatlarini rivojlantirish uchun diagnostika va pedagogik aralashuvlarni o‘z ichiga olgan tadqiqot o‘tkazildi. Operatsiyadan keyingi pedagogik reabilitatsiya natijalarini o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, tayinlangan guruhning o‘ziga xos yosh bir xilligidan qat’i nazar, operatsiyadan keyingi pedagogik reabilitatsiya qilish natijalari sezilarli darajada farq qilishi va bir qator omillarga bog‘liq bo‘lishi mumkin:

1. Koxlear implantatsiyadan oldin eshitish qobiliyatini egallashning rivojlanish dara-

jasi va eshitish tajribasining mavjudligi.

2. Tilni rivojlantirish va tilni tushunish darajalari.

3. Individual psixologik xususiyatlar.

4. Birgalikda kasalliklarning (ko‘rish, aql va boshqalar) mavjudligi.

5. Ota-onalar (yoki vasiylar) reabilitatsiyada faol ishtirok etish imkoniyatiga ega.

6. Tasdiqlangan jarrohlik muolajasining muvaffaqiyati.

7. Protsessorning yetarliligi.

8. Koxlear implantning doimiy ravishda aşınması.

9. Tinglash va gapirish ko‘nikmalarini rivojlantirishda ijobiy tajriba to‘plash.

Protsessorni yoqish va sozlash jarayoni juda oddiy, shuning uchun uni hatto audio test bo‘lsa ham, kompyuterga yozib olish mumkin. Xususan, shartli motor javoblari va signallarini rivojlantirish uchun maxsus o‘qitish ko‘nikmalarini talab qiladi (masalan, g‘ildiraklar, piramidalar, bloklar va baraban chalish, tugmalar va qutilarni uloqtirish, “pa-pa-pa-pa” va boshqalar).

Koxlear implantlari bo‘lgan barcha bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirish darajasiga qarab uch guruhga bo‘linadi:

1. Nutqni o‘rganishdan oldin kar bo‘lgan bolalar. Bu toifaga 18 yoshgacha bo‘lgan koxlear implantlar bilan tug‘ilgan barcha bolalar kiradi.

2. Ikkinchi guruhga davolanish paytida eshitish qobiliyatini yo‘qotgan va eshitish qobiliyati zaif bolalar, shuningdek, protezli bolalar va karlar o‘qituvchilari tomonidan samarali davolangan yosh bolalar kiradi.

Bolalarda eshitish qobiliyatini rivojlantirish mashg‘ulotlarini operatsiyadan oldin boshlash va operatsiyadan keyin (implantlar olib tashlanganidan bir hafta o‘tgach) nutq protsessori faollashtirilgunga qadar davom ettirish muhimdir. Ushbu bosqichdagi ushbu mashg‘ulotlarning asosiy maqsadi koxlear implantni faollashtirishga tayyorgarlik ko‘rish, ya‘ni motor va tovush uchun shartli javob reflektorini ishlab chiqishdir. Ushbu mashg‘ulotlar shuningdek, bolalarga tizimli ishlashni o‘rgatadi, qat’iyatlilikni rivojlantiradi va tinglash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Yosh bolada nutq protsessori yordamida eshitish qobiliyatini rivojlantirishda, eshitish apparatlari bo‘lgan bolalar bilan ishlashda bo‘lgani kabi bir xil texnika va usullar qo‘llaniladi, ammo natijalarga beqiyos darajada tezroq erishiladi. Koxlear implant (KI) qo‘yilgan bola quyidagi sohalarda eshitish qobiliyatini rivojlantirishi kerak: tovushni aniqlash, tovush manbasini fazoviy lokalizatsiya qilish, eshitish va eshitishdan tashqari tovushlarni farqlash, turli xarakterli tovushlarni farqlash va aniqlash, eshitishdan tashqari muhit tovushlarini farqlash va aniqlash, turli signal tovushlarini (fonemalar, so‘zlar, iboralar) farqlash va aniqlash.

Nutq protsessorini dastlabki sozlashdan so‘ng, bola faqat juda baland tovushlarni eshita oladi (garchi ular buni hech qanday tarzda ko‘rsatmasa ham), lekin asta-sekin, yangi sezgilarga moslashish, sozlamalarni sozlash va o‘qitish orqali jim tovushlarni idrok etishga erishiladi. Bu yerda o‘qituvchining kuzatuvlari katta ahamiyat kasb etadi. Bolaning past va yuqori chastotali tovushlarni aniqlash qobiliyatini rivojlantirishini baholaydi.

KI bilan bolada eshitish idrokining tabiiy rivojlanishi va spontan nutqni egallash uchun qo‘zg‘atuvchi nuqta reabilitatsiya uchun kalit hisoblanadi va shuningdek, eshitish-nutq reabilitatsiyasining asosiy tamoyillari va tizimli jihatlarini belgilaydi, ya’ni:

KI operatsiyasidan keyin psixologik va pedagogik reabilitatsiyaning

maqsadi bolani eshitish idroki, muloqot va nutqni rivojlantirishning tabiiy yo‘liga

o‘tkazishdir;

KI bilan bola uchun reabilitatsiya chegaralari belgilangan maqsadga erishish orqali aniqlanadi va belgilanadi;

– umumiy tamoyil oila va bola karlik yoki og‘ir eshitish qobiliyatini yo‘qotish, ya’ni og‘ir hissiy mahrumlik davrida boshdan kechirgan dastlabki rivojlanish bosqichlarini yangi hissiy asosda boshdan kechirish uchun sharoit yaratishdir;

– reabilitatsiya ishtirokchilari tarkibi yaqin kattalarni majburiy kiritish orqali tubdan kengaytiriladi. Bu oilaga yo‘naltirilgan reabilitatsiyaga aylanadi – nafaqat bola, balki uning yaqinlari ham bolaning karlik davrida oila boshdan kechirgan hissiy o‘zaro ta’sirning rivojlanish bosqichini yangi hissiy asosda qayta boshdan kechirishlari uchun sharoitlar ataylab yaratiladi:

Asosiy reabilitatsiya usuli - bu KI bilan og’rigan bolaning oilasi bilan o‘zaro munosabatlarini yangi hissiy asosda qayta qurish. Ushbu qayta qurish hayotning birinchi yilidagi eshituvchi bolaning rivojlanish mantig’iga muvofiq amalga oshiriladi.

Reabilitatsiya eshitish qobiliyati zaif bola va uning yaqinlari o‘rtasida to‘liq hissiy asosda hissiy muloqotni boshlashdan boshlanadi, bu eshitish qobiliyati zaif bolaning eshitish qobiliyati zaif ota-onalari bilan hayotning birinchi yilidagi kabi sodir bo‘ladi. Farqi shundaki, eshitish qobiliyati zaif bola uchun bu ularning pasportida ko‘rsatilganidek, boshqa yoshda sodir bo‘ladi.

Mexanik eshitish mashqlari yo‘q qilinadi; mutaxassisning sa’y-harakatlari bolaning ota-onasi bilan hissiy o‘zaro ta’sirining rivojlanishi va murakkabligi orqali eshitish idrokining tabiiy paydo bo‘lishini yangi hissiy asosda boshlashga qaratilgan.

Bola uchun nutq mashqlari yo‘q qilinadi; karlar o‘qituvchisi implantatsiya qilingan bolaning ota-onasi bilan hissiy o‘zaro ta’sirini yangi hissiy asosda murakkablashtirish orqali nutqning tabiiy paydo bo‘lishini (avval tushunish, keyin uni yaratish) boshlashga qaratilgan.

Reabilitatsiya jarayonida KI bilan og‘rigan bola va uning oilasi o‘rtasidagi hissiy munosabatlarni qayta qurish uchun maxsus ishlab chiqilgan texnologiyasi (24 bosqich) qo‘llaniladi, ammo eshitish qobiliyati va nutq buzilishlarini tuzatish usullari qo‘llanilmaydi.

Ota-ona va bola o‘rtasidagi munosabatlarni yangi taxnologiya asosda qayta qurish mantig‘i umumiy bo‘lib, har bir mashg‘ulotda takrorlanadi, ammo uning asosiy maqsadlariga muvofiq.

Har bir mashg’ulot boshida karlar o‘qituvchisi KI bilan og’rigan bola va uning ota-onasi bilan o‘zaro munosabatlarda yetakchi va hal qiluvchi pozitsiyani egallaydi.

Har bir mashg‘ulot oxirida ota-onalar va bola o‘zaro munosabatlarda yetakchi rol o‘ynaydi; karlar o‘qituvchisi ishtirokchi emas va kuzatuvchi pozitsiyasini egallaydi.

Bolaning oilasi bilan o‘zaro munosabatlarini yangi sensorli asosda qayta qurishning pedagogik vositalari:

Hissiy jihatdan qiziqarli o‘yinlarni sensorli, odatda tovush chiqaradigan o‘yinchoqlar bilan tashkil qilish, bunda kommunikativ tashabbuslar va javoblar tabiiydir. Qoniqarli javob bolada tabassum, kulgi, ovoz chiqarish va keyinchalik og‘zaki “gaplar” paydo bo‘lishi hisoblanadi;

– bola bilan o‘yin tariqasidagi o‘yinlarida kattalar nutqidan foydalanish - nutqning ritmik va intonatsion jihatlarini bo‘rttirish - ohangdorlik, ohangdorlik, aniq ovoz modulyatsiyalari, ovoz balandligidagi o‘zgarishlar (pichirlashdan oddiy suhbat balandligigacha

va undan yuqori), keng chastota diapazonini qamrab olish, nutq tempidagi qasddan sekindan tezgacha o‘zgarishlar va boshqalar;

– kattalar tomonidan bolaning hayajonli o‘yin faoliyatiga bo‘lgan munosabati haqida hissiy va semantik sharhlar, ularning murakkabligini sessiyadan sessiyaga asta-sekin oshirish;

– hissiy jihatdan qiziqarli o‘yinlar shunday tuzilganki, kattalarning nutqini va proaktiv so‘zlarini asta-sekin tushunish o‘yin o‘yinlarining davom etishi uchun zarur shartga aylanadi;

– ota-onalar farzandlari bilan muloqot qilish zavqiga va reabilitatsiya sessiyalari paytida ularning quvonchli hissiy holatiga e’tibor qaratishadi;

Reabilitatsiyadan o‘tgan va tabiiy muloqot va nutq rivojlanishi yo‘liga o‘tgan KI bilan og‘rigan bolaning ta’lim yo‘li bolaning hozirgi rivojlanishi, yaqin rivojlanish zonasi va turli ta’lim muassasalarida yosh normasiga yanada yaqinlashish istiqbollari asosida belgilanadi.

Reabilitatsiyadan o‘tgan va tabiiy muloqot va nutq rivojlanishi yo‘liga o‘tgan KI bilan hech qanday holatda kar tengdoshlari orasida ta’lim olishi yoki tarbiyalanishi tavsiya etilmaydi.

Karlarni o‘qitishning uchta asosiy mashg‘uloti ajralib turadi:

– yangi hissiy asosda hissiy muloqotni boshlash;

– tabiiy muloqotda nutqni;

– tushunishni boshlash va tabiiy muloqotda nutqning o‘z-o‘zidan

– rivojlanishini yangi hissiy asosda boshlash.

Xulosa qilib aytganda, Leyptsigdagi Maks Plank nomidagi Inson Kognitiv va Miya Ilmiy Instituti va Drezden Universiteti Tibbiyot Markazi olimlari tomonidan olingan natijalar shunday xulosa qiladi: “Biz koxlear implantatsiyadan so‘ng, kar bolalar yangi so‘zlarni normal eshitish qobiliyatiga ega bolalarga qaraganda tezroq o‘rganishlarini aniqladik. Natijada, ular ma’lum so‘z boyligi toifalarining hajmini tezroq oshiradilar”, deydi tadqiqotning yetakchi muallifi Niki Vavatzanidis. Odatda, bolalar rasm va tanish obyekt nomi o‘rtasidagi nomuvofiqlikni aniqlash uchun taxminan 14 oy vaqt oladi. Sun’iy koxlearga ega bolalar buni atigi 12 oydan keyin qila oladilar.

Buning sababi, koxlear implantatsiyaga ega bolalar birinchi marta og‘zaki til bilan uchrashganda kattaroq bo‘lishi mumkin. Normal eshitish qobiliyatiga ega bolalar tug‘ilishdan yoki hatto bachadonda nutqning turli jihatlarini, masalan, ona tilining ritmi va ohangini “o‘rganadilar”. Kar bolalarda bu jarayon faqat implantatsiyadan keyin, ya’ni taxminan 1 yoshdan 4 yoshgacha boshlanadi. Bu vaqtga kelib, nutqni o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan ba’zi miya tuzilmalari allaqachon yaxshi rivojlangan bo‘ladi. Gap nafaqat xotirada emas, balki atrof-muhit haqidagi shakllangan bilimlarda ham. Ular kar bolalar allaqachon atrofdagi narsalardan xabardor va tilga oid bo‘lmagan semantik kategoriyalarni to‘plashgan” – deydi, Vavatsanidis. Masalan, ular “issiq” so‘zini bilmasdan ham, ba’zi narsalar, masalan, stakanlar yoki ovqatlar issiq bo‘lishi va og‘riq keltirishi mumkinligini allaqachon tushunishadi.

Neyroshunoslar bu munosabatlarni o‘rganish uchun ikki tomonlama koxlear implantlar qo‘yilgan 32 bolani jalb qilishdi. Ular implantatsiyadan 12, 18 va 24 oy o‘tgach, so‘zlarni aniqlashni tekshirishdi. Bolalarga “to‘g‘ri” va “noto‘g‘ri” deb belgilangan narsalarning rasmlari ko‘rsatildi. Shu bilan birga, ularning miya faoliyati elektroensefalografiya (EEG) yordamida tahlil qilindi. N400 signali deb nomlanuvchi EEG komponentining paydo bo‘lishi bolaning “noto‘g‘ri” so‘zni aniqlaganligini ko‘rsatdi. Bu shuni anglatadiki,

ular allaqachon narsalar bilan o‘z nomlari bilan mustahkam bog‘langan, ya’ni ular atrofidagi dunyoni o‘rgangan.

“Koxlear implantatsiya qilingan bolalar bizga nutqni o‘zlashtirish jarayonlarini yaxshiroq tushunishga va yoshga bog‘liq aniq bosqichlarni aniqlashga yordam beradi”, – deydi MPI CBS direktori Angela D. Friederichi. “Endi biz yosh yangi so‘zlarni o‘zlashtirish tezligiga ta’sir qilmasligini bilamiz. Aksincha, bolalar boshqa sog‘lom tengqurlariga yetib olishlari mumkin”

Keyingi tadqiqotlar eshitish qobiliyati past ba’zi bolalar, ushbu topilmalarga qaramay, nima uchun odatda eshitadigan tengdoshlari darajasiga yetishda qiynalayotganliklarini aniqlashi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vizel’ T.G. Problemi rechevogo razvitiya detey: v poiskax resheniy [Tekst]. – Moskva: Kogito-TSentr, 2019. – 186 s.

2. Koroleva I.V. Koxlearnaya implantatsiya i sluxorechevaya reabilitatsiya gluxix detey i vzroslix [Tekst]. – Sankt-Peterburg, KARO, 2009 g., – 192 s.

3. Leongard E.I. Formirovaniye ustnoy rechi i razvitiye sluxovogo vospriyatiya u gluxix doshkol’nikov [Tekst] – M.: Prosvesheniye, 1971.

4. Luriya A.R. Visshiye korkoviye funksii cheloveka [Tekst]. – SPb.: Piter, 2008. – 624 s.

5. Pelimskaya T.V., SHmatko N.D. Formirovaniye ustnoy rechi doshkol’nikov s narushennim sluxom [Tekst]: posobiye dlya uchitelya-defektologa/T.V.Pelimskaya, N.D.SHmatko. – M.: Vlados, 2003. – 224s. Bibliogr.: – 223s.

6. Semenovich A.V., Arxipov B.A., Frolova T.A., Isayeva ye.V. «O formirovanii mejpolusharnogo vzaimodeystviya v ontogeneze» //I Mejdunarodnaya konferensiya pamyati Luriya A.R. / Pod red. Xomskoy ye.D., Axutinoy T.V. [Tekst]. – M.: Rossiyskoye psixologicheskoye obshestvo. 1997. – 171-177s.

7. Hearing Review, January 24, 2018.

Nosirjon G‘AFFOROV,
“Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti”, “Pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi, v.v.b. dotsent, p.f.f.d. (PhD)

SPORTCHILARNING PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGIGA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya

Maqolada sportchilarning psixologik tayyorgarligini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Sport faoliyatida psixologik omillarning ahamiyati, xususan, motivatsiya, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, diqqat va kognitiv jarayonlarning sport natijadorligiga ta’siri asoslab berilgan. Shuningdek, sportchilarning psixologik tayyorgarligini shakllantirishda qo‘llaniladigan innovatsion metodlar – vizualizatsiya, kognitiv-bihevioral yondashuv, relaksatsion texnologiyalar va psixodiagnostik monitoring tizimlari yoritilgan. Yosh sportchilar bilan ishlashda psixologik tayyorgarlikning o‘ziga xos jihatlari va uning amaliy ahamiyati ochib berilgan.

Tayanch so‘zlar. Psixologiyasi, psixologik tayyorgarlik, motivatsiya, stressga chidamlilik, emotsional barqarorlik, sportchi shaxsi, psixodiagnostika, vizualizatsiya, kognitiv yondashuv.

В статье с научно-теоретической точки зрения анализируются современные подходы к развитию психологической подготовки спортсменов. Обосновано значение психологических факторов в спортивной деятельности, в частности, влияние мотивации, эмоциональной устойчивости, стрессоустойчивости, внимания и когнитивных процессов на спортивные результаты. Также освещены инновационные методы, используемые в формировании психологической подготовки спортсменов, такие как визуализация, когнитивно-поведенческий подход, релаксационные технологии и системы психодиагностического мониторинга. Раскрыты особенности психологической подготовки в работе с юными спортсменами и ее практическое значение.

Ключевые слова. Спортивная психология, психологическая подготовка, мотивация, стрессоустойчивость, эмоциональная устойчивость, личность спортсмена, психодиагностика, визуализация, когнитивный подход.

The article provides a scientific and theoretical analysis of modern approaches to developing the psychological readiness of athletes. The significance of psychological factors in sports activities is substantiated, specifically the influence of motivation, emotional stability, stress resistance, attention, and cognitive processes on athletic performance. It also highlights innovative methods used in the formation of athletes' psychological preparation - visualization, cognitive-behavioral approach, relaxation technologies, and psychodiagnostic monitoring systems. The peculiarities of psychological training in working with young athletes and its practical significance are revealed.

Key words. Sports psychology, psychological preparation, motivation, stress resistance, emotional stability, athlete personality, psychodiagnostics, visualization, cognitive approach.

Bugungi globallashuv va raqobat kuchaygan davrda sport sohasi jamiyat taraqqiyotining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Zamonaviy sport nafaqat jismoniy tayyorgarlik, texnik mahorat yoki taktik bilimlar majmuasi, balki sportchining psixologik barqarorligi, emotsional nazorati va ruhiy chidamliligini ham talab qiladigan murakkab faoliyat turi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, xalqaro sport maydonlarida kuzatilayotgan keskin raqobat sportchilarni kompleks tayyorlash tizimida psixologik tayyorgarlikning rolini sezilarli darajada oshirdi. So‘nggi yillarda sportchilarning musobaqalardagi muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ularning ruhiy holati, mo-

tivatsion darajasi, stressga chidamliligi va ekstremal vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyatiga bog‘liq ekanligi ilmiy jihatdan isbotlanmoqda.Sport faoliyatining o‘ziga xos xususiyati shundaki, u sportchidan qisqa vaqt ichida maksimal natijani talab qiladi. Bunday holatda organizmning jismoniy imkoniyatlari bilan bir qatorda psixik imkoniyatlar ham to‘liq safarbar etilishi lozim bo‘ladi. Agar sportchi ruhiy jihatdan yetarlicha tayyor bo‘lmasa, hatto mukammal jismoniy tayyorgarlikka ega bo‘lsa ham, musobaqa vaqtida o‘z salohiyatini to‘liq namoyon eta olmaydi. Shu sababli zamonaviy sport nazariyasi va amaliyotida psixologik tayyorgarlik sport natijadorligining ajralmas omili sifatida qaralmoqda.

Sportchilarning psixologik tayyorgarligi deganda sport faoliyati davomida sportchining ruhiy holatini boshqarish, emotsional barqarorlikni saqlash, motivatsiyani yuqori darajada ushlab turish, tashqi va ichki bosimlarga moslashish hamda musobaqa jarayonida optimal ruhiy holatni shakllantirish tushuniladi. Psixologik tayyorgarlik sportchining nafaqat sport faoliyatidagi natijalariga, balki uning shaxs sifatida shakllanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.Ayniqsa, yosh sportchilar bilan ishlashda psixologik tayyorgarlikning ahamiyati yanada ortadi. Chunki o‘smirlik davri inson psixikasining faol shakllanish bosqichi bo‘lib, bu davrda shaxsning xarakteri, emotsional reaktsiyalari, irodaviy sifatlari va motivatsion tizimi shakllanadi. Agar aynan shu davrda sportchi bilan to‘g‘ri psixologik ish olib borilsa, kelajakda yuqori sport natijalariga erishish uchun mustahkam psixologik poydevor yaratiladi.

Bugungi kunda ko‘plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar sportchilar psixologik tayyorgarligini rivojlantirish bo‘yicha turli yondashuvlar va metodlarni ishlab chiqmoqdalar. Jumladan, kognitiv-bihevioral treninglar, vizualizatsiya metodlari, autogen mashqlar, relaksatsion texnikalar, neyropsixologik mashqlar, motivatsion dasturlar va sport psixodiagnostikasi kabi innovatsion yondashuvlar sport amaliyotiga faol tatbiq etilmoqda. Ushbu metodlar sportchilarning musobaqa oldi hayajonini kamaytirish, ichki motivatsiyasini oshirish, o‘ziga ishonchni shakllantirish va ruhiy bosimlarga bardoshliligini kuchaytirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.Mamlakatimizda ham sportchilarning psixologik tayyorgarligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilib, murabbiylar va sport psixologlari faoliyatiga zamonaviy psixologik metodlarni joriy etish bo‘yicha amaliy ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, sportchilarning psixologik tayyorgarligini ilmiy asosda tashkil etish va uni individual xususiyatlardan kelib chiqib rejalashtirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.Mazkur maqolaning maqsadi sportchilarning psixologik tayyorgarligiga zamonaviy yondashuvlarni ilmiy tahlil qilish, ularning nazariy va amaliy ahamiyatini yoritish hamda sport amaliyotida samarali qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan psixologik metodlarni asoslab berishdan iborat.

Mazkur ilmiy maqolani tayyorlash jarayonida sport psixologiyasi, pedagogika, fiziologiya va sport nazariyasiga oid ilmiy-uslubiy manbalarni kompleks tahlil qilish usulidan foydalanildi. Tadqiqot davomida mahalliy va xorijiy olimlarning sportchilarning psixologik tayyorgarligi bo‘yicha ilmiy qarashlari, metodologik konsepsiyalari hamda amaliy tavsiyalari o‘rganildi. Mavzuga oid ilmiy maqolalar, monografiyalar, darsliklar, dissertatsiyalar va metodik qo‘llanmalar kontent-tahlil qilindi.Shuningdek, sportchilarning psixologik tayyorgarligini rivojlantirishga oid mavjud yondashuvlar qiyosiy tahlil asosida o‘rganildi. Turli ilmiy maktablar tomonidan taklif etilgan psixologik tayyorgarlik modellari o‘zaro taqqoslanib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida deduktiv va induktiv tahlil metodlari orqali sportchilar psixologik tayyorgarligini shakllantirishning asosiy determinantlari belgilandi.Nazariy umumlashtirish metodi

asosida sportchilarning psixologik tayyorgarligiga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillar tizimlashtirildi. Sportchilarning individual psixologik xususiyatlari, motivatsion yo‘nalganligi, emotsional reaksiyalari, irodaviy sifatlari va kognitiv jarayonlari o‘rtasidagi bog‘liqliklar ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilindi.

Bundan tashqari, tizimli yondashuv metodi asosida psixologik tayyorgarlik sportchining umumiy tayyorgarlik tizimining tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqildi va uning jismoniy, texnik, taktik hamda funksional tayyorgarlik bilan integratsiyasi baholandi. Tadqiqot natijalari umumlashtirish va tavsiyalar ishlab chiqishda statistik tavsiflash hamda interpretatsion tahlil elementlaridan foydalanildi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy sportda sportchilarning psixologik tayyorgarligi sport natijadorligiga ta’sir etuvchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Yuqori darajadagi sport musobaqalarida jismoniy va texnik tayyorgarlik ko‘rsatkichlari ko‘pincha bir-biriga yaqin bo‘lib, g‘olibni aniqlovchi asosiy omil sifatida psixologik ustunlik namoyon bo‘ladi. Psixologik jihatdan tayyor sportchilar musobaqa jarayonida stressni samarali boshqarish, bosim ostida optimal qaror qabul qilish va o‘z salohiyatini maksimal darajada namoyon qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar.Sportchilarning psixologik tayyorgarligida motivatsiya markaziy o‘rin tutadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, ichki motivatsiyaga ega sportchilar uzoq muddatli natijalarga erishishda barqarorroq bo‘ladi. Bunday sportchilar muvaffaqiyatni tashqi mukofotlar uchun emas, balki o‘zini rivojlantirish, mahoratini oshirish va shaxsiy qoniqish uchun ko‘zlaydi. Shu sababli murabbiylar sportchilarda ichki motivatsiyani shakllantirishga alohida e’tibor qaratishlari zarur. Emotsional barqarorlik sportchining musobaqa faoliyatidagi muvaffaqiyatini ta’minlovchi yana bir muhim omildir. Musobaqa jarayonida sportchi ko‘plab stressorlar ta’siriga duch keladi: raqib bosimi, tomoshabinlar reaksiyasi, hakamlar qarorlari, natija uchun javobgarlik va vaqt cheklovi. Bunday holatlarda emotsional nazoratni yo‘qotgan sportchi texnik xatolarga yo‘l qo‘yadi, taktik rejasini buzadi va umumiy natijadorlik pasayadi.

Zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida vizualizatsiya texnologiyasi sport psixologiyasida keng qo‘llanilmoqda. Vizualizatsiya sportchining o‘z harakatlarini, musobaqa vaziyatlarini va muvaffaqiyatli natijani ongida qayta tasavvur qilishi orqali amalga oshiriladi. Bu usul nerv tizimini oldindan musobaqa holatiga moslashtirib, sportchining ishonchini oshiradi. Tadqiqotlar vizualizatsiya bilan muntazam shug‘ullanuvchi sportchilarda xavotir darajasi pastroq va o‘ziga ishonch yuqoriroq bo‘lishini ko‘rsatgan. Autogen mashqlar va relaksatsion texnikalar ham psixologik tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu metodlar orqali sportchi mushak zo‘riqishini kamaytiradi, nafas va yurak urishini me’yorlashtiradi, ruhiy zo‘riqishni pasaytiradi. Ayniqsa, musobaqa oldi holatlarda ushbu usullar samarali natija beradi.

Kognitiv-bihevioral yondashuv sportchilarning salbiy fikrlash stereotiplarini ijobiy psixologik konstruksiyalar bilan almashtirishga qaratilgan. Masalan, “men yutqazaman”, “raqib mendan kuchli” kabi destruktiv fikrlarni “men tayyorman”, “men o‘z ustimda ishladim”, “men muvaffaqiyatga erisha olaman” kabi konstruktiv ichki dialoglar bilan almashtirish sportchining ishonchini mustahkamlaydi.

Yosh sportchilar bilan ishlashda psixologik tayyorgarlikning o‘ziga xos jihatlari mavjud. O‘smir yoshdagi sportchilarda hissiy beqarorlik, o‘ziga ishonchsizlik, tez xafa bo‘lish, muvaffaqiyatsizlikni og‘ir qabul qilish kabi holatlar ko‘proq uchraydi. Shu sababli murabbiy va sport psixologlari bu yoshdagi sportchilar bilan ishlashda individual yondashuv, qo‘llab-quvvatlovchi kommunikatsiya va motivatsion muhit yaratishga e’tibor qaratishi kerak.Sportchilarning diqqat va kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish

ham zamonaviy psixologik tayyorgarlikning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Tezkor qaror qabul qilish, vaziyatni tahlil qilish, raqib harakatlarini prognozlash va taktik fikrlash sport turlarining aksariyatida muhim ahamiyatga ega. Shu bois mashg‘ulot jarayoniga diqqatni rivojlantiruvchi mashqlar, reaksiya tezligini oshiruvchi topshiriqlar va neyropsixologik treninglar kiritilmoqda.Psixodiagnostik monitoring sportchilarning ruhiy holatini muntazam nazorat qilish imkonini beradi. Bu orqali murabbiy va psixolog sportchining xavotir darajasi, motivatsiyasi, stressga chidamliligi, emotsional fonini baholab, individual rivojlantiruvchi dastur ishlab chiqishi mumkin.Umuman olganda, tadqiqot natijalari sportchilarning psixologik tayyorgarligiga kompleks, tizimli va individual yondashuv zarurligini ko‘rsatmoqda. Zamonaviy sportda psixologik tayyorgarlik jismoniy tayyorgarlik bilan teng darajada ahamiyatga ega bo‘lib, yuqori natijalarga erishishda hal qiluvchi omillardan biriga aylangan.

O‘tkazilgan ilmiy tahlillar va nazariy umumlashtirishlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, sportchilarning psixologik tayyorgarligi zamonaviy sport faoliyatining ajralmas va strategik muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bugungi sport tizimida yuqori natijalar faqat jismoniy salohiyat yoki texnik mahorat bilan emas, balki sportchining ruhiy barqarorligi, emotsional nazorati, motivatsion yo‘nalganligi va stressga moslashuvchanligi bilan ham belgilanadi.Sportchilar faoliyatining murakkablashuvi, musobaqalardagi psixoemotsional yuklamalarning ortishi va raqobat darajasining oshishi psixologik tayyorgarlikni sport mashg‘ulotlari tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, musobaqa sharoitida sportchining psixologik holati uning real jismoniy imkoniyatlarini namoyon etish yoki etmasligida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.Tadqiqot natijalari sportchilarning motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, diqqatni boshqarish qobiliyati va tezkor fikrlashko‘rsatkichlari sport natijadorligiga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatdi. Shu sababli sportchilar tayyorlash tizimida psixologik tayyorgarlikni maqsadli va tizimli tashkil etish zarur.

Zamonaviy psixologik yondashuvlar – vizualizatsiya, autogen mashqlar, relaksatsion treninglar, kognitiv-bihevioral texnologiyalar, psixodiagnostik monitoring va motivatsion dasturlar – sportchilarni ruhiy jihatdan tayyorlashda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu metodlarni sport amaliyotiga integratsiya qilish sportchilarning musobaqa oldi xavotirini kamaytirish, o‘ziga ishonchini oshirish va barqaror natijalarga erishish imkonini beradi.Yosh sportchilar bilan ishlashda esa psixologik tayyorgarlik yanada ehtiyotkorlik va individual yondashuvni talab qiladi. Chunki, o‘smirlik davri shaxs shakllanishining eng nozik bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda sportchining psixologik muhitga nisbatan sezgirligi yuqori bo‘ladi. Shu bois, murabbiylar yosh sportchilar bilan ishlashda pedagogik mahorat bilan birga psixologik bilimlarga ham ega bo‘lishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hardy L., Jones G., Gould D. Sportda psixologik tayyorgarlik. – Wiley, 2018-y.
2. Vealey R.S. Sportda o‘ziga ishonch nazariyasi. – Nyu-York, 2020-y.
3. Hanrahan S., Andersen M. Amaliy sport psixologiyasi. – London, 2021-y.
4. Smith R.E., Smoll F.L. Yosh sportchilarda psixologik tayyorgarlik. – 2016-y.
5. Collins A. Sport samaradorligi psixologiyasi. – 2018-y.
6. Krane V. Madaniy sport psixologiyasi. – 2015-y.
7. G‘afforov N.N. 13–14 yoshli bokschilarning jismoniy va psixologik tayyorgarligini rivojlantirish metodikasi. – T., 2025-y.

Kamaladin MATYAKUBOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, "Texnologik ta'lim" kafedrasi, dotsent

EMPATIYA VA EMOTSIONAL INTELLEKT TUSHUNCHASI: NAZARIY VA AMALIY TAHLIL (MDH misolida)

Annotatsiya

Maqolada empatiya va emotsional intellekt tushunchalarining nazariy asoslari, ularning o'zaro bog'liqligi hamda MDH davlatlaridagi o'rganilish darajasi tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu psixologik qobiliyatlarning ta'lim tizimi va ish faoliyatidagi ahamiyati yoritilgan. Maqolada empatiya va emotsional intellektni rivojlantirishda mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqot natijalari ushbu tushunchalarning zamonaviy jamiyatda insonlararo munosabatlarni samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tayanch so'zlar. empatiya, emotsional intellekt, kognitiv empatiya, emotsional empatiya, ijtimoiy munosabatlar, ta'lim tizimi, psixologik rivojlanish, MDH davlatlari

В данной статье рассматриваются теоретические основы понятий эмпатии и эмоционального интеллекта, их взаимосвязь, а также уровень изученности в странах СНГ. Особое внимание уделяется значению этих психологических качеств в системе образования и профессиональной деятельности. В работе также анализируются существующие проблемы в развитии эмпатии и эмоционального интеллекта и предлагаются пути их решения. Результаты исследования показывают, что данные качества играют важную роль в эффективной организации межличностных отношений в современном обществе.

Ключевые слова. эмпатия, эмоциональный интеллект, когнитивная эмпатия, эмоциональная эмпатия, социальные отношения, система образования, soft skills, психологическое развитие, страны СНГ

This article examines the theoretical foundations of empathy and emotional intelligence, their interrelationship, and the level of research in CIS countries. It also highlights the importance of these psychological competencies in education and professional activities. The paper identifies existing challenges in developing empathy and emotional intelligence and suggests possible solutions. The findings indicate that these qualities play a crucial role in fostering effective interpersonal relationships in modern society.

Key words. empathy, emotional intelligence, cognitive empathy, emotional empathy, social relations, education system, soft skills, psychological development, CIS countries.

Zamonaviy jamiyatda insonlar o'rtasidagi muloqot, hamkorlik va ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etishda empatiya va emotsional intellekt muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida ijtimoiy-psixologik jarayonlarni o'rganishda mazkur tushunchalarga bo'lgan qiziqish yildan-yilga ortib bormoqda. Bu holat globallashuv, mehnat migratsiyasi, ta'lim tizimidagi islohotlar va inson kapitaliga bo'lgan e'tiborning kuchayishi bilan izohlanadi.

Ushbu maqolada empatiya va emotsional intellekt tushunchalarining mazmuni, ularning o'zaro bog'liqligi, MDH davlatlaridagi tadqiqotlar va amaliyotda qo'llanilishi tahlil qilinadi.

1. Empatiya tushunchasining nazariy asoslari

Empatiya – bu insonning boshqa shaxsning his-tuyg‘ularini anglash, his etish va ularga nisbatan munosabat bildirish qobiliyatidir. Ilmiy adabiyotlarda empatiya ikki asosiy turga ajratiladi:

· Kognitiv empatiya – boshqalarning fikr va holatini tushunish;

· Emotsional empatiya – boshqalarning his-tuyg‘ularini his qilish.

Empatiya insonlararo munosabatlarni mustahkamlaydi, konfliktlarni kamaytiradi va jamoada ijobiy muhit yaratadi. Psixologiyada empatiya shaxsning ijtimoiy moslashuvida asosiy omillardan biri sifatida qaraladi.

2. Emotsional intellekt: mohiyati va tarkibiy qismlari

Emotsional intellekt (EI) – bu insonning o‘z his-tuyg‘ularini va boshqalarning emotsiyalarini anglash, boshqarish va ulardan samarali foydalanish qobiliyatidir. U quyidagi komponentlardan iborat:

1. O‘z-o‘zini anglash – shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini tanishi.
2. O‘z-o‘zini boshqarish – emotsiyalarni nazorat qilish.
3. Motivatsiya – ichki rag‘bat va maqsadga intilish.
4. Empatiya – boshqalarni tushunish.
5. Ijtimoiy ko‘nikmalar – samarali muloqot va hamkorlik.

Emotsional intellekt ish joyida, ta’limda va shaxsiy hayotda muvaffaqiyat qozonishda muhim omil hisoblanadi.

3. Empatiya va emotsional intellekt o‘rtasidagi bog‘liqlik

Zamonaviy psixologiyada empatiya va emotsional intellekt inson shaxsining muhim psixologik xususiyatlari sifatida keng o‘rganilmoqda. Ushbu ikki tushuncha o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, insonning ijtimoiy munosabatlardagi samaradorligi, muloqot madaniyati va shaxsiy rivojlanish darajasini belgilaydi. Empatiya – bu insonning boshqalarning his-tuyg‘ularini anglash va his qilish qobiliyati bo‘lsa, emotsional intellekt esa ushbu his-tuyg‘ularni idrok etish, tahlil qilish va boshqarish qobiliyatini anglatadi.

Empatiya emotsional intellektning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Chunki inson, avvalo, boshqalarning emotsional holatini tushunishi kerak, shundan keyingina u ushbu ma’lumot asosida o‘z hatti-xarakatlarini to‘g‘ri yo‘naltirishi mumkin. Agar shaxsda empatiya yaxshi rivojlangan bo‘lsa, u atrofdagilarning kayfiyatini tezda sezadi, ularning ichki holatini tushunishga harakat qiladi va mos ravishda munosabat bildiradi. Bu esa o‘z navbatida emotsional intellektning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Empatiya va emotsional intellekt o‘rtasidagi bog‘liqlikni jarayon sifatida ham ko‘rish mumkin. Ya’ni, avval inson boshqalarning hissiyotini sezadi (empatiya), keyin esa ushbu hissiyotlarni tahlil qiladi va ularga nisbatan qanday munosabat bildirish kerakligini belgilaydi (emotsional intellekt). Masalan, rahbar o‘z hodimining ruhiy tushkunligini payqasa, u empatiya orqali bu holatni his qiladi, emotsional intellekt orqali esa vaziyatni yumshatish, qo‘llab-quvvatlash yoki motivatsiya berish yo‘llarini tanlaydi.

Shu bilan birga, empatiya va emotsional intellekt bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir. Empatiya insonga boshqalar bilan hissiy aloqa o‘rnatish imkonini bersa, emotsional intellekt ushbu aloqani samarali boshqarishga yordam beradi. Faqat empatiyaning o‘zi yetarli emas, chunki ortiqcha hissiyotga berilish insonni zaiflashtirishi mumkin. Aksincha, faqat emotsional intellekt bo‘lib, empatiya yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, inson sovuqqon va befarq ko‘rinishi mumkin. Shuning uchun ham bu ikki qobiliyat muvozanatda rivojlanishi muhimdir.

4. MDH davlatlarida empatiya va emotsional intellektni o‘rganish

MDH mamlakatlarida (O‘zbekiston, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va boshqa-

lar) mazkur tushunchalarni o‘rganish so‘nggi yillarda faollashdi.

Rossiyada psixologik tadqiqotlarda emotsional intellekt ta’lim tizimiga joriy qilinmoqda. Maktab va universitetlarda maxsus treninglar o‘tkazilmoqda.

Qozog‘istonda liderlik va boshqaruv sohasida emotsional intellektni rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, biznes treninglarda bu tushuncha keng qo‘llaniladi. O‘zbekistonda esa so‘nggi yillarda ta’lim islohotlari doirasida talabalarning kommunikativ va psixologik ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar joriy qilinmoqda. Pedagoglar va psixologlar tomonidan empatiyani rivojlantirishga oid tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

5. Ta’lim tizimida ahamiyati

Empatiya va emotsional intellekt ta’lim jarayonida muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi samarali munosabatlar ushbu qobiliyatlarga bog‘liq.

Quyidagi jihatlarda ahamiyati katta:

– o‘quvchilarning emotsional holatini tushunish;

– konfliktlarni bartaraf etish;

– Jamoada ijobiy muhit yaratish;

– o‘quvchilarda liderlik qobiliyatlarini rivojlantirish.

MDH davlatlarida ta’lim tizimida soft skills (yumshoq ko‘nikmalar)ni rivojlantirish tendensiyasi kuchaymoqda.

6. Ish faoliyatida qo‘llanilishi

Zamonaviy mehnat bozorida nafaqat kasbiy bilim, balki emotsional intellekt ham muhim hisoblanadi. Ayniqsa:

– rahbarlar uchun – jamoani boshqarishda;

– HR mutaxassislar uchun – xodimlar bilan ishlashda;

– xizmat ko‘rsatish sohasida – mijozlar bilan munosabatda.

MDH davlatlarida kompaniyalar xodimlarni tanlashda emotsional intellekt darajasiga ham e'tibor qarata boshlagan.

7. Muammolar va rivojlantirish yo‘llari

MDH mamlakatlarida empatiya va emotsional intellektni rivojlantirishda ayrim muammolar mavjud:

– ilmiy tadqiqotlarning yetarli emasligi;

– amaliy treninglar kamligi;

– jamiyatda ushbu tushunchalarga nisbatan xabardorlik pastligi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun:

– ta’lim dasturlariga kiritish;

– psixologik treninglarni ko‘paytirish;

– ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mayer J. D., Salovey, P. What is Emotional Intelligence? — In: Emotional Development and Emotional Intelligence. New York: Basic Books, 1997.

2. Salovey, P., Mayer, J. D. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. — 1990. — Vol. 9.

3. Bar-On, R. The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence (ESI). — Psicothema, 2006.

4. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. — Москва: Институт психологии РАН, 2006.

5. Ильин Е. П. Психология эмоций. — Санкт-Петербург: Питер, 2001.

Malikaxon XAMIDOVA,
"Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti", "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi, o'qituvchi

AUTIZM SPEKTRI BUZILISHIGA EGA BO'LGAN BOLALAR UCHUN INKLYUZIV TA'LIM

Annotatsiya

Maqolada autizm spektri buzilishiga ega bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'lim tizimiga integratsiya qilishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilinadi. TEACCH, ABA, UDL kabi metodlar asosida darsni moslashtirish, sensor muhitni tashkil etish, individual ta'lim rejasini tuzish hamda alternativ baholashning samarador jihatlari ochib beriladi. Shuningdek, O'zbekiston inklyuziv ta'lim amaliyotidan misollar orqali autizmli bolalar rivojlanishidagi ijobiy o'zgarishlar yoritiladi.

Tayanch so'zlar. Autizm spektri buzilishi, inklyuziv ta'lim, TEACCH, ABA, UDL, individual ta'lim rejasi, alternativ baholash.

В статье анализируются научно-методические основы интеграции детей с расстройствами аутистического спектра в систему инклюзивного образования. На основе таких методов, как TEACCH, ABA, UDL, раскрываются эффективные аспекты адаптации урока, организации сенсорной среды, составления индивидуального образовательного плана и альтернативной оценки. Также на примерах из практики инклюзивного образования Узбекистана освещаются положительные изменения в развитии детей с аутизмом.

Ключевые слова. расстройства аутистического спектра, инклюзивное образование, TEACCH, ABA, UDL, индивидуальный образовательный план, альтернативная оценка.

The article analyzes the scientific and methodological foundations for integrating children with autism spectrum disorders into the inclusive education system. Based on methods such as TEACCH, ABA, and UDL, effective aspects of adapting the lesson, organizing a sensory environment, creating an individual educational plan, and alternative assessment are revealed. Positive changes in the development of children with autism are also highlighted through examples from the practice of inclusive education in Uzbekistan.

Key words. Autism Spectrum Disorder, inclusive education, TEACCH, ABA, UDL, Individual Education Plan, alternative assessment.

Autizm[1] spektri buzilishi bo'lgan bolalar inklyuziv ta'lim tizimida eng murakkab va ko'p tarmoqli yondashuvni talab qiladigan guruhlardan biri hisoblanadi. Ularning kognitiv, nutqiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishidagi farqlar o'qitishning klassik modellari bilan chegaralanib qolmay, yangi pedagogik texnologiyalar, differensial yondashuv, maxsus moslashtirilgan o'quv muhitini shakllantirishni taqozo qiladi. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, autizmli bolalarning 80 foizdan ortig'i to'g'ri tashkillashtirilgan pedagogik qo'llab-quvvatlash orqali o'quv faoliyati va ijtimoiy adaptatsiyasini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

Autizm spektri buzilishi neyro-rivojlanish xususiyati bo'lib, u bola hayotining barcha jabhalariga – muloqot, ijtimoiy o'zaro ta'sir, xulq-atvor, o'quv jarayoni va sezgi qabul qilish mexanizmlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Rutter, Frith kabi olimlar autizmni o'ziga xos rivojlanish yo'li sifatida ta'riflab, uning ijtimoiy muloqotdagi qiyinchiliklar, verbal va

[1] Qodirova, F. U., & Pulatova, D. A. (2022). Inklyuziv ta'lim: nazariya va metodika. Chirchiq: Yangi Chirchiq Book.

neverbal kommunikatsiya buzilishi, takrorlanuvchi xulq-atvor shakllari bilan xarakterlanishini ta’kidlaydi. O‘zbekiston amaliyotida esa autizm spektri buzilishiga ega bo‘lgan bolalarda o‘quv jarayoniga moslashishning sekinligi, o‘zgaruvchan vaziyatlarga nisbatan yuqori stress reaksiyasi, sensor sezgirlikning kuchaygan yoki pasaygan holatlari, bir xil faoliyatga haddan ortiq qiziqish kabi belgilar keng kuzatiladi. Ushbu omillar o‘qituvchi va mutaxassislar oldiga o‘ziga xos pedagogik yondashuvlarni talab qiluvchi vazifalarni qo‘yadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida inklyuziv yondashuvning bosqichma-bosqich kengayib borishi ASB bo‘lgan bolalarni umumta’lim muassasalariga integratsiya qilish bo‘yicha ilmiy-metodik izlanishlarning dolzarbligini oshirmoqda. Professor Sh.Usmonov, A.Azizxo‘jayev, G.Saparova, M.Yo‘ldosheva kabi mahalliy olimlar maxsus pedagogikaning inklyuziv modellarini takomillashtirish bo‘yicha bir qator metodik yondashuvlarni taqdim etganlar. Ularning tadqiqotlarida ta’limni individuallashtirish, ko‘p kanalli o‘qitish, vizual qo‘llab-quvvatlash texnologiyalarining samaradorligi alohida ta’kidlanadi.

Autizm spektri buzilishi bo‘lgan bolalarni inklyuziv ta’lim jarayoniga qo‘shish bugungi kunda dunyo va O‘zbekiston ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha qabul qilinayotgan me’yoriy hujjatlar, jumladan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya, shuningdek Inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi autizm spektri buzilishi bo‘lgan bolalarning ijtimoiylashtirilgan maktab muhitida o‘qish huquqini mustahkamlaydi.

ASDga ega o‘quvchilarni inklyuziv sinfga qabul qilishdan avval ularning ehtiyojlarini chuqur diagnostika qilish muhimdir. Xalqaro baholash vositalari- ADOS-2, PEP-3, VB-MAPP, ABLLS-R - nafaqat klinik mezonlarni, balki bolaning o‘quv-ko‘nikma salohiyatini ham aniqlashga yordam beradi. Diagnostika natijalari asosida individual ta’lim rejasi (ITR, IEP) tuziladi. ITRda bolaning mavjud rivojlanish darajasi, kuchli jihatlari, ehtiyojlari, qisqa va uzoq muddatli maqsadlari aniq belgilanadi. Bu jarayon O‘zbekiston amaliyotida ham bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

Autizmli bolalar bilan ishlashda TEACCH metodikasi samarali yondashuvlardan biri sifatida tan olingan. TEACCHning asosiy mohiyati strukturaviy ta’limni tashkil etish, ya’ni dars va o‘quv faoliyatini aniq vizual tartib asosida qurishdan iborat. Strukturaviy yondashuv bolada xavotirni kamaytiradi, “nima qachon bo‘ladi” degan savolga aniq javob beradi, mustaqil ishlash vaqtini uzaytiradi. TEACCHning asosiy vositalari - vizual jadval, individual ish joyi, vazifalarning bosqichma-bosqich taqdimoti - O‘zbekiston maktablarida ham samarali qo‘llanmoqda.

ABA terapiyasi esa xulq-atvor tahlili va ta’lim tamoyillariga asoslanadi. Murakkab ko‘nikmalarni kichik bo‘laklarga bo‘lib o‘rgatish, kerakli xulqni aniqlash va rag‘batlantirish orqali mustahkamlash, ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish ABAning asosiy komponentlaridir. Inklyuziv muhitda ABA tamoyillaridan foydalanish o‘quvchining dars jarayonida diqqatni jamlashini, ko‘rsatmaga amal qilishini, tengdoshlar bilan o‘zaro aloqada bo‘lishini kuchaytiradi.

UDL (Universal Design for Learning) tamoyillari autizmli o‘quvchilar uchun ayniqsa qulay hisoblanadi. UDL o‘quv materiallarini ko‘pvariantli taqdim etish, javoblarni turli shaklda ifodalash va o‘quvchilarni faol ishtirokga jalb qilishni tavsiya etadi. Autizmli o‘quvchilar uchun vizual resurslar, audiomateriallar, rasmli jadvallar, soddalashtirilgan matn, strukturalashtirilgan topshiriqlar samarali natija beradi. Ushbu yondashuv darsning barcha bosqichlarini barcha o‘quvchilar, ayniqsa SEN toifasiga mansub bolalar

uchun qulay qiladi.

Sensor moslashtirilgan muhit autizmli bolalar uchun yana bir muhim shartdir. Yorug‘likning haddan ziyod kuchli bo‘lmasligi, shovqinning minimal darajada bo‘lishi, ortiqcha vizual bezaklar yo‘qligi, “tinch hudud”ning mavjudligi bolaning xulq barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotlar, ayniqsa sinfdagi ortiqcha shovqin darajasini pasaytirish autizmli bolalarning topshiriqlarni bajarish samaradorligini oshirishini ko‘rsatgan [2]. Autizmli o‘quvchilarni baholashda an’anaviy test va nazorat ishlari to‘liq mos kelmaydi. Shu bois alternativ baholash – portfolio, dinamik kuzatuv, vizual qo‘llanmalar asosida baholash, faoliyat jarayonini qayd etish – qo‘llanadi. Moslashtirilgan baholash bolaning natijasidan ko‘ra, jarayon davomida amalga oshirilgan mikroyutuqlarni e’tirof etadi.

Inkluziv ta’limning muhim komponentlaridan biri – ota-onalar bilan hamkorlikdir. Ota-onalar uy sharoitida vizual jadval, sensor mashqlar, ijtimoiy hikoyalar, muloqotni kuchaytiruvchi o‘yinlar kabi elementlarni qo‘llash orqali ta’lim jarayonining davomiyligini ta’minlaydi. O‘zbekiston amaliyotida oilalar bilan treninglar, psixologik-pedagogik maslahatlar samarali natija bermoqda.

Xulosa qilib aytganda, autizm spektri buzilishiga ega bo‘lgan bolalar bilan inklyuziv ta’lim jarayonini tashkil etish ilmiy asoslangan metodika va uzluksiz qo‘llab-quvvatlashni talab qiladi. Strukturalashgan o‘quv muhiti, vizual yordamlar, UDL tamoyillariga asoslangan moslashtirilgan darslar, funksional ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlar autizmli bolalarning ta’lim jarayonida barqaror ishtirok etishiga, ijtimoiy ko‘nikmalarining rivojlanishiga va jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya bo‘lishiga zamin yaratadi. O‘zbekistonning inklyuziv ta’lim siyosati va amaliyotidagi islohotlar aynan shu yo‘nalishning samaradorligini oshirib, autizm spektri buzilishiga ega bo‘lgan bolalarga sifatli ta’lim olish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Yakunda shuni ta’kidlash joizki, autizmli bolalar uchun inklyuziv ta’lim tizimini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari – o‘qituvchilarni maxsus metodika bo‘yicha tayyorlash, yordamchi o‘qituvchi institutini kengaytirish, diagnostika vositalarini joriy etish, TEACCH va UDL metodikasiga oid milliy o‘quv qo‘llanmalar yaratishdir. Kompleks yondashuv orqali autizmli o‘quvchilarning maktabdagi muvaffaqiyati, ijtimoiy moslashuvi va rivojlanish dinamikasi sezilarli darajada oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirova F. U., & Pulatova,D. A. (2022). Inklyuziv ta’lim: nazariya va metodika. Chirchiq: Yangi Chirchiq Book.

2. RasulovaM.A. Nogironligi bo‘lgan bolalar ta’limida kommunikativ texnologiyalar. – Samarqand: SamDU, 2022.

3. Yo‘ldosheva M.T. Maxsus ehtiyojli bolalar bilan pedagogik ish olib borish asoslari. – Toshkent: Istiqlol, 2021.

4. Mahkamova N.M. Autizm spektri buzilishi bo‘lgan bolalarni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

5. To‘xtasinova D.X. Kommunikativ o‘qitish texnologiyalarining rivojlanishida PECS tizimining o‘rni. – Toshkent: TDPU, 2023.

6. Xamidova, M. O. (2025). Civic competence as a target orientation for the professional training of a special educational teacher. Экономика и социум, (5-1 (132)), 945-947.

[2] Shomahmudova, R. Sh. (2011). Maxsus va inklyuziv ta’lim. Toshkent: Chashma Print.Azizxo‘jayev A. Maxsus pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.

Хурлиман КДЫРБАЕВА,
"Университет экономики и педагогики", кафедра "Педагогика, психология и начальное образование", доцент

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЕ

Annotatsiya

Maqolada delikt xulq-atvorning kelib chiqish sabablari va o'quvchi-yoshlarning qonunbuzarligi, zo'ravonlik, faol xulq-atvorli o'smirlarning o'zgarishi va xususiyatlari bo'yicha olimlarning ilmiy qarashlari bayon etilgan. Shuningdek, delinkvent xulq-atvor genetik va ijtimoiy-psixologik omillar yig'indisi ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar. Delikt xulq-atvor, zo'ravonlik, ijtimoiy-psixologik omillar, delinkvent, genetik, xususiyat.

В статье изложены научные взгляды ученых на причины возникновения деликтного поведения и правонарушений среди учащейся молодежи, насилия, изменения и особенности подростков с активным поведением. Также с научно-теоретической точки зрения рассматривается, что делинквентное поведение является совокупностью генетических и социально-психологических факторов.

Ключевые слова. Деликтное поведение, насилие, социально-психологические факторы, делинквентность, генетика, особенности.

The article outlines the scientific views of scholars on the causes of delinquent behavior and the delinquency of student youth, violence, and the changes and characteristics of active-behavior adolescents. It is also scientifically and theoretically considered that delinquent behavior is a combination of genetic and socio-psychological factors.

Key words. Delinquent behavior, violence, socio-psychological factors, delinquent, genetic characteristics.

Воспитанием личности ребенка всегда интересовались и контролировались взрослые и педагоги. Однако, к сожалению, среди учащейся молодежи мы можем видеть сложные проблемы в их поведении и воспитании. Ученые-педагоги-психологи работали над изучением этих проблем и их устранением.

Правонарушительные действия учащейся молодежи, насилие, изменения и особенности подростков с активным поведением всегда привлекали ученых к углубленному изучению. Формирование делинквентного поведения у подростков связано с комплексом ряда факторов: неспокойная семейная обстановка (конфликты, отсутствие контроля), влияние несоциальной группы сверстников, психологические травмы, низкий уровень эмпатии и социальная нестабильность. Часто асоциальное поведение появляется у подростков. В настоящее время преступность несовершеннолетних приобретает качественно новое содержание, то есть наблюдается омоложение преступлений, склонность к употреблению алкоголя и наркотиков, жестокость и наглость вследствие неконтролируемого использования гаджетов и др.

К делинквентному поведению относятся: отступления от общепринятых норм (дисциплинарные проступки, не подлежащие административной или уголовной

ответственности), незначительное нарушение правовых норм (административные правонарушения), открытое и грубое нарушение правовых норм (преступления).

Под девиантным поведением понимается поведение, отклоняющееся от общепринятых норм. А.Э. Личко отмечает, что это понятие шире и объясняет, что делинквентность также включает в себя другие нарушения поведения.

По определению Л.Н. Костиной «Делинквентное поведение - поведение, выходящее за рамки установленных в обществе законов, угрожающее его благополучию или общественному порядку».

Существует ряд факторов, влияющих на возникновение деликвентного поведения, и по мнению психологов, направление поведения несовершеннолетних определяется следующим: Влияние внешней среды (А.В. Петровский, 1982), особенности воспитания (Л.С. Выготский, 1983) и процессы социализации (А.В. Мудрик, 2004).

При этом выделяют две основные группы факторов, определяющих девиантное и делинквентное поведение: внутренние - биологические (психогенетические условия) и психологические, внешние (психосоциальные условия воспитания и окружающей среды).

А.Э.Личко (1983) определил, что девиантность определяется совокупностью генетических и социально-психологических факторов, при этом наследственность вызывает только характерные аномалии, вызывающие поведенческие расстройства. Он определил поведенческие реакции, определяющие особенности и поведенческие расстройства, характерные для подросткового возраста: Чувствительность к чужой оценке, борьба с авторитетами, общепринятыми нормами, мечтательность, обожествление случайных убеждений, кризис идентичности.

(О.А. Падун, 2005), низкая успеваемость и, как следствие, отклонение от учебного процесса (В.Н. Кудрявцев, 1976, К. Должин, 2012), негативный пример родителей (Б.Б. Грюнвальд, Г.В. Макаби, 2008), исследования В.Н. Кудрявцева (1976) показывают структуру формирования делинквентного поведения несовершеннолетних: низкая успеваемость - отдаленность от школы - отдаленность от семьи - присоединение к преступной группе - преступление.

Автор утверждает, что делинквентное поведение может определяться совокупностью факторов, однако алгоритм привлечения ребенка к уголовной ответственности всегда соответствует этой схеме.

Д.И. Пономарева (2010) определила, что особенностями поведения несовершеннолетних преступников, отбывающих наказание в воспитательных колониях, являются их негативизм, враждебность, подозрительность, склонность к деструктивной (социально неприемлемой) агрессии, а само поведение связано с фрустрирующими факторами макро-и микросоциальной среды, которые вызвали низкий уровень их адаптации, негативное отношение к моральным и правовым нормам.

Изучая психологические особенности преступных групп несовершеннолетних, Л.Н. Костина (2010) обнаружила, что подростки в возрасте от 11 до 17 лет объединяются в небольшие группы (2-5 человек) и совершают кражи, грабежи и разбои по следующим причинам: безделье, праздность и стремление к прибыли (покупка трендовых товаров, продуктов, алкоголя и т.д.), потребность в признании референтной группой, неразвитость механизмов постановки целей, неспособность контролировать свое поведение считаются одними из основных факторов.

Исследования показали, что 78% несовершеннолетних воспитывались в неполных или неблагополучных семьях, треть (29,6%) ранее судимы или не уважают закон и не готовы его соблюдать.

Целью исследования, проведенного рядом российских ученых (2019 год), было выявление факторов и причин совершения несовершеннолетними мелких краж и грабежей в магазинах города Бабаево, Володинской области.

В результате исследования были выявлены следующие причины совершения краж несовершеннолетними: 35% - отсутствие средств для покупки того, что они хотят, 22,5% - влияние референтной группы (ответы типа “все украли, и я украл,” “кто-то предложил украсть чипсы,” “Я решил поддержать” и т.д.), 15% - желание показать себя перед сверстниками, 10% - чувство безнаказанности (“я думал, что они не знают,” “я не знал, что видео установлено” и т.д.), 7,5% - не могут объяснить свое поведение, 5% подростков совершили кражу “слабо,” и 5% - им нравится “позитивный образ” преступника. что кража “правильная, незаконная”; 22,5% - “здорово, смешно”, 17,5% - “в зависимости от ситуации” В своем кругу нет знакомых или друзей, совершивших кражу - 40% опрошенных имеют отношения с лицами, имеющими криминальный опыт, а 60% - с лицами, имеющими криминальный опыт. 77,5% подростков совершают кражи в случае крайней необходимости (чувство голода, отсутствие средств, желание накормить нуждающегося и т.д.), 22,5% несовершеннолетних считают этот поступок неприемлемым. Таким образом, многокомпонентность причин и факторов, определяющих девиантное и делинквентное поведение несовершеннолетних, актуализирует необходимость проведения дальнейших исследований с целью выявления личностных качеств, способствующих или препятствующих совершению правонарушений и преступлений. В заключение можно сказать, что делинквентное (противозаконное) поведение формируется под влиянием комплексных факторов: семейная нестабильность (конфликты, бесконтрольность), социально-экономические проблемы, влияние криминогенной среды и индивидуально-психологические особенности (импульсивность, низкая эмпатия). Основную роль играют недостатки воспитания, педагогическая запущенность, стремление проявить себя в асоциальной группе. К основным факторам, определяющим делинквентное поведение, относятся: Социально-экологические факторы: влияние антисоциальных групп сверстников (“улицы”), пропаганда насилия, социальная нестабильность. Педагогическая запущенность: конфликты в школе, нежелание учиться, пренебрежение со стороны сверстников.

Согласно исследованиям, часто именно нарушение взаимоотношений в семейной системе, особенно стиль воспитания матери, а также острые психотравмы (развод родителей, смерть близких) служат основным фактором. В результате взаимодействия этих факторов формируется устойчивая модель антиобщественного поведения. Все это приводит к формированию деликтивного поведения.

Список использованной литературы

1. М. М. Мелихова. Факторы делинквентного поведения несовершеннолетних воспитанников специальных учебно-воспитательных учреждений. Вестник БарГУ. Серия: Педагогические науки. Психологические науки. Филологические науки (Литературоведение) 2024. с. 81-82.

2. А. С. Душкин, Е. А. Щелкушкина. Профессиографическое изучение деятельности сотрудников оперативных подразделений МВД России. Прикладная юридическая психология № 4 2014 г. с. 106-107.

Жанар КОККОЗОВА,
“Университет экономики и педагогики”, кафедра “Педагогика, психология и начальное образование”, в.и.о. доцент
Камила ВАЛИЖАНОВА,
“Университет экономики и педагогики”, студент

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БЛАГОПОЛУЧИЯ ЛИЧНОСТИ

Annotatsiya

Maqolada farovonlikni belgilovchi asosiy omillar, shuningdek, o‘z-o‘zini baholash, ijtimoiy munosabatlar va psixologik uyg‘unlikning roli ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot usullari ilmiy tadqiqotlar tahlili, so‘rovlar va ma’lumotlar tahlilini o‘z ichiga oladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, shaxsning farovonlik darajasi uning ruhiy salomatligi va hayot sifati bilan chambarchas bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, psixologik qo‘llab-quvvatlash va farovonlikni oshirish strategiyalarining ahamiyatini ko‘rib chiqiladi.

Tayanch so‘zlar. Farovonlik, shaxs, psixologik holat, o‘z-o‘zini baholash, ijtimoiy munosabatlar, psixologik uyg‘unlik.

В статье рассматриваются основные факторы, определяющие благополучие, а также роль самооценки, социальных отношений и психологической гармонии. Методы исследования включают анализ научных исследований, опросы и анализ данных. Результаты показывают, что уровень благополучия человека тесно связан с его психическим здоровьем и качеством жизни. Также рассматривается важность стратегий психологической поддержки и повышения благополучия.

Ключевые слова. Благополучие, личность, психологическое состояние, самооценка, социальные отношения, психологическая гармония.

The article examines the key factors determining well-being, as well as the role of self-esteem, social relationships, and psychological harmony. Research methods include scientific research analysis, surveys, and data analysis. The results indicate that an individual's level of well-being is closely linked to their mental health and quality of life. It also examines the importance of psychological support and well-being enhancement strategies.

Key words. Well-being, personality, psychological state, self-esteem, social relations, psychological harmony..

Благополучие личности является одним из основных аспектов ее жизни, влияющим на общее психологическое состояние и качество жизни. В данной статье мы исследуем психологические факторы, определяющие благополучие личности и его влияние на психическое здоровье и уровень удовлетворенности жизнью. Мы также рассмотрим роль самооценки, социальных взаимодействий и психологической гармонии в достижении благополучия.

В данном исследовании мы использовали различные методы сбора данных. В первую очередь, мы провели обзор научных статей, касающихся темы благополучия личности и связанных с ним психологических аспектов. Затем были проведены опросы среди различных возрастных и социокультурных групп для сбора мнений и отзывов относительно их собственного уровня благополучия и факторов, которые на него влияют. Мы также анализировали статистические

данные и результаты других исследований для подтверждения наших выводов.

Психологические аспекты благополучия личности - это разнообразные состояния и характеристики, которые способствуют удовлетворенности жизнью и общим чувством благополучия у человека. Эти аспекты обычно являются внутренними и связаны с эмоциональным, психологическим и социальным благополучием личности. Ниже представлены некоторые из ключевых психологических аспектов благополучия личности:

• Самооценка: Человек с высокой самооценкой обладает позитивным отношением к себе, верит в свои способности и ценит себя. Он чувствует уверенность и оптимизм в своих возможностях, что ведет к повышению благополучия.

• Автономия: Личность, которая чувствует себя автономной, способна самостоятельно принимать решения, контролировать свою жизнь и выстраивать свои цели и приоритеты. Это важный аспект для достижения удовлетворенности и благополучия.

• Социальная поддержка: Взаимодействие с поддерживающими, близкими и доверенными людьми способствует повышению психологического благополучия. Чувство принадлежности и социальной связи способствуют уменьшению стресса и улучшению общего самочувствия.

• Чувство смысла и цели: Человек, который имеет четкие цели и видение своего смысла жизни, чувствует большую удовлетворенность и направленность. Осознание собственного смысла жизни помогает преодолевать трудности и повышает уровень счастья.

• Положительные эмоции: Ощущение радости, счастья, интереса и других положительных эмоций содействует благополучию. Люди, склонные к положительным эмоциям, легче справляются с трудностями и более успешно преодолевают стресс.

• Эмоциональная регуляция: Умение управлять своими эмоциями и приспосабливаться к переменам сокращает негативные последствия стресса и способствует психологическому благополучию.

• Самореализация: Развитие своих способностей и потенциала помогает личности чувствовать себя выполненной и успешной. Постоянное развитие и рост способствуют благополучию.

• Сопряженность с окружающей средой: Человек, который чувствует гармонию и соответствие между собой и окружающей средой, испытывает бóльшее благополучие. Это может включать удовлетворенность работой, социальное окружение и другие сферы жизни.

Учитывая, что каждый человек уникален, факторы, способствующие его благополучию, могут варьироваться. Тем не менее, психологические аспекты, о которых упоминается выше, часто играют важную роль в формировании общего чувства благополучия личности.

Результаты исследования показали, что уровень благополучия личности тесно связан с ее психологическим здоровьем и удовлетворенностью жизнью. Высокая самооценка и положительное отношение к себе играют важную роль в достижении благополучия. Социальные взаимодействия и качество межличностных отношений также оказывают значительное влияние на благополучие личности. Психологическая гармония, понимаемая как баланс между эмоциональным,

когнитивным и поведенческим аспектами жизни, также имеет сильную связь с уровнем благополучия.

Обсуждение результатов исследования подтверждает важность психологической поддержки и психотерапевтических методов для повышения благополучия личности. Кроме того, социальные программы и инициативы, направленные на укрепление межличностных связей, также могут оказать положительное влияние на уровень благополучия в обществе.

Заключение:

В данной статье мы рассмотрели психологические аспекты благополучия личности и его влияние на ее психическое состояние и качество жизни. Самооценка, социальные взаимодействия и психологическая гармония играют ключевую роль в достижении благополучия. Важность психологической поддержки и меры для укрепления межличностных отношений необходимо учитывать при разработке программ и стратегий для повышения уровня благополучия личности и общества в целом.

Предложения: Дальнейшие исследования должны углубиться в понимание механизмов взаимодействия между самооценкой, социальными связями и психологической гармонией с благополучием личности. Также важно провести практические исследования эффективности психотерапевтических подходов и социальных программ для улучшения благополучия в различных общественных группах. На основе результатов исследования могут быть разработаны рекомендации и стратегии для повышения уровня благополучия и общего психологического состояния личности.

Список литературы

1. Активность, ценностная направленность и психологическое здоровье студенчества / А. А. Волочков, Н. В. Коптева, А. Ю. Попов, А. Ю. Калугин, Е. Н. Митрофанова. Пермь: Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, 2015. 200 с.

2. Аргайл М. Психология счастья. 2-е изд. СПб.: Питер, 2003. 271 с.

3. Бессонова Ю. В. О структуре психологического благополучия // Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве: сборник статей. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2013. С. 30–35. Дрогобыцкая К. С. Новое в методологии системных исследований // Вестник Оренбургского государственного университета. 2009. № 8. С. 37–42.

4. Дубровина И. В. Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности // Вестник практической психологии образования. 2009. № 3. С. 17–21.

5. Заусенко И. В. Личностные детерминанты психологического благополучия педагога: автореф. … канд. психол. наук. Екатеринбург, 2012. 23 с.

6. Идобаева О.А. К вопросу о психолого-педагогической модели формирования психологического благополучия личности // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2013. Вып. 7 (667). С. 93–101.

Шаходат ХАЛИКОВА,
"Университет экономики и педагогики", кафедра "Педагогика, психология и начальное образование", доцент, к.п.н.

АНАЛИЗ УРОВНЯ АДАПТАЦИИ СЛАБОВИДЯЩИХ УЧАЩИХСЯ К СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ

Annotatsiya

Maqolada zaif ko'ruvchi o'quvchilarning ijtimoiy muhitga moslashuv darajasini aniqlash uchun tadqiqotimizda "Ijtimoiy-psixologik so'rovnoma" (IPS) metodidan samarali foydalanish haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, u asosan zaif ko'ruvchi o'quvchilarning kichik maktab yoshi va o'smirlik davri xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning ijtimoiy muhiti va o'z-o'zini baholashiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan.

Tayanch so'zlar. O'quvchilar, muhit, tadqiqot, samarali, metod, moslashuv, jamiyat.

В статье рассматривается эффективное использование метода "Социально-психологический опросник" (СПС) в нашем исследовании для определения уровня адаптации слабовидящих учащихся к социальной среде. Также он в основном направлен на выявление влияния социальной среды и самооценки слабовидящих учащихся, исходя из особенностей младшего школьного возраста и подросткового возраста.

Ключевые слова. Учащиеся, среда, исследование, эффективный, метод, адаптация, общество.

The article discusses the effective use of the "Socio-Psychological Questionnaire" (SPS) method in our study to determine the level of adaptation of visually impaired students to the social environment. It is also aimed at determining the influence of the social environment and self-esteem of visually impaired students, primarily based on the characteristics of primary school age and adolescence.

Key words. Students, environment, research, effective, method, adaptation, society

Согласно анализу результатов, полученных на основе методики «Адаптация» (Социально-психологический опросник), среднее значение шкалы адаптации у учащихся начальной школы с нарушениями зрения составило M=97,24, а среднее значение шкалы адаптации у учащихся подросткового возраста с нарушениями зрения — M=126,34, при этом надежность различий между ними была определена как $p \leq 0,001$. В результате различия между группами определены с высокой степенью надежности, не обусловлены случайными обстоятельствами.Результаты, полученные в рамках шкалы «Адаптация» данной методики, указывают на то, что адаптация учащихся начальной школы с нарушениями зрения к социальной среде и ситуациям недостаточно сформирована. Это связано с их постоянной поддержкой и заботой со стороны взрослых, а в большинстве случаев и с неспособностью самостоятельно выполнять действия с помощью близких, что в большей степени обусловлено внешними факторами, а именно учителями и родителями. Они также испытывают трудности с самопринятием и развитием самооценки. Таким образом, адаптация детей с нарушениями зрения к начальной школе требует комплексного подхода, включающего создание оптимальной среды (освещение, зонирование), развитие компенсаторных

навыков (тактильных, мелкой моторики), психологическую поддержку (ношение очков, повышение самооценки) и специализированные методы обучения (шрифт Брайля, тактильные пособия). Главные цели – помочь ребенку адаптироваться к окружающему миру и социальной среде, развить самопринятие и самооценку. В результатах различия между группами определены с высоким уровнем надежности и не обусловлены случайными событиями.Результаты методологии данных «Адаптация», полученные по рамочной шкале, указывают на то, что адаптация младшего школьного возраста с нарушениями зрения к социальной среде и ситуации сформирована недостаточно. Адаптация детей с нарушениями зрения к начальной школе требует комплексного подхода, включающего создание оптимальной среды (просветление, зонирование), развитие компенсаторных навыков (тактильных, мелкой моторики), психологическую поддержку (точечные ориентиры, самосовершенствование) и специализированные методы обучения (шрифт Брайля, тактильная помощь). Главная цель – помочь ребенку адаптироваться к окружающему миру и социальной среде, развить самопринятие и самомотивацию. Полученные результаты показывают, что уровень адаптации детей с нарушениями зрения в подростковом возрасте значительно выше (M = 126,34), чем у детей младшего школьного возраста. В частности, исходя из возрастных характеристик, это объясняется увеличением социального опыта, расширением круга общения, сложностью социальных ролей и т. д.

По шкале дезадаптации, в младшем школьном возрасте она составила 122,46, а в подростковом — 113,53. Поскольку уровень дезадаптации в младшем школьном возрасте выше, чем в подростковом ($p \leq 0,05$), эта разница статистически значима, что не случайно, а указывает на наличие существенной разницы в уровне дезадаптации между возрастными группами учащихся с нарушениями зрения. В данном случае, если рассматривать этот показатель с точки зрения результатов опросника социальной адаптации, то есть общего нормативного значения (68-170), он характеризуется определенной степенью отклонения. Конечно, в обоих возрастных группах, когда возникают ограничения в зрении, последующий дефект, естественно, вызывает снижение самооценки, депрессию и, как следствие, трудности в социальной адаптации. В этом отношении, как отмечают исследователи, ребенок в первую очередь понимает окружающий мир через свою способность видеть. Когда восприятие окружающей среды нарушено, возникают трудности в выборе способов взаимодействия, что проявляется в изоляции, скрытности, тревожности или агрессии. Социальная депривация негативно влияет на развитие ребенка: ограниченные социальные контакты с внешним миром и людьми сказываются на его когнитивном, эмоциональном и личностном развитии.

Также усвоение социальных норм затрудняется простым принятием определенных социальных ролей. Если родители воспитывают ребенка с нарушениями зрения в чрезмерно опекающей среде, то зависимость и изоляция проявятся на ранних этапах развития, то есть когда ребенок адаптируется к новым образовательным условиям, а развитие агрессивности и эгоцентризма у таких детей также естественным образом наблюдается в подростковом возрасте. Другое исследование показало, что социальная адаптация ребенка младшего школьного возраста также зависит от его компенсаторных способностей, то есть от того, является ли слепота врожденной или приобретенной, в каком возрасте она по-

явилась и какие психические функции она затрагивает, и подчеркивается, что коррекционная работа с ними должна быть сосредоточена на этих отклонениях (когнитивных процессах).

Со временем подросток с нарушениями зрения учится компенсировать свой недостаток с помощью других анализаторов (слух, интуиция), интеллектуальных и волевых качеств. Этот процесс происходит постепенно, поэтому уровень дезадаптации нестабилен, но наблюдается и определенное повышение адаптации к окружающей среде. В-четвертых, индивидуальные личностные характеристики (характер, темперамент, мотивация, уровень самооценки) напрямую влияют на процесс адаптации, заставляя подростка преодолевать процесс социальной адаптации быстрее или, наоборот, с трудом. Особенно у застенчивых или тревожных детей этот процесс сопровождается выраженным проявлением дезадаптации. Таким образом, относительная динамика уровня дезадаптации у подростков с нарушениями зрения является результатом взаимодействия биологических, психологических и социальных факторов. В этом случае правильно организованные психопрофилактические, психокоррекционные, реабилитационные подходы (психологическая поддержка) направляют эту динамику в позитивное русло, то есть к успешной адаптации. Мы сосредоточимся на компонентах, обеспечивающих значительную интеграцию учащихся начальной школы и подростков с нарушениями зрения в социальную среду на этапе психологического вмешательства в нашем исследовании. Следующая шкала направлена на определение того, является ли поведение наших испытуемых в межличностных отношениях искренним или нет, то есть насколько искренне и правдиво они отвечали на вопросы анкеты. Эта шкала позволяет определить степень стремления наших испытуемых представить себя в социально идеальном, безупречном или социально приемлемом образе.Полученные результаты показывают, что у учащихся начальной школы с нарушениями зрения значение по шкале сложности составляет M=20,38, а у подростков с нарушениями зрения этот показатель равен M=17,66. Мы наблюдаем проявление поведения у учащихся начальной школы с нарушениями зрения, иными словами, они пытаются в определенной степени признать свои существующие недостатки, не отрицая при этом своего негативного поведения. Этот показатель относительно нормален у детей младшего школьного возраста с нарушениями зрения по сравнению с детьми подросткового возраста с нарушениями зрения, что указывает на их большую готовность отрицать дисциплинарное и негативное поведение и признавать свои недостатки, учитывая их возраст и физическое состояние. Относительно отрицательная динамика этого показателя у детей с нарушениями зрения в подростковом возрасте свидетельствует о том, что они проявляют неискреннее поведение в межличностных отношениях.

При психологическом анализе шкалы отрицания лжи у учащихся начальной школы и подростков с нарушениями зрения мы видим, что у детей младшего школьного возраста с нарушениями зрения (M=15,64) она несколько выше, чем у детей среднего школьного возраста с нарушениями зрения (M=13,75), но не превышает нормы. Относительно высокий уровень этого показателя у детей младшего школьного возраста указывает на наличие у них собственных установок в ситуациях, а именно недоверия, страха, тревоги. У детей младшего школьного возраста с нарушениями зрения этот показатель не соответствует общим нор-

мам, у них повышается уверенность в себе, и они предпочитают использовать ситуации корректно, а не совершать неискренние действия в свою пользу. Это свидетельствует о том, что по сравнению с младшим школьным возрастом у подростков развивается значительная способность оценивать собственное поведение.[3]. Эта шкала также служила для определения того, как наши испытуемые пытаются представить себя в ситуациях. На основании результатов этой шкалы стоит отметить, что их основные личностные показатели относительно сбалансированы и надежны при интерпретации (с точки зрения нормативных показателей опросника).На основе шкалы самопринятия значения M=45,57 для учащихся начальной школы с нарушениями зрения и M=37,53 для учащихся средней школы с нарушениями зрения, со значительной разницей при p≤0,05. Дети с нарушениями зрения младшего школьного возраста продемонстрировали более высокий уровень самопринятия в обществе, чем дети с нарушениями зрения среднего школьного возраста (M=45,57) с психологической точки зрения.

На основании общего коэффициента детей с нарушениями зрения подросткового возраста (M=37,53) можно отметить, что у них средний показатель по сравнению с детьми с нарушениями зрения младшего школьного возраста, поскольку у них ограничена способность сравнивать себя с другими в процессе социализации, накладывать на себя ограничения в ситуациях, повышена рефлексивность и проявляется стремление к независимости, характерное для подростков в общем онтогенетическом развитии.По шкале самонеодобрения коэффициент у детей с нарушениями зрения младшего школьного возраста составляет M=24,40, а коэффициент у детей с нарушениями зрения подросткового возраста — M=32,83, разница между ними p≤0,05, то есть имеются значимые различия. Выводы Существует несколько причин, по которым дети с нарушениями зрения младшего школьного возраста не принимают себя в обществе, и они рассматриваются как компоненты, ведущие к самопринятию с биопсихопсихологической точки зрения. В частности, к значимым признакам относятся: функциональные ограничения зрительного анализатора, рассеянное внимание, трудности в пространственной ориентации, повышенный эмоциональный стресс вследствие соматического дискомфорта, недостаточно сформированная уверенность в себе, боязнь неудачи, низкая самооценка, интроверсия (тревожность, застенчивость), вызванная внешними недостатками, неприятие сверстниками, низкая вовлеченность в межличностные отношения, чрезмерная поддержка со стороны родителей и воспитателей или, наоборот, недостаточное внимание и др.

Список литературы

1. Плаксина Л.И. Психолого-педагогическая характеристика детей с нарушением зрения: Учебное пособие. — М.:1999. - 54 с. (5- 17с.) [1].

2. Назарова Н. М. Специальная педагогика. – М.: Изд-во ACADEMA, 2000. – 519 с.(367-стр) [2].

3.Грановская, Р.М. Психологическая защита у детей /Р.М.Грановская, И.М. Никольская - СПб, 2000 - 346 с.

4. Гудонис, В. Основы и перспективы социальной адаптации лиц с пониженным зрением/ - М.Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998 — 288 с.

5. Ғозиев Э. Социал психология ўқув-методик қўлланма, Т., 2012.) [3].

Bosh muharrir:
Mahmudov Sarvar Yuldashevich

Bosh muharrir o‘rinbosari v.v.b.;
Mas’ul kotib:
Suyarova Lutfiya Muxiddinovna

TAHRIR HAY’ATI:
Xilola UMAROVA, E’zozxon KARIMOVA, Risboy JO‘RAYEV, Xolboy IBRAGIMOV, G‘ayrat SHOUMAROV, Ulug‘bek INOYATOV, Oynisa MUSURMONOVA, Shukurullo MARDONOV, Saidaxbor BULATOV, Barno ABDULLAYEVA, Dilyara SHARIPOVA, Lola MO‘MINOVA, Maqsudjon YULDASHEV, Nilufar ISAQULOVA, Mirodiljon BARATOV, Muhabbat MIRSALIYEVA, Bahodir MA’MUROV, Zair TAXIROV, Sharibboy ERGASHEV, Shaxnoza XALILOVA

Tahririyat manzili:

Toshkent shahar Shayhontoxur tumani Navoiy ko‘chasi, 30-uy.
E-mail: xalq_talimi@xtv.uz Tel: (90)994-77-88, (93)528-90-47, (97)776-33-70
t.me/xalqtalimi_jurnali. http://t.me/xalq_talimi_jurnali.

Jurnalga yuborilgan maqolalarga javob qaytarilmaydi, jurnalda e’lon qilingan maqolalardan olingan matnlar ‘‘Xalq ta’limi’’ ilmiy-metodik jurnalidan olindi, deb ko‘rsatilishi shart.

Jurnal 2015-yil 20-martdagi 214/2-sonli qarori bilan OAK ilmiy nashrlari ro‘yxatiga kiritilgan.

“TAFAKKUR NASHRIYOTI” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Shayhontoxur tumani, Navoiy ko‘chasi, 30-uy

Bosishga ruxsat etildi: __.__.____-y. Qog‘oz bichimi 70x100 1/16. Ofset bosma usuli.
Shartli b.t. 12,0. Adadi __ ___ nusxa. – buyurtma.
Bahosi kelishilgan narxda.

Ushbu songa mas’ul – Muhammad Xurshida Tolibovna

Jurnalga taqdim etilgan barcha materiallar https://rustxt.ru/antiplagiat sayti hamda https://t.me/check_antiplagiat_bot da monitoring qilinadi.

© “Xalq ta’limi” jurnali, 2026.